

АЙДАРБЕК ТУЛЕПОВ

ИСЛОМ

ВА
АҚИДАПАРАСТ
ОҚИМЛАР

86.38
P-83

АЙДАРБЕК ТУЛЕПОВ

ИСЛОМ ВА АҚИДАПАРАСТ ОҚИМЛАР

ИККИНЧИ НАШР

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2013

TerDU ARM

УЎК 297
КБК 86.38
Т-83

Масъул муҳаррир:
Шайх Абдулазиз Мансур

Тақризчилар:
Аҳаджон Ҳасанов
Тарих фанлари доктори, профессор

Муслим Атаев
Тарих фанлари номзоди

Т-83 Тулепов, Айдарбек

Ислом ва ақидапараст оқимлар. Иккинчи нашр / Масъул муҳаррир Шайх Абдулазиз Мансур. — Т.: «Sharq», 2013. — 336 б.

Ушбу асарда ислом дини ниқоби остида пайдо бўлган оқим ва фирқаларнинг юзага келиши, уларнинг ботил ақидалари, фаолият услублари, ўз замонасида уларга нисбатан муносабат масалалари тарихий фактлар ва асосли далилларга таянган ҳолда ёритилган.

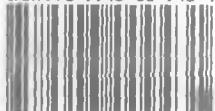
Шунингдек, ушбу асарда Аҳли Сунна вал-Жамоа ақидасига биноан мазкур фирқаларнинг даъволари пуч эканлиги ҳужжат ва далиллар билан рад қилиниб, соф диний ақидамизга ёт эканлиги исботланган. Айни пайтда тарихий оқим ва фирқалар замонавий диний-экстремистик ҳаракатлар учун ўзига хос манбаларга айлангани, уларнинг таъсирида шаклланган гуруҳлар фаолиятига хос хусусиятлар қиёсий таҳлил қилиниб, ижтимоий барқарор ҳаётга таҳдид солаётгани очиқ-ойдин баён қилинган.

Асар соҳа мутахассислари ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

УЎК 297
КБК 86.38

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича Қўмитанинг 1013-рақамли рўхсати билан чоп этилди.

ISBN 978-9943-00-943-1

9 789943 009431 >

© А. Тулепов, 2013.
© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2013.
© «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2013.

КИРИШ

Муқаддас ислом динимизни пок сақлаш, уни турли хил ғаразли хуруж ва ҳамлалардан, туҳмат ва бӯхтонлардан ҳимоя қилиш, унинг асл моҳиятини униб-ўсиб келаётган ёш авлодимизга тўғри тушунтириш, ислом маданиятининг эзгу ғояларини кенг тарғиб этиш вазифаси ҳамон долзарб бўлиб қолмоқда.

ИСЛОМ КАРИМОВ

Истиклол шарофати билан серқуёш юртимизда диний ва миллий қадриятларимиз қайта тикланди. Диёримиз мусулмонларининг асрий орзу-умидлари рўёбга чиқа бошлади. Асосий қонунимизда Виждон эркинлиги кафолатланди. Муборак ҳаж ва умра сафарини ихтиёр этганлар учун кенг имкониятлар яратилди. Масжид ва мадрасалар сони эҳтиёжга яраша кўпайтирилди. Диний адабиётлар нашри йўлга қўйилди. Натижада маънавиятимиз тобора юксалиб бормоқда.

Афсуски, бу неъматлардан фойдалана туриб, ношукрлик қиладиган, ғанимларимиз ноғорасига ўйнайдиган, ўз юртига қарата тош отадиган нобакор шахслар ҳам йўқ эмас.

Айниқса, дунёнинг турли давлатларида бўлгани каби бизнинг мамлакатимизда ҳам турли экстремистик, ақидапараст ва мутаассиб оқимларнинг ботил ақидаларига эргашиб, залолат ботқоғига ботиб қолган кимсаларнинг борлиги кишини ранжитади.

Кўлингиздаги асарда мазкур оқим ва фирқаларнинг пайдо бўлиш тарихи, уларнинг пуч ғоялари, мусулмонларга келтирган зарарлари тўғрисида қизиқарли маълумотлар бор. Тарихий воқеаларни таҳлил қилган киши ҳозирги асримизда эрта баҳор фаслида ердан бодраб чиқадиган кўзиқориндек пайдо бўлаётган янги оқимларнинг илдизлари, асослари ва ғоялари тарихда бир вақт чиқиб, кейин саробдек сўниб, йўқ бўлиб кетган фирқалар билан ҳамоҳанг эканини идрок этади. Шунинг учун ҳам ислом дини тарихида илк пайдо бўлган диний-сиёсий фирқаларни имкон қадар барчаси тўғрисида хабар беришга ҳаракат қилинди.

Шу билан бирга, ислом динидаги ақидавий йўналишлар ва фикрлий мазҳаблар тўғрисида ҳам тегишли маълумот берилди, чунки мўмин киши тўғри ақида билан ботил ақида ўртасидаги фарқларни яққол кўриб, ўзига хулоса чиқариб олиши даркор.

Кейинги пайтда сохта пайғамбарлар, имом маҳдийлар, Аллоҳдан ваҳий қабул қилишни даъво қилувчилар, ғайб илмидан хабар берувчилар, сохта эшонлар оз бўлсада учрамоқда. Айниқса, диний билими ўта саёз, турли фитна-фасод кўзғайдиган фикрлар ва ғояларни содда халқ онгига сингдиришга уринадиган чаласавод кимсаларга эргашиб кетмасликлари учун ёшларни тўғри йўлга солиш ва ҳушёрликка чорлаш мақсадида ушбу асарни ёзишга азму қарор қилинди. Бу борада менга яқиндан ёрдам берган Шайх Абдулазиз Мансур ва бошқа илм аҳлларига ўзимнинг чексиз миннатдорчилигимни билдираман.

Муаллиф

ИСЛОМ ДИНИДАГИ АҚИДАВИЙ ЙЎНАЛИШЛАР

Исломдаги ақидавий йўналишлар сони тарихий манбаларда турлича берилган. Улардан энг асосий ва машхурлари – суннийлик, қадария, муржиа, жабария, хорижия, мўътазила, шиа кабилар.

Исломдаги йўналиш деганда муайян эътиқодий масала асосида бирлашган мусулмонлар мажмуаси тушунилади. Масалан, суннийлик йўналиши суннат ва жамоат асосида, хорижийлик ажралиб чиқиш ва қаршилиқ кўрсатиш, шиалиқ эса Али (р.а.) ва унинг авлодларини ҳаддан ортиқ эъзозлаш асосида бирлашган.

АҲЛИ СУННА ВАЛ-ЖАМОА

Уламолар нажот топувчи йўналиш бу «Аҳли Сунна вал-Жамоа» эканига иттифоқ қилишган. «Аҳли сунна» дегани Муҳаммад (а.с.) суннатларига эргашувчилар ва «вал-Жамоа» сўзи эса мусулмонларнинг кўпчилиги ортидан юрувчиларни англатади. Демак, «Аҳли Сунна вал-Жамоа» – суннатга ва жамоага эргашувчилардир. Ҳақиқатан, бугунги кунда мусулмонларнинг аксари, яъни 92,5 фоизи «Аҳли Сунна вал-Жамоа»га мансубдир. «Аҳли Сунна вал-Жамоа» номини қисқартириб, «суннийлик йўналиши» деб ҳам юритилади. Ақида борасида мотуридия ёки ашъария таълимотига, фикрда эса тўрт мазҳаб: ҳанафий, моликий, шофий ва ҳанбалий мазҳабларига мансуб бўлган

мусулмонлардан ташкил топган жамоа суннийлик йўналишини ташкил қилади.

Аҳли Сунна вал-Жамоа эътиқодига амал қилувчи мусулмонлар ҳам икки хил йўналишга бўлингандир. Улар мотуридия ва ашъария номи билан машҳурдирлар.

Мотуридия йўналиши

Мотуридия аталмиш ақидавий йўналиш асос ва қоидаларини Абу Мансур Мотуридийнинг ўзи кашф қилган эмас. Балки ақоиднинг асослари, арконлари ва бандлари унгача ҳам маълум даражада шаклланган эди. Ақида илми тобеинлар давридан бошлаб, яъни хижрий иккинчи асрда мустақил фан сифатида зоҳир бўла бошлаган.

Машҳур тобеинлардан Ҳасан Басрий (21/642–110/729 й.) ақида масалалари бўйича толиби илмларга сабоқ берган. Мўътазила оқимининг бошланиши ҳам ўша пайтда рўй бергани тарихий манбалардан маълум. Абу Ҳанифа (Имом Аъзам) яшаган даврда эса ислом ниқоби остида турли оқим ва фирқалар юзага келганди. Улар билан курашиш учун эса ақида мустаҳкам бўлиши зарур эди. Бундай долзарб масалага Абу Ҳанифа бефарқ қараб тура олмаганлар, ақида фанига оид биринчи асар – «Фикҳи акбар» Усмон Баттий (Бустий)га ёзган раддияси, бешта васиятно-масини ёзиб қолдирганлар. Демак, мазҳабимиз асосчиси Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит (рахматуллоҳи алайҳ) нафақат фуқоҳолар пешвоси, шунингдек, ақида ва илми каломга ҳам асос солган буюк сиймолардан бўлганлар.

Шайх Абу Мансур ҳазратлари диний таълимни ҳанафия уламоларининг кўзга кўринган машҳур

намояндаларидан олганлари ва диний фанлар бўйича қанчалик чуқур билимга эга бўлганларига ёзиб қолдирган асарлари гувоҳлик беради.

Шайх яшаган даврда ақида уламолари икки асосий манбага суянганлар. Биринчиси – оят ва ҳадислар ҳамда саҳоба ва тобеинларнинг ижмо ва ижтиҳодлари, яъни нақлий далиллар. Иккинчиси – ақлий далиллар. Шайх Абу Мансур эса бошқаларга тақлид қилмадилар, балки нақлий далиллар билан ақлий далилларни уйғунлаштириб, ундан сўнг хулоса чиқардилар.

Ақлий далил деганда фалсафа, мантиқ ва табиий фанлар кўзда тутилади. Ваҳоланки, салаф уламо-ларининг кўпчилиги бу далилларни тан олмас, балки нақлий далилларнинг ўзи билан кифояланар эдилар. Шайхимиз эса, бу иккисидан ҳам муносиб равишда истифода этиб, ўртаҳолликни ихтиёр қилган эканлар.

Дарҳақиқат, нақлий далилларни яхши англаш учун ақлий далилларни ҳам пухта билиш шартлигини ҳеч ким инкор эта олмайди. Ақл имкониятининг ҳам чегараси борлигини эътиборга олиб, шайх кўп жойларда инсон ақли жуда кўп ҳақиқатларни идрок этишга қодир эмаслигини уқтириб ўтадилар. Шу билан бирга ақлнинг Аллоҳ томонидан ато этилган энг буюк мислсиз неъмат экани, ундан оқилона фойдаланиш зарурлигини ҳам таъкидлаб ўтадилар.

Мотуридия ақидасининг хусусиятлари

Юқорида зикр этганимиздек, мотуридия ақида-сига доир масалаларни шайх Мотуридийнинг якка ўзлари тузиб, тартибга солган эмаслар, балки ул зотга қадар ҳам Аҳли Сунна вал-Жамоа ақидаси шаклланиб улгурган эди.

Мотуридий ҳазратларининг хизматлари шундан иборат бўлганки, ўша даврдаги ақидавий оқимларнинг таъсирини қирқиш, уларнинг иддаоларига раддия бериш, кучли ва асосли далиллар билан ҳақиқий ислом ақидасини ҳимоя қилиш, илми калом, мантиқ ва мунозара қоидаларига риоя қилган ҳолда хасмлар (даъвогарлар) жаҳолатига илму маърифат билан жавоб қайтариб, чин ихлосли мусулмонлар учун ақидага доир муҳим қўлланмалар тайёрлаб беришни ният қилган эдилар.

Маълумки, Аҳли Сунна вал-Жамоа ақидаси ўша даврда учта буюк шахс томонидан ҳимоя қилинган ва асосий рукнлари ишлаб чиқилиб, шогирдлари ва китоблари орқали мусулмонларга тақдим этилган. Улардан биринчиси – Абул Ҳасан Ашъарий (260/873–337/935 й.) Бағдодда, иккинчиси – Абу Жаъфар Таҳовий (туғ. 230/845 й.) Мисрда ва Абу Мансур Мотуридий (256/870–333/944 й.) Мовароуннаҳрда сунний ақиданинг ҳимоячилари сифатида ислом тарихида чуқур из қолдирганлар.

Биз учун яхши билиб, доимо назарда тутиб юриш зарур бўлган бир неча муҳим масалалар мавжуд. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Мотуридия ақидаси билан Ашъария ақидаси ўртасида бир неча масалаларда қарама-қаршилиқлар бор. Уларни баъзи олимлар 15 та, бошқалари 40 та, ҳатто 50 тагача санаб етказганлар. Улардан асосийлари – Аллоҳнинг сифатларини зотий ва феълий сифатларга бўлиш, сифатлари айни зотми ёки ғайри зотлиги, Мусо (а.с.) Аллоҳнинг каломини бевосита эшитганми ёки билвоситами, ирода билан ризо

бирми ёки тафовутлими, Аллоҳни кўриш жоизлигига Ашъарий ақлий далил келтирган, Мотуридий нақлий, қабиҳ ишнинг содир этилиши бандаданми ёки у ҳам Аллоҳданми – бунга Мотуридий ҳусну қубҳ ҳаммаси Аллоҳдан, фақат беҳикмат эмас, дейдилар. Ашъарий инсон ўз тоқатидан ташқари ишга таклиф этилиши мумкин, Мотуридий эса мумкин эмас, деб айтадилар.

Шунингдек, Аллоҳни ақл билан таниш вожибми ёки нақл биланми деган масалада Мотуридий ақл билан деганлар. Имон билан Ислом бир нарса экани, бахтли ва бахтсиз инсонлар охир-оқибатда ўзгариб-алмашиб қолишлари мумкинлиги, қилинадиган яхши ва ёмон амаллар банданинг касби ва Аллоҳнинг яратиши билан ҳосил бўлиши, муқаллиднинг имони мақбул экани, имоннинг ўзи эмас, балки унинг нури, қуввати ортиб ёки камайиб туриши, имоннинг рукнлари иккита, яъни иқрор ва тасдиқдан иборат экани, амаллар имон таркибига кирмаслиги, балки савоблар ва гуноҳлар алоҳида ҳисобга олиниши каби масалаларда Имом Ашъарий мотуридия ақидамизнинг хилофини тақрир этганлар.

2. Мотуридиянинг мўътазила ақидасидан фарқлари:

Аввало, билмоқ керакким, диний фанлар қаторига калом илмининг киришига асосий сабаб шу мўътазила тоифасининг ақлий мунозаралари ва қаршиликлари бўлган. Улар ашъария ёки мотуридия каби ақлни нақлий далиллардан кейинга эмас, балки биринчи ўринга қўйганлар. Ақл ва фикрни асосий манба қилиб олиб, унга тўғри келмаса, ҳатто оят ва ҳадисларни инобатга олмай, балки нусусни ақлга бўйсундирмоқчи бўлганлар. Шунинг учун ҳам шайх Мотуридий ҳазратлари бошқа оқимларга қараганда кўпроқ мўътазила

фирқасининг фикрларига қарши раддиялар билан чиққанлар. Уларнинг ақлий ва фикрий далилларини рад қилиш учун калом илми билан шуғулланишга тўғри келган ва шу услуб билан Аҳли Сунна ақидасини химоя қилиш буюк ҳамюртимизга муяссар бўлган.

Мўътазила фирқаларининг мотуридия ақидасига зид қарашлари асосан қуйидаги нуқталарда ўз аксини топади. Улар айтадилар:

1. Аллоҳнинг исми ва сифатлари азалий эмас, улар ҳеч қандай маъно ва мазмунга эга эмас. Аллоҳнинг исми билан сифатлари бир нарса.

2. Аллоҳни бу дунёда ҳам, охиратда ҳам кўриш мумкин эмас.

3. Қуръон – махлуқ. У азалий эмас.

4. Банданинг фойдасини кўзлаб иш қилиш Аллоҳнинг зиммасига вожиб.

5. Банданинг қудрати ва тоқати Аллоҳга боғлиқ эмас. Феълларни банданинг ўзи яратади.

6. Қатл этилган киши ажалидан олдин ўлган бўлур.

7. Ҳалол – ризқ, лекин ҳаром – ризқ эмас.

8. Аллоҳнинг иродаси ҳодисдир, қадим эмас.

9. Аллоҳ фақат яхшиликни ирода қилур. Ёмонлик унинг иродасидан ташқаридир.

10. Амаллар имоннинг таркибига кирур. Амал имоннинг асосий рукнидир.

11. Имон озайиб, кўпайиб турувчи нарсадир.

12. Гуноҳи кабира қилган мусулмон имон билан куфр¹ ўртасида қолур.

¹ **Куфр** – (араб. – сатр, тўсмоқ; инкор этмоқ) – имонсизлик.

13. Кабира эгалари дўзахда абадий қолурлар.

14. Шафоат фақат яхши одамларга нисбатан қилинур. Гуноҳкорларни ҳеч ким шафоат этмас.

15. Жаннат билан дўзах ҳануз яратилмаган.

16. Қабрдаги азоб ёки роҳат, қиёмат тарозуси, Пулсирот, Ҳавзи Кавсар кабиларнинг ҳаммаси йўқ нарса.

17. Авлиёларда ҳеч қандай каромат бўлмайди.

18. Муқаллид (имонига далил келтира олмайдиган, лекин мусулмонман деб юрувчи одам)нинг имони қабул қилинмайди.

Зикр этилган нуқталардан кўриниб турибдики, мўътазила фирқаси бизнинг мотуридия ақидамизга хилоф равишда алоҳида назарияга эга бўлганлар. Нозик ва қалтис жойи шундаки, юқорида айтиб ўтилганлардан ақлли, зиёлилар, ҳатто уламолар ҳам чалғиб кетишлари ҳеч гап эмас. Шунинг учун ҳам ўзимизнинг сунний, ҳанафий, мотуридий ақидамизга оид китобларни кўп мутолаа қилиш ва дилга жо этиш энг зарурдир.

Ашъария йўналиши

Ашъария таълимотининг асосчиси Абул-Ҳасан Али ибн Исмоил Ашъарий 260/873 йилда Басра шаҳрида таваллуд топган ва 337/935 санада Бағдодда вафот этган. Тўлиқ номи Али ибн Исмоил ибн Исҳоқ ибн Солим ибн Исмоил ибн Абдуллоҳ ибн аби Бурда ибн аби Мусо Ашъарий бўлиб, машҳур саҳоба Абу Мусо Ашъарий (р.а.)нинг авлоди ҳисобланади.

Имом Ашъарий илк даврда муҳаддис ва фақиҳларнинг мажлисларида қатнашар эди. Басра мўътазилийлари раҳбари бўлмиш Абу Али Жубоийдан таҳсил

олди ҳамда ақида илмини ўрганди. Шунинг учун ҳам у мўътазилийлар таъсирида ўсди. Бошқалар билан мунозара ва тортишувларни Абул-Ҳасан ўз зиммасига олар эди, чунки Жубойи мунозарада оқсар эди. 40 ёшигача мўътазилийлар фикрида бўлди. Сўнг ўз устози билан баъзи масалаларда ихтилоф қилди. Улардан бири солих ва аслаҳ масаласидир.

Абул-Ҳасан Ашъарий устози Жубойига: «Бири ёшлигида вафот этган, иккинчиси улғайиб солих кишилардан бўлган, учинчиси эса кофир бўлиб дунёдан ўтган уч ака-укаларга қандай ҳукм қиласиз? Агар ёш ўлгани Аллоҳдан: «Мени нима учун акам манзиласига етгунимча ҳаётда қолдирмадинг?», – деб сўраса, Аллоҳ унга нима деб жавоб беради?» – дея савол берди. Жубойи шундай деди: «Аллоҳ: «Сенинг бошқа аканг каби кофир бўлиб ўтишингни билган эдим. Сенга яхшиси ёшлигингда ўлганингдир», – деб жавоб беради». Абул-Ҳасан: «Агар учинчиси: «Эй, раббим, нима учун ёшлигимда ўлдирмадинг, мен укам манзиласига рози эдим деса-чи, Аллоҳ унга нима дейди?», – деб сўраганида Жубойининг ранги ўчиб кетди ва жавоб беришга ожиз қолди.

Кўп мунозаралардан сўнг унинг тафаккурида бир қатор саволлар уйғонди ва ўзида сунний йўналишидаги олимларнинг фикрларига майл сизди. Шундан сўнг икки томон далилларини солиштирди. Ниҳоят, қаноат ҳосил қилгач, Басра жоме масжидига чиқиб, минбардан туриб: «Эй одамлар! Мени билганлар билади, билмаганлар билмайди, билмайдиганларга ўзимни таништираман: мен Қуръонни яратилган деб, Аллоҳ кўз билан кўрилмайди, ёмон ишларни мен ўзимча (яъни Аллоҳнинг иродасисиз) қиламан деб гапирар

эдим. Ҳозир мен тавба қилдим, муътазилийларни рад қилишга киришаман. Ҳамма далилларни ўрганиб чиқдим. Ҳеч нарса бошқасининг устидан кучли бўлиб чиқмади, сўнг Аллоҳдан ҳидоят сўрадим, у менга ҳидоят берди. Шунинг учун ҳам бир қанча вақт сизлар билан бирга бўлмадим. Аллоҳ мени мана шу ёзган ақидаларимга бошлади. Мен илгари эътиқод қилган нарсаларимни, шу кийимимни ечганим каби ечаман», деб кийимларини ечди ва ўзи ёзган нарсаларини муҳаддис ва фақиҳлар жамоасига берди.

Ашъарий муътазилий ва шу каби оқимлар фикрларини ҳар жойда таъқиб қилиб турди ва «аҳли сунна имоми», «аҳли сунна ёрдамчиси» деган номга сазовор бўлди.

Ашъарийнинг ёзган нарсаларини ўқиб чиққан илм аҳллари уни ўзларига раҳнамо қилиб олдилар, ўзлари эргашган таълимотни унинг номи билан атаб, ашъарийлар номи билан машҳур бўлдилар.

Хорижийлар: «Хорижий» сўзи араб тилидаги «хаража» сўзидан олинган бўлиб, «чиқмоқлик» маъносини англатади. Бинобарин, хорижийлар Али ибн Абу Толиб (р.а.) ва Муовия ибн Абу Суфёнга қўшилмай, уларга қарши бош кўтарган тоифадир.

Шиалар: «Шиа» сўзи луғатда, «тарафкаш» маъносини англатади. Истилоҳий маънода шиа – Али ибн Абу Толиб ва унинг авлодларини барчадан устун қўйиш оқибатида мусулмонлардан ажралиб чиққан йўналиш ҳисобланади.

Илк даврида суннийликдан фақат раҳбарлик масаласидагина фарқ қилган шиалик, бора-бора

ақидавий ва фикҳий масалаларда ҳам ундан ажралиб алоҳида йўналишга айланди.

Мўътазила йўналиши: Бу йўналиш тобеинлар даврида Восил ибн Ато томонидан таъсис этилган, илоҳий таълимотга эмас, ақл, фикр ва фалсафага асосланган бўлиб, Аббосийлар халифалиги даврида тараққий этган. Мўътазила йўналишидан бир неча фирқалар пайдо бўлиб, уларнинг мафкуралари Аҳли Сунна вал-Жамоадан катта фарқ қилади.

Бизнинг асримизда мазкур йўналишлардан Аҳли Сунна вал-Жамоа, Шиа ва оз миқдорда Хавориж йўналишига мансуб мусулмонлар мавжуд.

Қуйида мазҳаббошимиз Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳнинг Аҳли Сунна вал-Жамоа йўналишига мансуб исломий ақидалар усулини ўз ичига олган «Фикҳи акбар» асари таржимасини келтириб ўтамиз. Таржима Шайх Абдулазиз Мансур тарафидан бажарилган.

«ФИҚҲИ АКБАР» КИТОБИ

Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан

Тавҳид илмининг асли ва тўғри деб эътиқод қилишга лойиқ маълумотлар қуйидагилардан иборат:

Ҳар бир мусулмон одам дили билан тасдиқ этган ҳолда тили билан ушбуларни айтиши вожибдир:

Аллоҳга, Унинг фаришталарига, илоҳий китобларига, юборган пайғамбарларига, вафот этгандан кейин қиёматда тирилишига, ўзи белгилаган яхши-ёмон тақдирга ҳақ ва рост деб имон келтирдим. Охиратдаги ҳисоб-китоб, амаллар тарозуси, жаннат, дўзах барчаси ҳақдир.

Аллоҳ таоло бирдир, лекин саноқ сон жиҳатидан эмас, балки унга ҳеч қандай шерик йўқлиги жиҳатидандир. Чунончи, Ихлос сурасида Ўзи демишким: «(Эй Муҳаммад), **айтинг: «У Аллоҳ ягонадир. Аллоҳ беҳожат, (лекин) хожатбарордир. У туғмаган ва туғилмаган ҳам. Шунингдек, Унинг ҳеч бир тенги йўқдир».**

У ўзи яратган нарсалардан бирортасига ўхшамас. Унга ҳам бирор нарса ўхшаш эмас.

Ўзининг зотий ва феълий сифатлари билан азалдан бор бўлган ва абадий бор бўлур. Зотий сифатлари – ҳаёт, қудрат, илм, калом, эшитиш, кўриш, ирода. Феълий сифатлари – халқ этиш, яратиш ва бошқа шу мазмунга далолат қилувчи сифатлар.

У ўзининг барча исм ва сифатлари билан биргаликда доим бўлган ва абадий бўлажак. Унга бирор исм ёки сифат кейин қўшилиб қолган эмас.

Шунингдек, У Ўз илми билан олимлигича ҳамон келмоқдаким, илм Унинг азалий сифатидир. Қудрати билан қодирлигича ҳамон келмоқдаким, қудрат Унинг азалий сифатидир. Каломи билан гапирувчи ҳолида келмоқдаким, калом Унинг азалий сифатидир. Халқ этиши билан холиқлигича ҳамон келмоқдаким, халқ этиш Унинг азалий сифатидир. Иш қилиш (феъл) билан иш қилувчи (фоил) ҳолида ҳамон келмоқдаким, феъл Унинг азалий сифатидир.

Демак, феъл эгаси – Аллоҳ, феъл эса Унинг азалий сифатидир, феълнинг маҳсули – яратилган (махлуқ), Унинг феъли эса яратилувчи эмас. Шунингдек, унинг барча сифатлари азалдан пайдо қилинган ҳам, яратилган ҳам эмас. Кимки, уларни яратилган ёки пайдо қилинган деса ёки (сўралганда) жим туриб қолса ёхуд у тўғрида шак қилса, у Аллоҳга кофир бўлур.

Қуръон – Аллоҳнинг каломи. У мусҳафларда битилган, қалбларда ёдланган, тилларда ўқилган, Муҳаммадга (а.с.) нозил қилингандир. Қуръон билан қилган талаффузимиз, уни ёзган битигимиз, уни қилган қироатимиз махлуқ (яратилган)дир, лекин Қуръон махлуқ эмасдир.

Қуръондаги Аллоҳ таолонинг Мусо ва бошқа пайғамбарлар (а.с.), Фиръавн ва Иблис тўғрисида зикр этган қиссаларининг барчаси Аллоҳнинг каломидир. Аллоҳнинг каломи ғайри махлуқ. Мусо ва бошқа яралганларнинг каломи махлуқдир. Қуръон эса уларнинг эмас, балки Аллоҳнинг каломидир.

Аллоҳнинг Ўзи Қуръонда хабар берганидек, Мусо (а.с.) Аллоҳнинг каломини эшитган. Мусога гапирмай туриб ҳам Аллоҳ таоло мутаккалим (гапирувчи)

эди. Барча мавжудотни яратмай туриб ҳам У холиқ (яратувчи) эди. Унинг мислидек нарса йўқдир ва У эшитувчи ва кўрувчидир.

Аллоҳ таоло Мусо (а.с.)га сўзлаган пайтда азалдан ўз сифати бўлиб келган каломи билан сўзлаган. Унинг барча сифатлари махлуқотларнинг сифатларидан тубдан фарқ қилади, яъни У билади, лекин биз билгандек эмас. Қудрати бизнинг қудратимиздек эмас. Кўради, лекин биз кўргандек эмас. Эштади, лекин биз эшитгандек эмас. Гапиради, лекин биз гапиргандек эмас. Биз тил, оғиз, лаб каби воситалар ва ҳарфлар билан гапирамиз. Аллоҳ таоло воситасиз, ҳарфларсиз гапиради. Ҳарфлар махлуқ, Аллоҳнинг каломи эса, ғайри махлуқ.

Аллоҳни нарса деб аташ мумкин. Лекин ўзга нарсалардек тасаввур қилмаслик шарти билан. Уни нарса деганда жисмсиз, моддасиз, модданинг сифатларисиз, чегарасиз, акссиз, тенгсиз, мислсиз деб билмоқ керак бўлади.

Қуръонда Ўзи зикр этганидек, Аллоҳнинг қўли, юзи, нафси (Ўзи) бор деб биламиз. Булар Унинг сифатларидан, лекин қандай, қанақа дейилмас. Ҳатто «қўли» – қудрати ёки неъмат ҳам деб таъвил этилмас. Акс ҳолда унинг бир сифатини йўққа чиқарилган бўлур. Бу эса қадарийлар ва мўътазилийлар сўзидир. Биз айтамызки, «қўли» ўзига хос, кайфиятсиз сифатдир. Шунингдек, Унинг ғазаби ва ризоси ҳам ўзига хос кайфиятсиз сифатларидандир.

Аллоҳ таоло борлиқни яратганда уни бирор нарсадан олиб яратган эмас. Аллоҳ барча нарсаларни яратмасдан олдин ҳам азалдан билур эди.

Барча нарсаларнинг тақдир ва қазосини Унинг ўзи белгилаган.

Бу дунёдаги ва охиратдаги ҳар бир нарса фақат унинг хоҳиши, илми, қазоси, қадари, Лавҳул-маҳфузга ёзиб қўйилиши билан бўлур. Лекин ёзиб қўйиши тавсиф йўли биландир, ҳукм йўли билан эмас, яъни мажбурий эмас. Қазо, қадар ва хоҳиш – Аллоҳнинг азалий сифатлари. Фақат уларнинг моҳият ва кайфияти бандасига маълум эмас.

Яратилмаган нарсани Аллоҳ таоло яратмай туриб йўқ деб билгани каби, уни яратгандан кейин қандай ҳолатда бўлишини ҳам билур. Шунингдек, мавжуд нарсани Аллоҳ таоло мавжудлигидаги ҳолатни қандай билса, унинг йўқ бўлиб кетиш ҳолатларини ҳам шундай билур. Яна Аллоҳ таоло тик турган кишини тиккалик ҳолатини қандай билса, у ўтиргач, ўтирган ҳолатини ҳам шундай билиб турур. Лекин бу билан Унинг илми ўзгариб қолмайди ёки янги илм пайдо бўлиб қолмайди. Ўзгариш ва турланиш махлуқот ва мавжудотларда содир бўлур.

Аллоҳ таоло инсонларни яратганда куфр ва имондан холи қилиб яратган. Сўнгра уларга хитоб қилиб, баъзи нарсаларга буюрган, баъзи нарсалардан қайтарган. Шулардан кейин кимки куфрни танлаган бўлса, демак, у ўз ихтиёри билан ҳақиқатни инкор этгач, Аллоҳ таолонинг тавфиқидан маҳрум ҳолда куфрни танлаган бўлур. Шунингдек, кимки имонни танлаган бўлса, у ҳам ўз ихтиёри, иқтидори, тасдиғи ва Аллоҳнинг тавфиқи ҳамда ёрдами билан имон келтирган бўлур.

Одам (а.с.)нинг пушти камаридан қиёматгача дунёга келадиган зурриётларни майда заррачалар

шаклида чиқариб, уларга ақл ато этди ва уларга хитоб қилиб, ўз тоатига буюрди, маъсиятидан қайтарди. Улар Аллоҳни Раббимиз деб иқрор этдилар. Бу уларнинг имони деб саналди. Бас, ҳар бир туғилган инсон авлоди шу фитрат (табиат) билан дунёга келур. Шундан кейин кимки куфрга кетган бўлса, демак, у мазкур имонни ўзгартирган бўлур. Ҳар ким имон келтириб, тасдиқ этган бўлса, демак, у имонида барқарор қолибдур ва давом этибдур.

Аллоҳ таоло ҳеч кимни куфрга ҳам, имонга ҳам мажбур этмагай. Шунингдек, ҳеч кимни мўмин ёки кофир қилиб яратмагай. Балки инсонларнинг ҳар бирини мустақил шахс сифатида яратган. Имон билан куфр бандаларнинг ишидир. Аллоҳ таоло куфрга кетган кишини ўша пайтнинг ўзида кофир деб билади. Қачонки у шундан кейин яна имон келтирса, ўша пайтнинг ўзида уни мўмин деб билади ва дўст тутади. Лекин унинг илми ҳам, сифати ҳам ўзгармаган бўлади.

Бандаларнинг ҳаракат ва сукунатларидан тортиб барча феъллари ҳақиқатан уларнинг касб ва фаолиятлари ҳисобланади, лекин уларни Аллоҳ яратади. Уларнинг ҳаммаси Аллоҳнинг хоҳиши, илми, қазоси ва қадари билан юзага келади. Тоат ва савобли ишлар Аллоҳнинг амри, муҳаббати, ризоси, илми, хоҳиши, қазоси ва тақдири билан амалга оширилади. Итоат-сизлик ва гуноҳ ишлар эса, Аллоҳнинг илми, қазоси, тақдири ва хоҳиши билан амалга оширилса-да, Унинг муҳаббати, ризоси ва амри билан эмасдир.

Пайғамбарларнинг барчалари кичик ва катта гуноҳлардан, куфр ва қабих ишлардан покдирлар. Магар улардан баъзи саҳву хатоликлар содир бўлгани рост.

Муҳаммад (с.а.в.) Аллоҳнинг ҳабиби, бандаси, расули, набийси, сафий ва нақийсидирким, зинҳор бут ва санамларга сиғинмаганлар, бир лаҳза ҳам Аллоҳга ширк келтирмаганлар ва асло кичик ва катта гуноҳга қўл урмаганлар.

Пайғамбарлардан кейин одамларнинг энг афзали – Абу Бакр Сиддик, сўнгра Умар ибн ал-Хаттоб, сўнгра Усмон ибн Аффон, сўнгра Али ибн Аби Толиб (р.а.) – дирлар. Улар ҳақ узра яшаб, ҳақ билан бирга ўтганлар. Уларнинг ҳаммасини дўст тутамиз. Расулуллоҳ (с.а.в.) – нинг саҳобаларидан ҳеч бирига ёмонликни нисбат бермаймиз, балки яхшилик билан ёд этурмиз.

Бирор мусулмонни қилган гуноҳи сабабли кофирга чиқармаймиз, гарчи у кабира гуноҳ бўлса ҳам башарти уни ҳалол деб эътиқод қилмаган бўлса. Ундан имон исмини ҳам олиб ташламаймиз, уни ҳақиқий мўмин деб атайверамиз, уни фосиқ мўмин деб аташ мумкин, фақат кофир эмас.

Маҳсига масҳ тортиш – суннат.

Рамазон оyi кечаларида ўқиладиган таровех намози – суннат.

Ҳар қандай солиҳ ва фожир мўминга иқтидо қилиб намоз ўқиш жоиз.

Мўмин кишининг қилган гуноҳлари унга зарар қилмайди демаймиз. Яна уни дўзахга киритмайди ҳам демаймиз. Лекин у ерда уни абадий қолдиради ҳам демаймиз, ҳатто у фосиқ бўлган тақдирда ҳам. Аммо дунёдан имонли кетган бўлиши шарт.

Барча савобли ишларимиз қабул қилинур ёки гуноҳларимиз кечирилур ҳам демаймиз. Лекин

айтамизки, ҳар ким қайси бир савобли ишни барча шарт-шароити билан, уни бузиб қўядиган айблардан холи ҳолда адо этган бўлса ҳамда дунёдан шу тарзда ўтган бўлса, албатта, Аллоҳ таоло унинг эзгу ишларини зое кетказмайди. Балки уни қабул этади ва унга яраша савоб ёзади.

Ширк ва куфрдан бошқа гуноҳларни қилган ва тавба қилмай туриб дунёдан мўмин ҳолда ўтган кишининг иши Аллоҳнинг хоҳишига ҳавола – хоҳласа жазо беради, хоҳласа афв этиб, асло дўзах азобига дучор этмайди.

Риёкорлик ва манманлик билан қилинган ҳар бир хайрли ишнинг савоби бекор қилинур.

Пайғамбарларга берилган мўъжизалар ва авлиёларга ато этилган кароматлар ҳақ ва ростдир. Аммо ахборларда ривоят этилган Иблис, Фиръавн, Дажжол² каби Аллоҳнинг душманларига берилган ва бериладиган ғайритабиий имкониятлар мўъжиза ҳам эмас, каромат ҳам дейилмайди, балки уларнинг ҳожатларини раво этиш деб саналади. Зеро, Аллоҳ таоло ўз душманларига уқубат сабаби бўлсин деб уларни ўз майлларига қўйиб беради ва ҳожатларини ҳам (вақтинча) раво этиб туради. Улар бундан мағрурланиб, тажовузкорлик ва куфрда давом этадилар. Буларнинг ҳаммаси жоиз ва мумкин ишлардандир.

² Дажжол – арабча сўз бўлиб, алдамчи, фирибгар маъноларини англатади. Исломи динига кўра, қиёмат олдидан пайдо бўладиган бир мусулмонларни Худо кўрсатган тўғри йўлдан оздирадиган бир кўзли одамсимон махлуқ у, шунингдек, ал-Масих ал-Каззоб ва ал-Масих ал-Дажжол деб ҳам аталади. Қиёматга яқин у ёвузлик тимсоли сифатида Имом Маҳдий билан жанг қилиб, охири оқибатда мағлуб бўлиши ҳақида ривоятлар бор.

Аллоҳ таоло яратмай туриб ҳам яратувчи (холиқ) эди. Ризқ бермай туриб ҳам розиқ эди.

Аллоҳ таоло охиратда кўринади. Мўминлар Уни жаннатда ўз кўзлари билан ташбиҳсиз, кайфиятсиз (бирор ҳолатсиз), кўрувчи билан Унинг ўртасида масофа бўлмаган ҳолда кўрурлар.

Имон – бу иқрор ва тасдиқдан иборатдир. Осмонлару Ер аҳлининг имонлари имон келтирувчи нарсалар жиҳатидан кўпаймайди ҳам, камаймайди ҳам. Аммо ишонч ва тасдиқ жиҳатидан озайиб-кўпайиб туради. Мўминлар имонда, тавҳидда ўзаро тенгдирлар, аммо амалда бир-бирларидан ортиқ-камдирлар.

Ислом – бу Аллоҳнинг буйруқларига таслим ва итоат этишдир. Имон билан Ислом ўртасида луғавий жиҳатдан фарқ бўлса-да, лекин Исломсиз имон, имонсиз Ислом бўлмас. Уларнинг иккиси астар билан авра ёки ич билан таш кабидир. Дин эса имон, ислом ва шариат аҳкомларининг йиғиндисидир.

Аллоҳни барча сифатлари билан Китобида ўзи тавсиф этганидек ҳақиқий маърифат билан таниймиз. Лекин ҳеч ким Унга лойиқ, ҳақиқий ибодат билан ибодат қила олмайди. Лекин Китобида буюрганидек, Расулининг суннатида кўрсатилганидек ибодат қилиши мумкин.

Демак, барча мўминлар маърифат (Аллоҳни таниш)да, ишончда, таваккулда, муҳаббатда, ризода, хавфда, умидда ва имонда тенгдирлар. Бундан ташқари амалларда эса, бир-бирларидан фарқ қилурлар.

Аллоҳ таоло ўз бандаларига нисбатан фазлу карамли ҳамда адолатлидир: баъзида бандасига қилган ишига

яраша эмас, балки неча баробар ортиғи билан савоб бахш этар. Гоҳида гуноҳига яраша жазо берур. Баъзан фазлига олиб, кечириб юборур.

Пайғамбарларнинг, шу жумладан, бизнинг Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг гуноҳкор, жазога мустаҳиқ бўлган кабира гуноҳли мўминлар ҳаққига қилажак шафоатлари ҳақ ва ростдир.

Қиёмат куни амалларнинг ўлчаниши, тарозу ҳақ ва ростдир.

Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг Ҳавзи Кавсарлари ҳақ ва ростдир.

Хасмлар (даъвогарлар) ўртасида савоблари билан ҳисоб-китоб қилиниши, агар савоби бўлмаса, гуноҳларидан олиб берилиши ҳақ ва ростдир.

Жаннат ва дўзах шу кунда ҳам мавжуддир. Улар абадийдир, фоний бўлмайдилар. Жаннатнинг нозу неъматлари, хуру филмонлари ҳам абадий барҳаётдирлар. Аллоҳнинг жазоси ҳам, савоби ҳам абадий, туганмасдир.

Аллоҳ таоло хоҳлаган кишини Ўз фазли билан ҳидоятга йўллар. Хоҳлаганини Ўз адли билан залолатда қолдирур. Яъни Ўз розилиги сари тавфиқ ато қилмас. Бу Унинг адолатидир. Шунингдек, мазкур бетавфиқни жазолаши ҳам Унинг адли ҳисобланур.

Мўмин кишининг имонини шайтон мажбуран суғуриб олмайди, балки банданинг ўзи имонни тарк этган пайтда у олиб қўяди.

Қабрда Мункар ва Накир исмли фаришталарнинг кириб, марҳумдан савол сўрашлари ҳақ ва ростдир. Қабрда бандага руҳнинг қайтарилиши, қабрнинг

кофирлар ва баъзи гуноҳкор мусулмонларни қисиши, уларнинг қабр азобини тортишлари ҳақ ва ростдир.

Уламоларнинг Аллоҳ сифатларини форс тилида (арабчадан бошқа тилларда) зикр этишлари жоиздир. Аммо «яд» сўзини Аллоҳга нисбат берилганда форс тилида «Дасти Худо», деб зикр этилмагай. «Аллоҳнинг юзи» деб айтиш жоиз, лекин ташбиҳсиз ва кайфиятсиз айтилиши шарт. Аллоҳнинг узоқлиги ва яқинлиги ўртадаги масофанинг узун-қисқалиги билан изоҳланмайди, балки яқинлик – банданинг мукаррамлиги, узоқлик – унинг хорлигидир. Итоаткор одам Аллоҳга яқиндир, лекин кайфиятсиз. Итоатсиз кимса Ундан узоқдир, лекин кайфиятсиз. Яқинлик, узоқлик, юзма-юз бўлиш, жаннатда ёнма-ён бўлиш, Унинг ҳузурини туриш каби-ларни кайфиятсиз деб билиш зарурдир. Яъни қандай ҳолатда бўлиши бизга маълум эмас.

Қуръони карим Расулуллоҳ (с.а.в.)га нозил қилинган ва мусхафларимизга ёзилгандир. Унинг барча оятлари фазилат ва улуғликда Аллоҳнинг каломи бўлгани учун баробардир. Аммо баъзи оятларнинг ўқилишининг ўзи фазилатли бўлса, бошқалари ундаги зикр этилган нарсалар сабабли фазилатга эгадир. Масалан, «Оятул-Курсий»да Аллоҳнинг улуғлиги, буюклиги ва сифатлари зикр этилган. Демак, унда иккита фазилат жам бўлган – зикр ва мазкур фазилатлари. Кофирлар тўғрисида келган оятларда фақат зикр фазилати бўлиб, мазкур қайд этилганлар кофирлар бўлганлари учун иккинчи фазилат тушиб қолади. Шунингдек, Аллоҳнинг исм ва сифатлари фазилат ва улуғликда барчаси тенгдир, бир-биридан бу жиҳатдан фарқ этмас.

Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ота-оналари фитрат (исломий табиат – ислом)да вафот этганлар. Амакиси Абу Толиб

исломни қабул қилмаган ҳолида оламдан ўтган. Қосим, Тоҳир, Иброҳим – Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ўғиллари, Фотима, Зайнаб, Руқайя ва Умму Кулсум – қизларидир.

Ҳар кимга тавҳид ва ақида илмига доир бирор мушкул масала учраб қолса, то бирор олимни топиб, сўраб, аниқлаб олгунига қадар: «Аллоҳнинг наздида тўғри бўлганига эътиқод қилдим», – деб туриши зарур. Олимни излашда тахир этмагай (кечиктирмагай). Тахирга қўйса узри қабул этилмас. Агар излашдан тўхтаса, кофир бўлур.

Меърож воқеаси ҳақ ва ростдир. Ҳар ким уни инкор этса, у залолат³ ва бидъат⁴ аҳлидир.

Дажжол ва Яъжуж-Маъжужнинг чиқишлари, қуёшнинг кун ботар томонидан чиқиши, Исо (а.с.)нинг осмондан тушишлари ва бошқа қиёмат аломатлари саҳиҳ хабарларда зикр этилганидек ҳақ ва ростдир.

Аллоҳ таоло Ўзи хоҳлаган бандасини тўғри йўлга ҳидоят этгай!

³ **Залолат** – бу сўз араб тилидан олинган бўлиб, ҳақиқатдан юз ўгириш, гумроҳлик, ҳақиқий эътиқоддан адашиш, айниш маъноларини англатади. Ҳидоятнинг қарама-қаршиси.

⁴ **Бидъат** – (араб. – *янгилик киритмоқ, янгитдан яратмоқ*) – номаъқул янгилик; дин ақидаларига хилоф янгилик. Қуръон ва Суннатга хилоф равишда пайдо бўлган ҳар бир одат бидъатдир.

ИСЛОМ ДИНИДАГИ ФИҚҲИЙ МАЗҲАБЛАР

Қуръони карим, ҳадиси шариф, ижмоъ, қиёс ва бошқа қўшимча манбалардан, табиийки, ҳар ким ҳам ҳукм чиқариб ололмайди. Фиқҳ деб мазкур манбалардан тўғри ҳукм чиқаришга айтилади. Ҳатто бир оят устида саҳобалардек улуғ зотлар турли фикрда бўлганликлари тўғрисида ривоятлар бор. У пайтларда низоли масалаларни Он ҳазрат (а.с.)дан сўраб аниқлаб олар эдилар. Лекин ул зоти бобаракотнинг вафотларидан сўнг секин-аста ихтилофли, низоли масалалар кўпая борди. Шу билан бирга Ўз динини қиёматгача давом эттиришни ирода қилган улуғ Парвардигори олам дин аҳкомларини ёритиб бериб турадиган забардаст уламоларни кераклигича етказиб бериб турди. Ҳижратнинг иккинчи асридан бошлаб ислом шариатини мукаммал талқин қила оладиган йирик фуқаҳолар (фиқҳ олимлари, ҳуқуқшунослар) етишиб чиқа бошлади. Уларнинг энг йириклари қуйидагилардир:

Имоми Аъзам (Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит) 80/699–150/767 й.

Имом Молик (Абу Абдуллоҳ Молик ибн Анас Асбаҳий) 94/713–178/795 й.

Имом Шофийй (Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Идрис) 150/767–204/820 й.

Имом Аҳмад (Абу Абдуллоҳ Аҳмад ибн Ханбал Шайбоний) 164/780–241/855 й.

Мазкур мужтаҳид фуқаҳолардан бошқа ҳам кўплаб фикҳ олимлари ўтганлар, лекин уларнинг ҳамма ижодий ишлари мукамал равишда тўпланиб, китоб шаклига келтирилмагани боис мустақил мазҳаб соҳиби сифатида шуҳрат топмаганлар. Фақат мазкур тўрт мазҳаб соҳибларига бу мартаба насиб бўлган. Бу тўрт мужтаҳидларга ўтган барча ислом аҳлининг етук уламо ва фузалолари таслим ила тақлид қилишни вожиб деб билганлар. Яъни мужтаҳидлик даражасига ета олмаган уламолар ва авом халқ улардан бирларига тақлид қилиб, мазҳабларига мувофиқ амал қилиб боришлик вожиб саналган. Чунки шундай қилинмаса, ҳар бир олим мустақил равишда ижтиҳод қилаверадиган бўлса, тўртта эмас, тўрт юз мазҳаб пайдо бўлиши ҳам турган гап эди.

Бугунги кунда дунёдаги тахминан 1,3 миллиард мусулмон аҳолисининг 92,5 фоизини суннийлар ташкил этиб, улар мазҳаблар бўйича қуйидаги нисбатда бўлинадилар: ҳанафийлар 47 фоизи, шофийлар 21 фоизи, моликийлар 17 фоизи, ҳанбалийлар 7,5 фоизини ташкил қилади.

Бутун ер юзи мусулмонларининг шунчалик кўп ва тарқоқ яшашларига қарамай, асосан тўрт мазҳаб билан чегараланишлари жуда мақбул ва маъқул ишдир. Бу тўрт мазҳаб ўртасида унча катта фарқлар йўқ. Жуда кўп масалаларда бир хиллик мавжуд. Чунки ҳаммасининг ҳам ҳукм оладиган манбалари бир. Фақат жузъий ихтилофларгина мавжуд. Масалан, жанобатдан ғусл қилишнинг фарз эканлигида улар ўртасида ихтилоф йўқ. Аммо ғуслда неча фарз бор, деган масалада фикрлар

турлича. Имоми Аъзам мазҳабларида ғуслда учта фарз – оғизни чайқаш, бурунга сув олиб ташлаш ва бутун жасадни ювишдир. Имоми Шофийий мазҳабларида эса фарз битта – бутун жасадни ювиш. Оғиз-бурун бу зот наздида ички аъзолардан ҳисобланади. Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳ наздларида эса оғиз билан бурун ташқи аъзолардан, деб билинади. Шунинг учун уларни ҳам ювиш фарз.

Бизнинг Мовароуннаҳр мусулмонлари ислом дини кириб келган вақтдан бошлаб Имоми Аъзам (Ханафий) мазҳабига тақлид қилиб келганлар. Ўтган уламоларимизнинг деярли ҳаммаси ҳам шу мазҳаб асосида асарлар битиб қолдирганлар. Халқимиз ҳам шу мазҳаб йўл-йўриқларига амал қилишга ўрганиб қолганлар. Уларга бошқа мазҳаб ҳукмларидан гапирилса ёки бошқа мазҳабдаги мусулмонларнинг бошқача намоз ўқиётганликларини кўрсалар таажжубга тушишлари табиий.

Хўш, демак, бир мазҳабда барқарор бораётган мусулмонлар бошқа уч мазҳабга қандай муносабатда бўлишлари керак?

Ўтмишда буюк уламоларимиз, яъни ислом дини бўйича китоблар ёзиб қолдирган ишончли, забардаст олимларимиз айтиб, ёзиб қолдирганларидек, ҳар бир мусулмон шу тўрт мазҳаблардан бирини танлаб, унга амал қилиб бораётган бўлса, у ўз мазҳабини тўғри деб билиши, лекин Аллоҳнинг наздида хато чиқиб қолиши ҳам мумкин деган эътиқодда бўлиши лозим. Бошқа мазҳаблар эса хато, лекин Аллоҳнинг наздида тўғри бўлиши ҳам мумкин, деган эътиқодда бўлиши лозим. Чунки танлаган мазҳаблари қанчалик тўғри ёки хато

эканлиги фақат қиёмат куни маълум бўлади. Ҳадиси шарифда таъкидланганидек, ўшанда мужтаҳидлардан қайси бирларининг сўзи тўғри чиқса, икки ҳисса, нотўғри чиқса бир ҳисса ажр берилар экан. Демак, ҳар икки ҳолатда ҳам улар гуноҳкор бўлмас эканлар, чунки диллари пок, мақсадлари Исломга, мусулмонларга манфаат етказиш бўлгани учун Аллоҳ таоло уларнинг халқ тинчлиги ва хотиржамликда ибодат қилишлари йўлида қилган илмий хизматлари эвазига албатта ажру ҳасанот ато этаркан.

Демак, мазҳабига таассубли ҳар қандай мусулмон бошқа мазҳабларга нисбатан ҳам иззат-икром руҳида бўлиши лозим. Аммо ақидавий масалаларда фақат «Аҳли Сунна вал-Жамоа» эътиқоди тўғри, бошқа фирқа ва оқимлар эътиқоди ботил, деб билишлари зарурдир.

Ҳанафий мазҳаби. Ҳанафий мазҳабимиз эгаси Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит ибн Зутий, яъни Имом Аъзам (раҳматуллоҳи алайҳ) Ироқнинг Куфа шаҳрида 80/699 йилда таваллуд топдилар. У киши аҳли сунна фикҳий мазҳаб бошлиқлари ичида энг аввал туғилганларидир. Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳнинг оталари Собит ибн Зутий Термиз, Кобул, Наса ва Анбор шаҳарларида яшаб, охири Куфада қарор топган ҳамда Абу Ҳанифа айнан шу шаҳарда дунёга келганлар. Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳнинг отаси Ҳазрат Али (р.а.) билан учрашган ва ўзи ҳамда келажакда дунёга келадиган ўғли Нўъмон ҳаққига барака тилаб у кишининг дуоларини олган, дейилади тарих китобларида.

Отаси Собит ибн Зутий Куфада ипак ва жун мато тижорати билан машғул бўлган. Нўъмон ибн Собит кичик ёшида Куръони каримни ёдлаган. Қироатни,

етти қоридан бири сифатида танилган Имоми Осимдан олганлиги ривоят қилинади. Нўъмон ёшлигини тижорат билан ўтказганидан кейин Имом Шаъбий (туғ. 20/104 й.)нинг тавсия ва қўллаб-қувватлашлари билан таълим ва таҳсилда давом этган. Араб адабиёти, сарф ва наҳв, шеъриятни ўрганган.

У вояга етган Куфа шаҳри ва бутун Ироқ минтақаси турли хил эътиқодий ва фалсафий фирқалар мавжуд бўлган, қизғин тортишувлар қилинадиган бир минтақа эди. Диндор оилада вояга етган Абу Ҳанифанинг ҳам бу эътиқодий мунозара ва тортишувларга вақти-вақти билан иштирок этиб турганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Абу Ҳанифа, Шаъбийнинг ўзини илмга бўлган тарғиб ва ташвиқини шундай ҳикоя қилади: «Кунларнинг бирида Шаъбийнинг ёнидан ўтиб кетаётган эдим. Мени чақирди ва менга: «Қаёққа боряпсан?» – деди. Мен эса: «Бозорга» – дедим. У эса: «Уни назарда тутганим йўқ, уламолардан кимнинг дарсига боряпсан?» – деди. Мен: «Ҳеч қайсининг» – деб жавоб берганимда Шаъбий: «Илм ва уламолар билан кўришиб туришни ҳеч ҳам эътиборсиз қолдирма. Мен сенинг ниҳоятда ҳушёр ва фаол бир ўсмир эканлигингни кўряпман»– деди. Унинг бу сўзи менинг дилимда яхши бир таъсир қолдирди. Тижоратни ташлаб, илм йўлини тутдим.

Абу Ҳанифа турли сиёсий ва ижтимоий ҳодисаларга тўла бўлган икки давр – Умавийлар ва Аббосийлар даврларида яшаб, илмий фаолият олиб борди ва давлат ҳокимияти биринчи сулоладан иккинчи сулолага ўтишининг гувоҳи бўлди. У сиёсий томондан алавийлар (Али (р.а.) авлодлари ва уларнинг ҳомийлари) тарафдори бўлган бўлса ҳам ҳеч қачон қурол кўтариб курашларда қатнашмади.

Абу Ҳанифа тобеинлардан саналиб, табаа тобеинларнинг буюкларидандир. Унинг ёшлик даврларида ўз даврининг барча фикрий оқимларини кузатгани, ихтилофларни жуда яхши аниқлаштиргани зикр қилинади.

Устози Ҳаммод ибн Абу Сулаймон, Иброҳим Наҳайй ва Шаъбийдек буюк олимлардан фикҳ ўрганди. Абдуллоҳ ибн Масъуд ва Али (р.а.)ларнинг фикҳига эга Қози Шурайх, Алқама ибн Қайс, Масруқ ибн Аждаънинг фикҳидан ҳам фойдаланди. Абу Ҳанифанинг фикҳида кўпроқ Иброҳим Наҳайй мактабининг таъсирини кўриш мумкин.

Биринчи босқичда Абу Ҳанифа калом илмига берилиб, бир мутакаллим сифатида ушбу соҳада катта иқтидор ва юксак малакага эга бўлган бўлса ҳам эришилган муваффақиятлар уни қониқтирмади. Ақоид муаммоларини ақлий ва фалсафий далиллар билан исботлаш, яъни калом илмига берилиш йўлидан эмас, балки фикҳ, яъни ҳуқуқшунослик илми ва унга тегишли бўлган фанларни ўзлаштириш орқали одамларга кенг кўламда хизмат қилиш ва уларнинг ҳаётий муаммоларини ечиб беришга эришиш имконини устун қўйди.

Ибн ал-Баззозий ёзишича, имом кексалик чоғларида ўғли Ҳаммодни калом мавзуи бўйича мунозарада кўрганда: «Бизлар мунозара қилган пайтларда, суҳбатдошимизнинг ҳақ ва тўғри йўлдан чиқиб қолишидан кўрқардик, лекин сизлар мунозара чоғида суҳбатдошингиз ҳақ йўлидан чиқишини истайсизлар. Ҳар ким ўз суҳбатдошини ҳақ йўлдан оғдирмоқчи бўлса, уни куфр томонга йўллайди, лекин унинг ўзи суҳбатдошидан олдинроқ куфр йўлига ўтган бўлади», – деган эди.

Бундан ташқари Абу Ҳанифа, «истиҳсон» усулини қўллашда тортишувларга йўл қўймас даражада илмни қўлга киритган. Унинг тижоратчи сифатида халқнинг кундалик ҳаёти билан таққослаши ва тез-тез илм марказларига саёҳат қилиб бир қанча уламолар билан фикр алмашуви, бу соҳада мўътабар киши саналишига сабаб бўлган.

Абу Ҳанифа виқор ва салобат эгаси эди. Тафаккури кўп, сўзлари оз, Аллоҳнинг ҳудудларига имкон борича риоя қилувчи, аҳли дунёдан анчагина узоқ турувчи, фойдасиз ва бекорчи гап-сўзларни ёқтирмайдиган, саволларга қисқа ва лўнда жавоб берадиган жуда ҳам зукко бир мужтаҳид эди. Фикҳни тартибли усул ҳолига келтириб, барча дунёвий масалаларнинг фойда ва зарар кўринишларидаги ҳолатларини юзага чиқариб, соғлом ақида асосида таълимотини шакллантирган эди.

Абу Ҳанифанинг минглаб талабаси бор ва улардан қирққа яқини мужтаҳид мартабасига етишган. Абу Ҳанифа ҳеч кимга «Менинг фикрим энг тўғриси» демади, ҳатто ўзининг ҳам бир фикри борлигини ва лекин янада яхшироқ ечим олиб келганга эргашишини айтар эди. Шунингдек, у талабаларига ўзидан ҳар бир эшитганларини ёзмасликни, чунки эртага фикрини ўзгартириши мумкинлигини таъкидларди. Демак, ҳеч қачон ўзи мазҳабий таассуб ичида бўлмаган эди.

Абу Ҳанифа 150/767 йили Куфада вафот этган ва Бағдод шаҳрининг «Аскар Маҳдий» номли мавзеида Хайзурон номли қабристоннинг шарқий томонида дафн этилган. А.Деххудо ёзишича, унинг жаноза намози Ҳасан ибн Аммора имомлигида ўқилган.

У ўзидан кейин бир неча васиятнома, «Муснад» номидаги ҳадис тўпламлари, «Фикҳи акбар» номли

ақоидга доир асарларни қолдирган. Булардан ташқари «ал-Фикҳул-абсат, «Китобул-олим вал-мутааллим», «Китобур-рисола», «ал-Қасидатун-Нўъмония», «Маърифатул-мазоҳиб» номли асарлари ҳам бор ва улар бизгача етиб келган. Шулар қаторида манба ва тадқиқотларда нусхалари топилмаган бошқа асарлари ҳақида ҳам сўз юритилган.

Ҳанафий мазҳаби ҳижрий II асрдан шарқу ғарб, шимолу жанубга ўз нуфузини ўтказа бошлади ва биринчи босқичда Аббосийлар давлати ҳудудида тарқалди, сўнгра кўп ўлкаларда барча халқларнинг ичига кириб бориб, улар томонидан қабул қилинди ва айрим мамлакатлар, масалан, Ироқ, Эрон, Мовароуннаҳр, Хуросон ва Туркия ҳудудларида Аббосийлар, Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар, Мисрда Айюбийлар, Мамлуклар, Темурийлар, Бобурийлар, Шайбонийлар давлатлари ва Усмонийлар империяси томонидан расмий мазҳаб сифатида қабул қилиниб, уларнинг кенг соҳали барча ҳудудларида суд ишлари ушбу мазҳаб асосида олиб бориларди.

Салжуқийлар бош вазири Хожа Низомулмулк (408/1018–485/1092) ҳимояси остида Мовароуннаҳр ҳудудида Шофий мазҳаби бир оз тарқалиб, ҳанафийлик билан рақобатга киришган бўлса ҳам Абу Заҳранинг фикрича, бундай рақобат фақат фикҳий мунозаралар доирасида чекланган бўлиб, фикҳ илмининг ривожига сабаб бўларди ҳамда ундан ҳеч қандай адоват ва хусумат келиб чиқмасди.

Ҳозирги кунда ҳанафийликнинг жўғрофий ҳудуди Марказий Осиё давлатларидан бошлаб, Хитой, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Эрон, Ироқ,

Арабистон, Яман, Миср, Жазоир, Тунис, Марокаш, Туркия, Индонезия ва бошқа мусулмон ўлкаларига етиб боради. Абу Ҳанифа мазҳаби айтиб ўтилган мамлакатларнинг айримларида асосий мазҳаб бўлса, айримларида иккинчи ёки учинчи ўринда туради.

Ҳанафий мазҳаби Шимолий Африка мамлакатлари (Тунис, Жазоир, Марокаш)да тарқалган эди. Бу ўлкаларда ҳанафийлар сони кўп бўлмаса ҳам бу мазҳаб олимлари катта иззат ва ҳурматга эга. Тунис пойтахтида суд ишлари ҳанафий ва моликий мазҳаблари асосида юритилиб, унда ҳанафий суд тизими моликий суд тизими билан бирга қўлланилади. Мисрлик таниқли олим ал-Ливо Ҳасан Содиқнинг таъкидлашича, бу ерда ҳанафий мазҳабининг буюк муфтийлари маънавий раҳбарлик мақомида туриб, «шайхул-ислом» номи билан аталадилар.

Шунингдек, одат бўйича «Зайтуна» университети ўқитувчиларининг ярми ҳанафийлардан ва ярмиси эса моликийлардан иборат. Ҳанафий мазҳаби тарафдорлари Ҳиндистонда 48 млн.га етиб боради. Жанубий Америка ва Бразилияда 25 млн ҳанафий мусулмонлари мавжуд.

Моликий мазҳаби. Ушбу мазҳабга 94/713 йил Мадинада туғилиб, 178/795 йилда ўша ерда вафот этган Имом Молик ибн Анас қадимий Мадина ҳуқуқий мактабига таяниб асос солган. Унинг машҳур «Ал-Муватто» китоби моликий мазҳабининг асоси ҳисобланади. Ушбу китобга кўп шарҳлар ёзилган. «Ар-Радду ала-л-қадария», «ал-Маъунату-л-Кубро» ҳам унинг асарларидандир.

Имом Молик Мадинанинг машҳур олимларидан фикҳни ўрганиб, улар қўллайдиган аҳли ҳадис

услубини қабул қилди ва ўз шогирдларини ҳам ушбу услубда тарбиялади.

У оят, ҳадис ва ижмоъга асосланиб ҳукм чиқарарди. Мадина аҳли кўпчилигининг келишуви (Мадина шаҳри олимларининг ижмоъи) унинг назарида ҳукм чиқариш учун бир ҳадисга тенг эди. Чунки у ушбу шаҳар аҳлини Пайғамбар ва унинг саҳобалари йўл-йўриқларини мукамал билиб олган ва унга асосланиб амал қилиб келганлар деб эътибор этарди.

«Исломда ҳуқуқ» китобида таъкидланишича, Имом Молик Мадина мактабини изоҳлашда ўзига хос амалиёт ва мантиқдан фойдаланиш билан мўътабар ривоятларни бир-бирига қўшиб ишлатишдек муайян услубга эга эди. Унинг илмий-ҳуқуқий тафаккури кўпинча тўғри ва уйғунлашган бўлиб кўзга ташланади.

Ўрта асрларда моликий мазҳабининг фаолият маркази шимоли-ғарбий Африкага кўчиши билан ўша ерда ривожланди. Моликий мазҳаби ҳанафий мазҳаби каби урф-одатни тан олади. Моликий фақиҳларидан бўлмиш Алвонширезийнинг (ваф.1508 й.) айтишича, имкони борича урф-одатларни илоҳий қонунлар билан уйғунлаштириш керак. Моликийлар «масолиҳи мурсала» деб аталмиш манфаат принципини қўшимча манба сифатида усулул-фикҳга киритганлар.

Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо «Ислом фикҳи тарихи» китобида шундай ёзади: «Франция қонунчилиги ўзининг биринчи босқичларида Ислом фикҳидан, айниқса, Молик ибн Анас мазҳабидан кўп нарсаларни олган эди. Ушбу мазҳаб Мағриб мамлакатлари ва Андалус (Испания)да тарқалган эди».

Ҳозирги кунда моликий мазҳаби Жанубий Миср, Фаластин, Судан, Эритрея, Сомали, Ливия, Тунис,

Марокаш, Марказий ва Ғарбий Африка, Гамбия, Нигерия, Арабистон яриморалининг шарқий қирғоқлари (Кувайт, Баҳрайн, Уммон)да тарқалган бўлиб, Марокаш ва ал-Жазоир судларида моликий мазҳаби асосида иш олиб борилса, Тунис судларида моликий ва ҳанафий мазҳаблари тенг ҳуқуқли ҳисобланади.

Шофийий мазҳаби. Ушбу мазҳабнинг асосчиси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Идрис ибн Аббос ибн Усмон 150/767 йил Ғазода туғилиб, 204/820 йилда Мисрда ҳаётдан кўз юмган.

У Макка олимларидан фикҳ илмини ўрганганидан кейин Мадинага бориб, Молик ибн Анаснинг дарс ҳалқасига қўшилди. Имом Молик вафотидан кейин Яманга ва ундан сўнг Бағдодга сафар қилди.

Имом Шофийий Ироқда истиқомат қилган чоғларида Абу Ҳанифанинг шогирди Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийдан фикҳ илми бўйича Ироқ аҳли йўналишини ўрганди.

Шундай қилиб, аҳли ҳадис илми билан раъй ва қиёс тарафдорлари илми унда бирлашди. Ундан кейин Имом Шофийий олган ўз таълимотларини қайтадан ишлаб чиқиб, уларга айрим ўзгартиришлар киритди ва ўзига хос услубни яратишга муваффақ бўлди.

Фикҳ бўйича унинг машҳур асари «Китоб ал-Умм» (Она китоб, яъни асосий китоб) ва усулул-фикҳ бўйича «ар-Рисола» асари Шофийий мазҳабининг асосий манбаи ҳисобланади. Муҳаммад Муин унинг асарларидан яна олтитасини зикр этган. У биринчи бўлиб усулул-фикҳ қоидаларини тартибга солган.

Имом Шофийий ўзини илк Мадина ҳуқуқий мактабининг бир аъзоси ҳисобласа ҳам унинг назарияларида

шаръий истидлол ўз ривожининг олий даражасига етиб борди. «Исломда ҳуқуқ» китоби муаллифлари фикрича, унинг даврида ҳуқуқий истидлол ниҳоят даражада ривожланди. Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ривоят қилинган ҳадисларга чуқур ишончи унга бошқа бирор ҳадисни очиқ шаклда рад қилиш имконини бермайди. У фақат ривоятга қарши ривоят топилгандагина бундай имкониятга эга бўлади.

Мазкур манбада таъкидланишича, Имом Шофийий ҳеч қандай истисносиз Пайғамбар (с.а.в.) сунналарининг изидан бориш мақсадида асосий масалалар бўйича олимлар ижмоъини рад қилди. Акс ҳолда у Сунна бўйича қадимги мактаблар анъаналарини қабул қилиши лозим бўларди. Имом Шофийий ижмоъ бўйича ўз назариясидаги ижмоъи умматга эътибор берарди. Лекин кейинроқ Шофийий мактабининг салоҳиятли вакиллари олимлар ижмоини қабул қилишга мажбур бўлдилар.

Имом Шофийий – Молик ибн Анас, Аҳмад ибн Ханбал, Авзоий ва Суфён Саврий каби аҳли ҳадисдан ҳисобланади. У: «Агар менинг мазҳабимда бирон-бир ҳадисга қарши бирон ҳукм топсангиз, ўша ҳадисни менинг мазҳабим деб билгайсиз», – деган эди.

Мажид Хаддурий фикрича, айрим камчиликларга қарамасдан, шариат бўйича Имом Шофийийнинг назарияси бир-бирига боғланган ҳолда бир олий мантиқий тизимдан иборат бўлиб, илк ҳуқуқий мактаблар назариясидан устун туради.

Ҳижрий III–IV асрларда шофийий мазҳаби Марказий Осиёда ханафий мазҳаби билан рақобат қиларди. Унинг йирик вакили тошкентлик буюк олим Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший (291/904–364/975) эди.

Хайруддин Зириклий ёзишича, у фикҳ, ҳадис, луғат ва адабиёт бўйича ўз асрининг машҳур олимларидан эди. Усулул-фикҳ бўйича унинг асари машҳурдир. Тошкентда вафот этиб, қабри Ҳастимом (Ҳазрати Имом) мажмуаси таркибидадир.

Ҳанбалий мазҳаби. Имом Абу Абдуллоҳ Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳанбалнинг онаси Ўрта Осиёнинг Марв шаҳридан ва отаси Сарахсдан бўлиб, 164/780 йил Бағдод шаҳрида тугилган ва 241/855 йилда шу ерда ҳаётдан кўз юмиб, «Боби ҳарб» номли қабристонда дафн этилган.

Илму фан гуркираб ўсган, турли-туман эътиқодлар маркази бўлган Бағдод шаҳри унинг илмий жиҳатдан ўсиб улғайиши учун ниҳоятда муносиб муҳит эди.

У 183/799 йилгача Бағдодда таҳсил олиб, ундан кейин илм талабида Куфа, Басра, Макка, Мадина, Яман, Шом ва Жазоиргача сафар қилади. Сўнгра Бағдодга қайтиб келиб, Имом Шофийнинг дарс ҳалқасида ўтириб, 195/811 йилгача фикҳ, усулул-фикҳдан таълим олган. Имом Аҳмад умрининг кўп қисмини ҳадис тўплашга багишлади. Машҳур муҳаддислар, жумладан, Хушайм, Суфён ибн Уяйна, Иброҳим ибн Саъд, Жарир ибн Абдулҳамид, Яҳё ал-Қаттон, Вакиъ, Абдурахмон ибн ал-Ҳудо ва бошқа устозлардан ўрганди.

Имом Аҳмад биринчи марта фикҳ илмини, ҳам ривоят, ҳам дирият асосида ўрганиш учун Абу Ҳанифанинг шогирди ва суҳбатдоши, Аббосийлар буюк давлатининг қозил-қузоти Имом Абу Юсуфдан таълим олди. Лекин ундан кўпроқ фикҳни эмас, балки ҳадисни ўрганишга қизиқарди. Унинг ўзи «Биринчи бўлиб мен ҳадис ёзиб олган киши Абу Юсуф эди», деган экан.

У хулафои рошидин фикҳи, саҳобалар ва тобеин фикҳи, шунингдек, Имом Шофийий фикҳий услубини ўзлаштирди.

Аҳмад ибн Ҳанбал ўз даврида «имомул-муҳаддисин» (муҳаддислар имоми) сифатида тан олиниб, «ал-Муснад» китобини тасниф қилиш билан ниҳоятда муҳим ишга қўл урди.

Аҳмад ибн Ҳанбал мўътазила ақидасига қарши эди ва Қуръонни яратилган деб эмас, балки қадим деб ишонарди. Шу сабабли у халифа томонидан таъқиб остига олиниб, 2 йилу 4 ой ҳибсда сақланди, таҳқирланди. 220/835 йил саройда қамчи билан саваланди.

Аҳмад ибн Ҳанбал ҳадисшунослик бўйича катта шуҳрат қозонди. Бир гуруҳ машҳур муҳаддислар, жумладан, Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, Муслим ибн Ҳажжож ундан ўрганиб, ҳадис ривоят қилганлар.

Аҳмад ибн Ҳанбал ўзига хос фикҳий қарашларга эга эди ва шу билан бошқа мазҳаб тарафдорларидан ажралиб турарди. Унинг ақидасига биноан имон қалб билан тасдиқлаш, тил билан иқрор этиш ва бадан аъзолари билан амал қилишдир. Амал имоннинг жуъзи бўлгани учун у кўпайиб-озаяди.

Гуноҳи кабираларга қўл урган киши ҳақида мўътазилага қарши туриб, бундай гуноҳ қилган киши мўмин эмас, деган фикрни рад қилади.

Аҳмад ибн Ҳанбал ўзига хос услубга таянган ҳолда ҳанбалий мазҳабига асос солди ва уни ривожлантиришда Маккада Ибн Аббос орқали куртаклари ўса бошлаган илк ҳуқуқий мактабдан фойдаланди. У ўз мазҳабида Қуръон, Сунна, саҳобалар сўзлари ва

ижмоъига асосий эътиборни қаратиб, қатъий зарурат сезмаган ҳолатлардан ташқари қиёсдан фойдаланмайди. Барча ҳадисларни, ҳатто хабари воҳид ва саҳобалар қавлини қиёсдан устун қўяди.

Ҳанбалий мазҳаби раъй ва қиёсга катта эътибор қаратмагани сабабли, ўзи тарқалган минтақаларда барча ҳуқуқий муаммоларни одамларнинг манфаатини назарда тутган ҳолда ечиб бера олмади ва бошқа мазҳаблар каби кенг тарқалмади.

XVIII аср ўрталарида Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб (1115/1703–1201/1787) ушбу мазҳабнинг қаттиққўллик тамойилларидан фойдаланиб, ваҳҳобийлик экстремистик оқимига асос солди.

Мазкур тўрт мазҳабдан ташқари мужтаҳид уламолардан бир нечалари мустақил мазҳаб таъсис этиш ҳаракатида бўлганлар, лекин уларнинг асарлари тўлиқ таҳрирдан чиқмаганлиги ва барча ижтиҳодий фатволари мукамал тўпланмаганлиги боис улар алоҳида мазҳаб муассислари сифатида эътироф этилмай қолганлар. Лекин уларнинг айрим фикҳий масалалар бўйича билдирган фикрлари ва фатволари тарқоқ ҳолда ислом манбаларидан кенг жой олган. Шундай мужтаҳидлардан Ҳасан Басрий, Мужоҳид, Ато ибн Абу Рабоҳ, Иброҳим Нахайй, Имом Бухорий, Омир аш-Шаъбий, Авзойй, Абу Сулаймон аз-Зоҳирий, Абу Жаъфар ат-Табарий ва бошқаларни мисол келтириш мумкин.

ИСЛОМ УММАТИНИНГ ОҚИМЛАРГА БЎЛИНИБ КЕТИШИ

Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) огоҳлантириб айтганларки: «Яхудийлар 71 фирқага, насронийлар 72 фирқага бўлиниб кетган эдилар. Менинг умматим 73 фирқага бўлингайлар. Улардан биттасигина нажот топиб омон қолур, қолганлари эса дўзах аҳлидирлар» (Бухорий, Муслим, Абу Довуд ва Термизий ривоятлари).

Расулуллох (с.а.в.)нинг бу айтганлари вафотларидан кейин ўз тасдиғини топди. У фирқалардан қадария, муржиа ва хаворижларни ўз ҳадиси шарифларида номма-ном келтириб, улардан огоҳ бўлишни васият ҳам қилганлар.

Хулафои рошидинлар замонидан то Имом Мотуридий замонасигача, асосан қуйидаги фирқа ёки оқимлар пайдо бўлиб, уммати муҳаммадия ўртасига тафриқа ва фитна солишга ҳаракат қилган эдилар.

Улар – қадария, муржиа, хавориж, шиа, мўътазила, равофиз (рофизийлар), сабаия, зирория, жаҳмия, ботиния, қаромита, хуррамия, карромия (мужассима⁵), жорудия, сулаймония (жаририя), бутрия, баҳния, муғирия, жаноҳия, мансурия, хаттобия, ҳулулия, азориқа, нажадот, суфрия, ажорида, хозимия, шаҳбия, маълумия, мажҳулия, маъбадия, рашидия, мукаррамия, ҳамзия, иброҳимия, воқифа, ҳафсия, ҳорисия, язидия,

⁵ **Тажсим** – Аллоҳни жисм кўринишида тасаввур этиш; кўпинча ташбихнинг синоними сифатида ишлатилади. Тажсим издошларини мужассима фирқаси деб аташади.

маймуния, мўътазила фирқаларидан – василия, амрия, хузалия, наззомия, мурдория, маъмария, самомия, жоҳизия, хобития, ҳимория, ҳатотия, шахламия, асҳоби Солиҳ қубба, марисия, каъбия, жуббоия, баҳшамия, муржиа фирқаларидан – Абу Шимр, Муҳаммад ибн Шабиб ва Холидий фирқалари, яна муржиага – юнусия, ғассония, савбония, сумания, марисия, нажжориялардан – бурғусия, заъфарония, мустадрика, карромийлардан – ҳақоқиқия, тароиқия, исҳоқия.

Демак, зикр этилганлардан 20 фирқа рофизийлар, 20 фирқа хаворижлар, 20 фирқа қадарий ва муржиалар, 12 фирқа қолган нажжория, Бакрия, зирория, жаҳмия, карромия каби оқимларга тақсимлаб чиқилса, умумий сони ҳадиси шарифда айtilган 72 та адашган фирқаларнинг ададига тўғри келади.

73-фирқа эса, Аҳли Сунна вал-Жамоа дея аталувчи мазкур ҳадиси шарифда қайд этилган ножиа (нажот толувчи) фирқадириким, Абу Ҳанифа (Имом Аъзам), Имом Молик, Имом Шофиий, Имом Аҳмад, Авзойй, Саврий каби буюк мужтаҳид алломалар ва уларнинг издош ва маслакдошлари унга мансубдирлар. Кенгрок қилиб айтадиган бўлсак, бу саддатманд жамоага Жаноб Расули акрам (с.а.в.)дан тортиб, саҳобаи киромлар, тобеъинлар, табаа тобеъинлар, фикҳий мазҳабларнинг асосчилари каби мужтаҳидлар, муҳаддислар, араб тили наҳви ва адабиёти намояндалари, қироат ва тажвид ровийлари, тасаввуф шайхлари, аҳли тариқатлар, шуҳадою солиҳу зоҳид бандалар ҳамда турли бузғунчи оқимларга эргашиб кетмаган мусулмонлар кирурлар.

Ислом ниқоби остида пайдо бўлган оқимлар тарихига эътибор берадиган бўлсак, уларнинг илдизлари узок мозийга бориб тақалишини кўриш мумкин.

ХОРИЖИЙЛАР

Хорижийлар: (араб. – ажралиб чиққанлар, исёнчилар) – Ислондаги илк оқим тарафдорлари. Халифа Али (р.а.) билан умавийлар ўртасидаги кураш давомида VII асрнинг иккинчи ярми бошларида вужудга келган. Улар ўз сафларига қўшилмаганларни «диндан қайтган» деб айблаб, уларга қарши мурасасиз кураш олиб борган диний-сиёсий оқим.

Муовия халифа Али ибн Абу Толиб ҳокимиятини тан олишдан бош тортиб, Дамашқда ўзини халифа деб эълон қилган. Шунингдек, бундай ҳодиса бўлишига асосан 36/656 йили учинчи халифа Усмон (р.а.) ўлдирилиши муносабати билан Али (р.а.) ва Муовия⁶ тарафдорлари ўртасидаги кескин қарама-қаршиликлар сабаб бўлган. Марҳум халифанинг яқин қариндоши бўлган Муовия халифалик тахтини эгаллаган Али (р.а.)дан айбдор жиноятчиларни топширишни талаб қилган.

Муовия ва Али (р.а.)лар ўртасида 38/658 йилда уруш бошланди. Уч ой давом этган уруш натижасида Али (р.а.) Муовия тарафдорлари (умавийлар) билан музокара олиб боришга кўнган. Бу ҳол Али (р.а.)ни ҳақиқий ворислик ҳуқуқига эга, деб ҳисоблаган тарафдорлари ўртасида норозилик туғдирган. Қўшиннинг бир қисми (12 минг киши) Али (р.а.)ни келишувчиликда айблаб, ундан ажралиб кетган ва кейинчалик Али (р.а.)га ҳам, умавийларга ҳам баб-баровар қарши кураш бошлаган. Ана шу гуруҳ тарафдорлари хорижийлар деб ном олган.

⁶ **Муовия** – Маккалик йирик савдогар ва курайшийлар зодағони, Шом амири, Абу Суфённинг ўғли.

Хорижийлар ўзлари томонидан «диндан қайтган», деб эълон қилинган сиёсий ва ғоявий рақибларга нисбатан муросасиз бўлган. Уларнинг таълимотига кўра, халифа диний жамоа томонидан сайланади ва жамоага бўйсунди; ҳар қандай тақводор мусулмон (ҳатто қул ёки қора танли бўлса ҳам) халифа бўлиб сайланиши мумкин; агар халифа жамоа манфаатларини ҳимоя қилмаса, вазифасидан бўшатилади ва ҳатто қатл этилади.

Хорижийларнинг фикрича, эътиқод амалий фаолият билан мустаҳкамланиши лозим. Эътиқод, гуноҳкор кишиларни жазолаш масалаларида хорижийлар муржиъийларга қарама-қарши турган.

Шунингдек, хорижийлар диндор кишининг ислом арконларига содиқлигини амалга оширган ишларига қараб баҳолаш керак, деб ҳисоблаб, уларнинг талқинидаги ислом қоидаларига риоя қилмаган ҳар қандай ҳукмдорга бўйсунмаслик, уни ағдариб ташлаш зарурлиги ҳақидаги ғояни илгари сурган эди. Бундай ғоялар ҳокимият учун курашнинг зўравонликка асосланган усуллари келиб чиқишига ва минглаб кишиларнинг ҳалок бўлишига олиб келди. Шу билан бирга, ислом тарихининг дастлабки даврларидан эътиборан пайдо бўлиб, жамиятда носоғлом ва беқарор вазиятни вужудга келтирган турли бузғунчи диний оқим ва гуруҳлар вужудга келган.

Умавий ва аббосий халифалар VII–IX асрларда хорижийларга қарши кескин кураш олиб борди. Бунинг натижасида хорижийлар қириб ташланди, уларнинг қолганлари Шимолий Африкада ўз давлатини вужудга келтирди. Хорижийлар халифаликдаги кўпгина

кўзғолонларда қатнашган. Уларнинг қарашлари ва фаолиятига қўшилмаганларни кофирга чиқариш, уларга қарши «жиҳод» олиб бориш ҳақидаги ғояларни ишлаб чиқиб, террор услубини қўллаш орқали ҳукмдорларни жисмонан йўқ қилиш амалиётини бошлаб берганлар.

Каъбул-Аҳбордан ривоят қилинади: «Шаҳид учун иккита, хорижийларни ўлдирган кишиларга ўн та нур бор. Жаҳаннамнинг эшиги еттита бўлиб, уларнинг биттасидан фақат ҳарурийлар киради. Улар бир вақтлар Довуд (а.с.)га ҳам қарши уруш олиб борган». Бани Саводдан ривоят қилинади: «Али ибн Абу Толиб (р.а.)нинг шундай деганини эшитдим: «Аллоҳ таоло мени ёмон кўрган қавмни ёмонлик билан дўзахга киргизади».

Манбаларда келтирилишича, бидъатчилар жамоаси олти тоифа бўлиб, улар ҳам ўз навбатида, бир неча фирқаларга бўлинади. Уларнинг барчаси бидъатчи, адашган ва Аҳли Сунна вал-Жамоадан ажралиб чиққан. Қиёмат кунида уларнинг жойи дўзахдадир. Фақат Аллоҳ таоло тавҳидлари сабабли дўзахдан чиқаришини ихтиёр қилганларигина бундан мустаснодир.

Бидъатчилар қуйидаги олтита тоифага бўлинадилар: ҳарурия, рофизия, қадария, жабария, жаҳмия, муржиа. Мана шу тоифалар Пайғамбаримиз (с.а.в.) айтганлари қаби етмиш икки фирқа. Етмиш учинчи тоифа эса нажот топишни умид қилган, жамоат⁷ йўлини маҳкам тутган, (турли адашган) фирқалардан, бидъат ишлардан ўзини тийган, шунингдек, Пайғамбаримиз (с.а.в.) ва фирқаларга бўлинмаган саҳобаларга

⁷ Бу сўздан мурод Аҳли Сунна вал-Жамоадир.

эргашган кишилардир. Улар қиёмат кунига қадар фирқаларга бўлинмайдилар, йўлбошчилари олимлардир, раҳнамолари эса Аллоҳ таолонинг Китобидир.

Ҳарурия: Ҳарурия фирқаси тарафдорлари Али ибн Абу Толиб (р.а.)га: «Сен ўз тинчлигингни ўйлаб, душманинг фойдасига ҳукм чиқардинг, шунинг учун сенинг динингга шубҳамиз бор», – деб, унга итоат қилишдан бош тортиб, Ҳарура⁸ қишлоғига бориб макон тутганлари учун, уларни «Ҳарурийлар» деб номланади. Шунингдек, бу фирқа аъзолари: «Биз ўзимизни Аллоҳ таоло йўлига сотганмиз», деганлари учун уларни «Шуротлар» ва Ҳазрат Али (р.а.)га шаккокларча қарши чиққанликлари сабаб «Шаккокийлар» деб ҳам аталганлар.

Ҳарурия фирқаси Али ибн Абу Толиб (р.а.)га қарши чиқиб, Ҳарура деган жойда йиғилдилар. Натижада Аллоҳ таолонинг изни билан Али ибн Абу Толиб уларни йўқ қилди. Оз қисмигина омон қолди. Ҳаруриянинг асл даъвосида Али ибн Абу Толиб (р.а.)ни кофир, деб эълон қилади ҳамда ундан воз кечиб, бошқа мусулмонларни ҳам бунга ундаган ҳолда Али (р.а.)ни кофирга чиқаришни даъват қилади. Уларнинг асл мақсади барча инсонларнинг Али (р.а.)ни ҳаддан ортиқ ёмон кўриб қолишидир. Уларнинг наздида имон сўз ва амалдан иборат бўлиб, Али ибн Абу Толиб (р.а.) унга амал қилмади. Имон эса (бирор амални) сидқидилдан бажаришни талаб қилади. Шунинг учун ҳам Али кофирдир.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида имон сўз билан иқрор қилиб, дил билан тасдиқлаш, амал эса унинг самарасидир. Али (р.а.) Аллоҳни тан олишда қосирликка

⁸ Ҳарур – Ироқнинг Куфа шаҳри яқинидаги жой номи.

йўл қўйгани йўқ, (шунинг учун) мусулмонлар бу масалада ихтилоф қилмайдилар. Лекин (ҳарурийлар) Али (р.а.)га амал масаласида ихтилоф қилдилар. Шундай экан, Али ибн Абу Толиб (р.а.) пок мўмин ҳисобланиб, кофирга чиқарилмайди. Чунки Али (р.а.) ислом динига қарши бирор иш қилгани йўқ, ҳолбуки, у ўз Раббисини тан олган, бу эса имондир. Пайғамбар (с.а.в.) сўзларига кўра, имон Аллоҳни тан олиш, амал эса унинг буйруқларини бажаришдир.

Анас ибн Моликдан ривоят қилинади: «Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Умматларимдан икки тоифа борки, улар учун шафоатда бирор насиба йўқ. Улар қадарий ва ҳарурийлардир», дедилар». Ибн Аббосдан Шаббий ривоят қилиб дейди: «Билмайдиганларингни кейинга қолдир, аммо муржиа бўлма. Аҳли байт (яъни Пайғамбар (с.а.в.)нинг оилалари)ни яхши кўр, аммо шиа бўлма. «Аллоҳ таоло адолатга, эзгу ишларга ва қариндошларга яхшилик қилишга буюради», дегин, аммо қадарий бўлма. Эзгу ишларга буюриб, ёвуз ишлардан қайтар, аммо ҳарурий бўлма».

Азрақия: Мутаассиблик ғоялари ва амалиёти ривожидан Нофий ибн Азрақ (ваф. 66/685 й.) томонидан асос солинган, энг мурасасиз ва шафқатсиз жамоа номини олган – азрақийлар оқими алоҳида ўрин эгаллайди. Азрақийлар гуноҳи кабира (катта гуноҳ) қилган барча мусулмонларни «кофир» деб, уларнинг таълимотига қўшилмаган кишиларга қарши жиҳод эълон қилиш, ҳаттоки, қария, аёл ва болаларнинг қонини тўкишни ҳалол, деб билганлар.

Ҳасан ибн Ашраф шундай деб айтганини эшитдим: «Азрақийлар наздида, бирон кишини мўмин деб айта

олмаймиз. Чунки Пайғамбаримиз (с.а.в.) вафот этдилар. У зот бизнинг сўзда, амалда ва виждонда далилимиз бўлган эдилар. Икки имом (Абу Бакр ва Умар (р.а.) лар)дан кейин уммат бир-бири билан ихтилоф қилди. Азрақийлар бу икки халифани ҳақ ҳисоблаганларни ёқладилар. Кимки бу даъвони хато деб билган бўлса, уни ўлдирдилар».

Азрақийлар имон амалсиз фақат сўздан иборатлигини таъкидладилар. Шунинг учун Қибла аҳлини кофирга чиқариб, ўзларигагина эргашган инсонларни мўмин санадилар. Саид ибн Жаҳондан ривоят қилинади: Абдуллоҳ ибн Абу Авфий айтади: «Аллоҳ таоло азрақийларни лаънатлади ва Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Албатта улар дўзах итларидир», дедилар».

Ибодия: Хорижийларга мансуб тўрт асосий фирқа (жамоа)нинг энг «мўътадил» ҳисобланган қисми, VII асрнинг иккинчи ярмида яшаган Абдуллоҳ ибн Ибод исмли кимса номи билан боғлиқ. 65/684 йили Басрадаги хорижийлар орасида бўлиниш содир бўлган: азрақийлар умавийларга қарши чиқишган, Абдуллоҳ бўлса, Басрада қолиб, қуроли курашдан воз кечган ва хорижийларнинг «мўътадил» қанотига раҳбарлик қила бошлаган.

Ибодия фирқаси тарафдорлари таҳким воқеаси сабаб Али (р.а.)ни ва бошқа кўплаб машҳур саҳобийларни кофирга чиқарган ва улар етти тоифага бўлинган. Ибодийлар имон сўз, амал ва суннатдан иборатлигига эътиқод қилади. Улар: «Аҳли Қибланинг имон келтирганига шаҳодат бермаймиз, фақат йўлимизни тутган кишиларнигина имон келтирганига гувоҳлик берамиз. Аҳли Қиблани кофирга ҳам чиқармаймиз, чунки улар Аллоҳ ва унинг расулига куфр келтирмаганлар. Лекин

биз уларни мунофиқ деб ҳисоблаймиз. Чунки улар мусулмонларнинг баъзиларини имонда, айримларини эса куфрда эканлигини таъкидлаб, шу икки йўл ўрта-сида бўлишни хоҳлайдилар», деб айтадилар.

Ибодийларнинг «уммат ғами билан машғул бўлмаслик» ва «уммат ғамидан йироқ бўлмаслик» деган сўзлари бидъатдир. Имом Зухрий ва бошқа имомларнинг сўзларига биноан, бу асоссиз ва маъносиз даъводир. Муслим Ибн Каҳлдан⁹ ривоят қилинади: «Бахтарий, Заҳҳок, Машриқий, Майсара ва Букайр ат-Той¹⁰дан иборат жамоат «ибодийлардан ўзни йироқ тутиш, уларнинг мўминлигига гувоҳлик бериш, ишларига раҳбарлик қилиш ва улар билан муроса йўлини тутиш бидъатдир», деган қарашда иттифоқ қилганлар.

Ибодийлар Аллоҳнинг бирлигини эътироф этувчилар хусусида фикр юритиб, бу борада таъвил йўлидан бордилар ва ҳатто ўз қарашларида адашдилар. Улар Аллоҳ таолонинг каломи бўлмиш Қуръони каримнинг тафсирини ўзгартиришга журъат қилдилар. (Шу сабаб) залолатга юз тутдилар, Аллоҳ таоло ҳам бу фирқани адаштирди. Қатодадан ривоят қилинади: «Ибодия ушбу умматнинг мажусийларидир».

Ибодия фирқасининг ҳақиқий асосчиси Жобир ибн Зайд (Уммонда туғилган, 99/717 йил вафот этган) эди. Уммон ибодийлари IX аср охиригача мустақил бўлишган, сўнгра мамлакат яна аббосийлар тасарруфига ўтган, лекин аср бошидан эътиборан ибодийлар Уммонда яна ҳокимият тепасига келганлар. Ҳозирда бу мамлакат аҳолисининг ярмидан ортиғини ибодийлар ташкил этади.

⁹ Бу шаҳс Каҳлон исми билан ҳам юритилади.

¹⁰ У асли Букайр ибн Моҳондир.

Ибодийлар диний-сиёсий дастури асосини имомат ҳақидаги таълимот ташкил қилади. Ибодийлар имоматнинг мавжуд бўлиши шарт эмас, бир вақтнинг ўзида ислом дунёсининг турли қисмларида бир неча имомлар бўлиши мумкин деб ҳисоблаганлар. Имом шайхларнинг махфий кенгаши томонидан сайланиб, бу қарор халққа эълон қилинган. Кўпинча сайловлар битта қабила ёки уруғ доираси билан чекланиб қолган. Ибодийлар имоми – ҳоким (лашкарбоши, қози, фақих) ҳам бўлган.

Ибодийлар ақидасида суннийлар ва мўътазилийлар ақидасидаги тамойиллар акс этган. Ибодийлар одамларнинг қилмишини вужудга келтирувчи Аллоҳдир, деб биладилар. Сиёсий ва диний сабабларга кўра, кишини ўлдиришни рад этганлар. Ибодия таълимоти тарафдорлари гарчи кўп мамлакатларга тарқалган бўлсалар-да, улар диний соҳада ҳам, сиёсий соҳада ҳам яқдил бўлмаганлар.

Ҳозирги кунда Шимолий Африкада, Уммон, Занзибар оролида ибодия жамоалари мавжуд. Уларнинг диний эътиқод ва маросимлари суннийлик ва шиаликдаги оқим, фирқалардаги эътиқод ва маросимлардан ўзининг айрим хусусиятлари билан фарқ қилади.

Муҳаккима: Бу фирқанинг ақидаси – Ҳазрат Али, Усмон, Жамал воқеаси қатнашчилари, Муовия ва унинг тарафдорлари, икки ҳакам, ҳакамлик судига розилик билдирувчилар ҳамда гуноҳ ишга қўл урувчиларнинг ҳаммасини кофирга чиқаришдир.

Муҳаккима фирқасининг вакиллари томонидан уларга муҳолиф бўлган мусулмонлардан кўпчилик ҳарбий тўқнашув асносида қатл этилган.

Наждот: фирқанинг асосчиси – Нажда ибн Омир Ҳанафий Ҳарурий Хорижий. Унинг тарафдорлари Нажданинг ўз раъйи билан қилган ишларидан норози бўлиб, уни ўзлари қатл қилишган. Наждани бемаслаҳат қатл қилиб қўйиб ўз тарафдорлари ғазабига учрашига қуйидаги ишлари сабаб бўлган:

Мадинага бостириб киришгач, Усмон ибн Аффон (р.а.)нинг қизларидан бирини асир олишгач, уни Нажда сотиб олиб Абдулмалик ибн Марвонга бериб юборгач, бизнинг душманларимизга бердинг деб норози бўлишган.

Баҳрайннинг Қатиф деган минтақасига ҳужум қилиб, аёллари ҳам асирга олингач, ўлжадан «хумс», яъни Аллоҳ ва расули улушини чиқармай туриб асира аёлларни никоҳлаб олишга рухсат берганида норозилик авж олган.

Маст қилувчи ичимлик ичган кишига бериладиган таъзир жазосини бекор қилгани. Сағира гуноҳларни давомли қилган киши мушрик, кабира гуноҳларни давомсиз қилган киши мусулмон деган ҳукмни жорий қилиши.

Суфрия: Хорижийларнинг уч асосий жамоаларидан бири. VII асрнинг иккинчи ярмида Басра (Ироқ) да вужудга келган. Асосчиси – Зиёд ибн Асфар, жамоа унинг отаси исми («суфр» – асфарнинг кўплиги)дан, ва бу фирқа тарафдорларини эса суфрийлар деб аташган. Халифа Язид ибн Муовия даври (61/680–64/683 й.)да суфрийлар Басра атрофида Абу Билол Мирдас раҳбарлигида кўзғолон кўтарганлар.

Мирдас 62/681 йили ўлдирилиб, унинг тарафдорлари қирғин қилинган, Солиҳ ибн Мусаррих Басрада

суфрийларнинг ғоявий раҳбари ва бошлиғи бўлган, у умавийларни ағдариб ташлашга ва ҳукмрон доиралардан қасос олишга даъват этган. 76/695 йили Дажла (Тигр) дарёси юқори ҳавзасида суфрийлар қўзғолон кўтаришган. Солиҳнинг ўлимидан сўнг 77/696 йили қўзғолонга раҳбарликни Шабиб ибн Язид қўлга олган. Суфрийлар Ўрта Ироққа тарқалиб, Мадоинни эгаллашган ва унда мустаҳкам ўрнашиб олишган. Бироқ икки жангда кўп талафот кўргач, Шабиб азрақийлар билан қўшилиш мақсадида Кермонга чекинишга қарор қилган. Дарёдан кечиб ўтиш чоғида Шабиб чўкиб кетган, шундан кейин 78/697 йили суфрийлар қўзғолони тезда бостирилган.

Суфрийлар жамоасининг вужудга келиши хорижийлар ўртасидаги диний-сиёсий ихтилофлар билан боғлиқ. Хорижийлар кимни «кофир» деб ҳисоблаш лозим ва уларга қандай муносабатда бўлиш керак деган масалада ихтилофга боришган. Азрақийлардан фарқли равишда суфрийлар қўзғолонда қатнашмаган диндошларини кофир санамаганлар: улар азрақийлар томонидан ўз душманларининг аёл ва болаларини ўлдиришларини қоралаганлар, лозим бўлганда ўз эътиқодларини яшириш мумкин деб ҳисоблашган.

Шунингдек, улар ўз ақидаларида гуноҳларни икки хилга ажратиб кўрсатганлар. Биринчиси – ҳад белгиланган гуноҳлар. Масалан зино, ўғрилик, пок аёлни зинокор дейиш, ноҳақ қон тўкиш. Бу ишларни қилганларни кофир дейилмайди, балки зинокор, ўғри, қозиф, қотил деб аталади. Иккинчиси – ҳад белгиланмаган гуноҳлар, масалан намоз, рўза, закот каби амалларни тарк этган киши кофир саналган.

Ажорида: Фирқанинг асосчиси – Абдулкарим ибн Ажрод. Бу фирқа ўнта гуруҳга бўлиниб кетган. Уларнинг ҳаммаси бир ақидада бирлашган. Яъни норасида балоғат ёшига етиши билан исломга даъват этилади. Калимаи шаҳодатни айтиб мусулмон номини олади.

Уларнинг Азориқа фирқасидан фарқи шуки, улар муҳолифларининг мол-мулкларига тажовуз қилишни ножоиз санайдилар.

Авния: Мазкур фирқа аъзолари: «Бирор шаҳарда имом (диний давлат раҳбари) қасддан халққа жабр бўладиган ҳукм чиқарса, унинг ўзи ҳам мусулмон раияти ҳам ўша онда кофир бўлади», деган ақидалари билан бошқа хорижийлардан ажралиб туради. Уларнинг бу фикри жаҳолатдан бошқа нарса эмас. Чунки, уларнинг фикрлари нақлан ва ақлан асоссиздир. «Раиятни кофир бўлади», дейиш эса Қуръони карим оятига хилоф, Аллоҳ таоло: «(Қиёмат кунда) **ҳеч бир кўтарувчи** (гуноҳкор) **ўзга** (инсон)нинг **юкини** (гуноҳини) **кўтармас**», (*Фотир, 18*), деб марҳамат қилган.

Матбахия: Бу фирқанинг асосчиси Абу Исмоил Матбахий бўлиб, унинг ақидасига кўра, эрталаб бир ракат, кечқурун бир ракат намоз ўқиш фарздир. Ўзининг бу бузуқ ақидасига Қуръони каримдан: «**Куннинг икки тарафида намоз ўқинглар**» (*Худ, 114*), оятини далил сифатида келтиради. Аммо мазкур оятнинг давоми бўлган беш вақт намознинг комил адо қилиш тўғрисидаги: «**Кўёш оғишидан то тун қоронғусигача намозни баркамол адо этинг ва тонгги ўқишни** (бомдод намозини) **ҳам** (адо этинг!) **Зеро, тонгги ўқиш** (фаришталар) **ҳозир бўладиган** (намоз)дир (*Ал-Исро, 78*), оятини ўзининг ботил

ақидасига тўғри келмаганлиги учун тан олмайди. Чунки ушбу оятдан беш вақт фарз намозларининг вақтларини англаб олиш мумкин. Масалан, қуёш оғиши билан пешин намози, соя икки баробарга етгач, аср намозининг вақти киради. Коронғи тушиши билан, яъни қуёш ботиши билан шом, сўнгра хуфтон намозларининг вақти киради. «Тонгги ўқиш» эса – бомдод намозидир.

Матбахия фирқасининг бу ақидаларига эътиқод қилиб, Аллоҳ таолонинг оятларини кўр-кўрона инкор қилган кимсалар, Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида кофирдирлар.

Хозимия: Сижистонлик ажорида тарафдорлари шу ном билан аталган. Улар ақоид бўйича тақдир, иститоат, Аллоҳнинг хоҳиши каби масалаларда Аҳли Сунна вал-Жамоа билан бир хил эътиқодда бўлишган.

Қадария ва унга эргашган маймуния фирқасини мазкур ақидаларда адашганлари учун кофир деб ҳисоблаганлар. Улар «валоят» ва «адоват», яъни Аллоҳ томонидан бандасини дўст тутиш ёки душман билиш масаласида кўп хорижийлар билан қарама-қарши фикрда бўлишган.

Шуайбия: Бу фирқанинг асосчиси Шуайб бўлиб, у Маймун исмли бир фирқа бошлиғидан қарз олган бўлиб, вақтида узолмагач, қози олдида баҳслашиб қоладилар. Шуайб: «Қарзимни, Худо хоҳласа, узаман», дейди. Маймун: «Худо ҳозир хоҳлаб турибди, уз!» – деди. Шуайб: «Агар хоҳлаган бўлса эди, мени қодир қилиб қўяр эди», – дейди. Маймун: «Қарзни узишга буюрган Аллоҳ экан, демак У шуни хоҳлаган», – деди.

Шуайб шу гапдан кейин Маймундан узоқлашиб, алоҳида шуайбия фирқасини таъсис этган. Маймуния билан шуайбия фирқалари ажорида фирқасидан ажралиб чиққан фирқалардан саналиб, ақидада адашганлар сирасига киради. Уларнинг ичида энг ашаддий адашгани – бу маймуния фирқасидир.

Маълумия ва Мажхулия: Бу икки фирқа хозимия фирқаларидан ҳисобланади. Икки масалада ўзидан олдинги пешволарига хилоф фикрда бўлишган.

Кимки Аллоҳнинг барча исмлари ва сифатларини билмаса, у жоҳил. Жоҳил эса кофирдир.

Бандаларнинг феълларини Аллоҳ яратмайди, балки ўзлари яратади.

Мажхулия фирқаси маълумия фирқаси билан бир хил эътиқодда бўлишган. Фақат мажхулия тарафдорлари банда Аллоҳнинг барча исм ва сифатларини билиши шарт эмас деб, маълумия фирқасини кофирга чиқаришган.

Язидия: Бу фирқанинг асосчиси Язид ибн Аниса бўлиб, унинг ақидасига кўра, ажам халқларининг биридан пайғамбар чиқиб, Қуръони каримдан бошқа китоб ҳам олиб келади ва Муҳаммад (с.а.в.) келтирган ислом динини мансух (бекор) қилади. Бу фирқанинг мазкур бузуқ ақидаси Қуръони каримнинг: **«Муҳаммад сизларнинг эркакларингиздан бирортасига ота эмасдир, балки у Аллоҳнинг элчиси ва пайғамбарларнинг муҳридир....»** (Аҳзоб, 40), деган оятига мутлақо зиддир. Аллоҳ таоло бу оятда Муҳаммад (а.с.)ни «Пайғамбарларнинг муҳри» деб атади. Зеро, ҳар бир муҳим ёзма ҳужжат сўнггида муҳр

босилгани каби охирги пайғамбар келгач, пайғамбарлар китобига ҳам муҳр босилгандек бўлди.

Яздийлар Аллоҳ таолонинг мазкур оятини кўр-кўрона инкор қилганликлари сабаб, Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида кофирдирлар.

Абдалия: Бу фирқа раҳбари Абдуллоҳ ибн Исо исмли бир шахс бўлиб, унинг бузуқ ақидасига кўра, ҳайвонлар, гўдаклар ва ўзини Аллоҳ йўлига бағишлаганлар чеккан аламлари туфайли жуда кўп савобларга эга бўладилар. Қиёмат кунда уларнинг руҳлари катта ёшдаги гуноҳкорларга ўтиб, гуноҳкорларнинг гуноҳлари савобларга айланади.

Мутаолия: Бу фирқанинг асосчиси номаълум бўлиб, уларнинг ақидасига кўра, агар сув солинадиган идишга ҳамр (маст қилувчи ичимлик)дан бир томчи томиб кетса ва уни билиб ёки билмай ичган инсон кофир бўлади.

Салтия: Бу фирқанинг асосчиси – Салт ибн Усмон ёки Салт ибн Абу Салт бўлиб, асли ажорида фирқасидан келиб чиққан.

Ақидаси – уларга бир киши келиб, қўшилса ва исломни қабул қилса, уни дўст қилиб олишар, норасида болалари бўлса, то балоғатга етмагунларича уларни қабул қилмай, қачонки балоғат ёшига етганларида ислом динига даъват қилишар ёки қилмаслик ихтиёри таъминланар эди.

Ҳамзия: Бу фирқанинг асосчиси – Ҳамза ибн Акрак бўлиб, у Сижистон, Хуросон, Макрон, Қуҳистон, Кирмон каби ўлкаларда яшаган ва кўп жангларда ғалабага эришган.

У муҳолифларини кофирга чиқарар ва жангда енгилган тараф мол-мулкани ёқиб юборишга, ҳайвонларини сўйиб ўлдиришга, асирларни қатл қилишга буюрар эди. Унинг даври Ҳорун ар-Рашид даврига, яъни 179/795 йилга тўғри келади. Уларнинг фитнаси Маъмун халифалигининг дастлабки давригача давом этган.

Иброҳимия: Бу фирқанинг асосчиси Ибозийлар оқимига мансуб Иброҳим исмли бир шахс бўлган. Одамларнинг Иброҳимга эътиқод қилишлигига бир воқеа сабаб бўлган эди. Бир куни Иброҳим ўзининг ҳамфикр маслакдошларини меҳмондорчиликка ўз уйига таклиф этди. Меҳмонлар олдида ўзининг чўри-сига иш буюрди. Чўри бир оз сусткашлик қилганлиги сабаб Иброҳимнинг қаттиқ жаҳли чиқди ва шу чўри-сини мусулмон бўлмаган кишига сотаман, деб қасам ичиб юборди.

Маслакдошлари унга мўмина чўрини кофирга сотиш мумкин эмас, деб эътироз билдиришди. Иброҳим эса Куръон оятидан далил келтириб, ҳар қандай тижорат (олди-сотди) ҳалол, деб ўз сўзида қатъий туриб олди. Бу ихтилоф жанжалга айланиб, ўз замонасининг кўзга кўринган уламоларига хат ёзиб, фатво сўрашди. Уламолар ҳар қандай олди-сотди ҳалол, деб фатво беришди. Мазкур воқеадан сўнг бир неча кишилар Иброҳимга қаттиқ ихлос қилиб, ўзларига йўлбошчи қилиб олишди. Шу тариқа бу фирқа тарафдорлари иброҳимийлар деб атала бошланди.

Саолиба: Бу фирқанинг асосчиси – Саълаба ибн Мишкон ёки ибн Омир бўлиб, у ажорида фирқаси бошлиғи Абдулкарим билан норасидалар ҳукми бўйича тортишиб қолиб, уни кофирга чиқариб Саълабанинг

Ўзи раҳбарликни қўлга олиб, фирқа номини ҳам ўз номига мослаб ўзгартиради. Кейинчалик бу фирқа яна майда фирқаларга бўлиниб, инқирозга учраб, йўқ бўлиб кетган.

Маъбадия: Саълабия фирқасидан ажралиб чиққан бу фирқа Саълаба ўлимидан кейин раҳбарликни ўз қўлига олиб, Маъбад исмли шахсни ўзларига бошлиқ қилиб олишади. Олдингиларга хилоф равишда бу янги раҳбар бандалардан закот олиб, яна бандаларга бериш ақлга сиғмайди, деб унинг сўзига қўшилмаганларни кофирга чиқарган.

Ахнасия: Бу фирқанинг асосчиси – Ахнас ибн Қайс бўлиб, унинг тарафдорлари ўзларига тўғри келмаган кишилардан узоқлашиб, улар билан бир маконда яшашни истамайдилар. Ахнасийлар наздида банда балоғатга етиб тирик бўлса, унга савоб ва гуноҳ амаллар ёзилаверади. Вафот этса, номаи аъмоли ёпилади. Инсон вафот этганидан сўнг унга ўзидан кейин қолдирганларидан яхшилик ҳам (савоб), ёмонлик (гуноҳ) ҳам ҳаж ва умра, шу билан бирга, солиҳ амалларининг савоби ҳам етиб бормайди.

Шайбония: Бу фирқанинг асосчиси – Шайбон ибн Салама Хорижий. Бу фирқа тарафдорлари Аллоҳга ташбих¹¹ исбот қилгани учун Аҳли Сунна вал-Жамоа ва бошқа фирқалар томонидан куфрга ҳукм қилинган.

¹¹ **Ташбих** – Худони одамларга ўхшатиб таърифлайдиган таълимот (антропоморфизм). Илк ислом илоҳиётида вужудга келган. Қуръоннинг кўп сураларида Худо ҳам эшитади, кўриб туради, ушлайди, жазолайди деб таърифланади. Лекин Унинг кўриши, эшитиши ва бошқа сифатлари инсон сифатларидан тубдан фарқ қилади. Илк ислом илоҳиётчилари ичида ташбих тарафдорлари Худонинг қиёфасини инсонга ўхшатиб талқин

Або Муслимга жангларда ёрдам беришгани учун Хавориж аҳлининг ҳаммаси бу фирқа тарафдорларини кофирга чиқаришган. Фирқа тарафдорлари иддаосига кўра, Шайбон ибн Салама кейинчалик ўзининг бузук ақидасидан қайтган.

Рушайдия: Саолиба фирқасидан бешинчи бўлиб ажралиб чиққан бу фирқа асосчиси Рушайд Тусийдир. Бу фирқа ақидаси дехқончиликдан бериладиган ушр тўғрисида бошқача фикрда бўлгани боис бошқалардан ажралиб қолган. Уларга кўра, булоқ ва оқин дарё сувлари билан суғориладиган ер ҳосилидан ярим ушр, яъни йигирмадан бир ҳисса закотга ажратилади, ёмгир суви билан суғориладиган ер ҳосилидан ўндан бир ҳисса закот берилади. Зиёд ибн Абдурахмон бу ҳукмга қарши чиқиб, булоқ ва оқин дарё суви билан суғориладиган ерлардан ҳам ўндан бир ҳисса берилади деган.

Мукрамия: Саолибанинг олтинчи фирқаси Мукрамия бўлиб, асосчиси – Абу Мукрам ёки Мукрам ибн Абдуллоҳ Ижлий. Бу фирқа ақидасига кўра, намозни тарк этувчи одам Аллоҳга нисбатан жоҳил бўлгани учун кофирдир. Зеро, Аллоҳга жоҳил бўлиш куфрдир.

Хафсия: Асосчиси – Хафс ибн Аби Миқдом бўлиб, у Аллоҳга имон келтириш билан ширк¹² ўртасида Аллоҳни маърифат билан таниш бор деган ақидани илгари сурган. Унга кўра, маърифатдан сўнг пайғамбарлар, жаннат, дўзахларни инкор этиб, гуноҳи кабираларни қилган одам мушрик эмас, балки кофир. Аллоҳни маърифат билан танимай, уни инкор этса кофирдир.

Этганлар. Улар мўътазилийларнинг Худо ҳеч қандай сифатга эга эмас деган таълимотига қарши чиққанлар.

■ **Ширк** – Аллоҳнинг илоҳиётда шериги бор деб эътиқод қилиш.

Фирқа тарафдорлари ўз ақидаларида қарама-қарши фикрларни билдирганлари учун обрўларини йўқотганлар.

Ҳорисия: Ҳорис ибн Язид Ибозий асос солган бу фирқа тарафдорлари тақдир масаласида муътазила аҳли билан бир хил фикрда бўлишган.

Аҳли Сунна вал-Жамоага хилоф равишда банда бир ишни бажаришидан олдин унга қодир бўлади, деган ақидалари туфайли ибозиянинг бошқа фирқалари бу фирқа аҳлини кофирга чиқарганлар.

Аҳли Сунна вал-Жамоа ақидасига кўра, бандаларнинг феълларини Аллоҳ яратади, тоқат ва қудрат Аллоҳ томонидан бандага ишни бажариш арафасида берилади. Демак, иститоат феъл билан бир вақтда юз беради.

Шабибия: Бу фирқанинг иккинчи номи Солиҳия. Зеро, раҳбарликни Шабиб ибн Язид Шайбонийдан олдин Солиҳ ибн Масраҳ Тамимий ижро этган бўлиб, у азрақийларга мутлақо мухолиф эди. У Бишр ибн Марвонга (Абдул Малик ибн Марвоннинг биродарига) қарши ҳарбий юриш қилган. Ҳажжож ибн Юсуфга қарши қилган жангида Солиҳ оғир ярадор бўлиб, фирқа раҳбарлигини Шабибга васият қилган.

Шабибнинг Солиҳга хилоф ишларидан бири – аёл кишининг давлат раҳбари бўлишига тарафдор бўлганидир. Бунга далил сифатида Шабиб вафотидан кейин унинг онаси Ғазола фирқага раҳбарлик қилиб, Куфа шаҳрида минбарга чиқиб нутқ сўзлаганини келтирган.

Дарвоқе, Ҳажжож ибн Юсуф Шабибга қарши икки йилда 20 марта лашкар юборган ва ҳар гал Шабиб

ғалаба қилган. Охири Шабиб минг нафар хорижийлардан саралаб олинган лашкари билан тунда бостириб кириб Куфани қуршаб олади. Ўзи билан онаси Ғазола ва хотини Жуҳайзани ҳам бирга олиб борган эди. Аёллардан 200 нафари ҳам найза ва қиличлар билан қуроллантирилиб олиб борилганди.

Шабиб тунда Куфа шаҳридаги жоме масжид қорувуларини ва эътикофчиларини қатли ом қилдириб тонг оттиради.

Тонгда Ҳажжож 4000 нафар лашкари билан Шабиб устига бостириб кириб уни енгади. Шабиб Ироқнинг Анбар вилоятига қочиб кетади. Ҳажжож унинг ортидан 3000 лашкар юбориб, Дужайл дарёси соҳилидан кўприк орқали ўтаётган пайтида арқонни қирқиб юборади, Шабиб сувга ғарқ бўлиб ўлади.

Шабиб ўлганидан кейин унинг тарафдорлари онаси Ғазолага байъат қилиб, уни ўзларига раҳбар қилиб олади. Лекин озгина фурсатдан кейин Ҳажжож кўшини Ғазолани ҳам Жуҳайзани ҳам Шабиб кўшини қолдиғидан бир қисмини қиличдан ўтказди, қолганини асирга олади.

Тағлибия: Ҳарурияга мансуб учинчи фирқа бўлиб, улар эътиқодича, Аллоҳ таоло бандалар аъмолини хоҳлайди, лекин яратмайди, тақдирини ҳам белгиламайди. Балоғат ёшига етмагунча болаларнинг имонли эканига гувоҳлик берилмайди.

Аҳли Сунна вал-Жамоа олимлари ёш болалар имонига гувоҳлик беришади, чунки уларнинг барчалари Мисоқ кунининг ҳақлигини тасдиқлагандилар. Шунинг ўзи уларнинг имонли туғилишига далилдир.

Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ушбу сўзларига кўра, улар ислом фитратида туғилдилар. Яъни: «Ҳар бир бола фитратда туғилади. Аммо ота-онаси уни насроний, яҳудий ва мажусий¹³ қилиб тарбиялайди».

Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Улар аҳли жаннат учун хизматкор қилинган балотатга етмаган мушрик болалардир, зеро, улар савоб олиш учун ҳеч бир амал қилмаган, жазо берилиши учун ҳам бирор гуноҳ содир қилмаган аҳд устида вафот этганлардир», дедилар.

Ҳозимия: Ҳозим ибн Алининг тарафдорлари бўлиб, уларнинг фикрича Аллоҳ таоло бандаларнинг амалларини яратувчиси ва барча амаллар унинг хоҳиши билан бўлади, бирон-бир иш унинг иродасисиз пайдо бўлмайди, деб даъво қилишади.

Макхул Насафий¹⁴ улар ҳақида шундай фикр билдирган: «Ҳозимийлар наздида, имон мажхул бўлиб, бандалар ўзларига имон даъвати етиб келмагунича узрли ҳисобланадилар. Сифат ва шариат қонунлари имонни қамраб ола олмайди. Улар бу сўзлари билан бандаларнинг тавҳидини назарда тутадилар, чунки улар имоннинг сифатлар ва қонунлардан иборатлигига эътиқод қиладилар».

Аллоҳ Иблисга: **«Албатта, Мен жаҳаннамни сен ва улар орасидаги барча сенга эргашган кимсалар билан тўлдирурман!»** (Сод, 85), деди. Инсон фарзанди

¹³ **Мажусий** – Куёш ёки оловга сиғинувчи оташпараст.

¹⁴ **Макхул Насафий** – Унинг тўлиқ исми Абу Мутиъ Макхул Фазл Насафий (ваф. 318/930 й.)дир. Унинг «Китоб фит-тасаввуф» («Тасаввуф ҳақида китоб»), «Китоб ал-луълуиёт фил-мавоиз» («Мавъизалар бўйича жавоҳирлар»), «Аш-Шуъбо» («Ёғду») «Китоб ар-радд ало аҳлил-бидаи вал-аҳвол» («Бидъатчи, адашган ва адаштирувчи фирқаларга раддиялар китоби») каби асарлари бор.

Ўз хатти-ҳаракатларидан албатта ё иблисга эргашади, ёки Аллоҳнинг тавҳидига бўйсунди. Аллоҳ таоло айтади: «**Мен жаҳаннамни барча (куфрдаги) жин ва одамлар билан тўлдиргайман**» (Сажда, 13). Шундай экан, жин ва инсонлар, ҳозимийлар даъво қилгани каби, тавҳид даъватидан беҳабар эмас.

Халафия: Халафнинг тарафдорлари бўлиб, улар яхшилик ва ёмонликни Аллоҳ таолодан деб билмайдилар. Халафийлар наздида, балоғат ёшидаги – хоҳ у аёл бўлсин, хоҳ эркак – кишилар учун жиҳод қилмаслик ёки жиҳодни яшириш жоиз эмас. Кимки бу ишлардан бирини қилса ёки ундан бўйин товласа, кофир бўлади. Чунки мўмин жиҳод қилувчи олим ёки ҳақиқатдан қочувчи бўлади. Улар мустақил ҳаракат ва жиҳодни аёллар учун ҳам фарз ҳисоблайдилар. Бу фирқага мансуб бирор киши вафот этса, ўша ерда ҳозир бўлганларга қарата жасадга ишора қилиб: «Унинг ҳукми фақат Аллоҳнинг Ўзига ҳавола», – дейдилар. Бундан мурод уларнинг (маййит) ҳузурида «Ла ҳукма илло лиллаҳ» дейишни лозим ҳисоблашларидир».

Кавзия: Кавзийлар эътиқодида, бир кишининг бошқа бир кишига яқинлашиши, бир-бирига тегиб кетиши жоиз эмас, чунки у улардан қайси бири пок, қайсиси нопок эканлигини билмайди. Шунингдек, одамлар билан аралашиб юриш, шу билан бирга, унга ишониш ҳам мумкин эмас. Агар бу ишлардан бирор-тасини қилса, унга ғусл ва тавба қилиши лозим бўлади, чунки қайтарилган ишларни бажарганлиги сабаб умматнинг амаллари шубҳа остида қолади. Ислом ва унинг аҳли эса пок кишилардир. Шундан келиб чиқиб, кавзий¹⁵ лар кўзага бавл қиладилар, қўл бериб салом-

¹⁵ Кавзий - луғатда «кўза» маъносини билдиради.

лашганда қўлқоп киядилар ва пок ҳолатда таомланиш мақсадида ғусл қиладилар.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, инсонлар ўзаро бир-бирларига яқинлашишларида ҳеч бир зарар йўқ. Улар бирга юришлари мумкин. Чунки мусулмон киши гуноҳ содир қилиш билан нажосат бўлмайди. Айтиш керакки, бу каби ҳолатларнинг инсонлар орасида содир бўлиши табиий ҳол. Агар бундай ҳолат кавзийлар эътиқод қилгани каби бўлса, йигирма марта тавба қилсалар ҳам инсонларнинг ўз аҳли ва ходимлари билан бирга таом тановул қилиши ва улар билан бирга қўшилиб юриши мумкин бўлмай қолар эди. Чунки қайтарилган амаллар зоҳирий ва ботиний кўринишга эга. Ботиний амаллар кўринмайди ва билинмайди.

Касария: Касарийлар эътиқодига кўра, бирор кишининг Аллоҳ унга белгилаб берган молидан бошқа кишига ажратиши (яъни закот бериши) фарз эмас. Чунки барча одамларнинг амаллари шубҳали. Аллоҳ молларимиздан истифода этишга ҳақли бўлганларга беришимизни фарз қилган ҳолда (амаллари шубҳали бўлган) инсонларни бой қилишимиз шарт эмас. Лекин Аллоҳ таоло ер юзида унга ҳақли инсонлар зоҳир бўлганида у (неъматлар)ни ҳам кўпайтиради. Ибн Умар (р.а.) ўз молидан бир йилда икки марта закот берар эди: бир марта фақирларга бўлиб берар, иккинчисида эса султонга берар эди.

Касарийлар тўғри эътиқод қилишлари лозим ҳамда Ибн Умар (р.а.) каби солиҳ кишилардан ибрат олиб, бир йилда уч марта закот берсалар ҳам кам. Чунки улар (узоқ йиллар мобайнида) закот бермасдан келганлар. Хумаиддан ривоят қилинади: «Ҳасан ибн Алига:

«Насроний ва яҳудийларга садақа берса бўладими?» – дедим. У: «Ҳар қандай хайрли иш ажр (савоб)дан холи эмас», – деди».

Шамрохия: Абдуллоҳ ибн Шамрохнинг тарафдорлари ҳарурияга мансуб саккизинчи фирқадир. «Шамрохийлар эътиқодига кўра, аёллар муаттар ҳид кабидир. Уларни никоҳсиз ва маҳрсиз ҳидласа ҳам бўлади». Аслида, шамрохийлар ҳуббия тоифасига мансуб фирқа бўлиб, уларнинг дилиллари Аллоҳнинг «... Ана шулардан бошқа аёлларга зинокорона эмас, (балки) молларингиз (маҳр) билан уйланишингиз сизларга ҳалол қилинди....»¹⁶ (Нисо, 24) оятига асосланади.

Маҳкамия: Таҳким воқеасидан сўнг Али ва Муовия (р.а.)ларни кофирга чиқарганлар. Маҳкамийлар ўзаро нифоқда бўлган икки киши ўртасини ислоҳ қилишга қиёмат кунигача ҳеч ким ҳақли эмас. Кимки жабрланувчи ишига ҳукм чиқаришга жазм этса, агарчи у Қурайш қабиласидан бўлса ҳам кофир бўлади, деб эътиқод қиладилар.

¹⁶ Оятдан маҳрсиз никоҳ бўлмаслиги маълум бўлади. Бинобарин, ханафий мазҳаби бўйича никоҳ ўқилган пайтда маҳр тўғрисида ҳеч қандай гап айтилмаса ҳам урф-одатда жорий бўлган миқдордаги маҳр эрнинг зиммасига ўз-ўзидан тушаверади. Борди-ю, маҳр миқдори белгиланса, ўша миқдордаги маҳрни адо этиш эр зиммасига тушади. Бошқа мазҳабларда никоҳ ўқилган пайтда маҳр миқдорини белгилаш шартдир. Усиз никоҳ дуруст ҳисобланмайди (Мадорик тафсири).

МУЪТАЗИЛА ТОИФАСИ

Восилия: Бу фирқанинг етакчиси Восил ибн Ато бўлиб, у мўътазила йўналишининг энг биринчи асосчиси-дир. Восил ибн Ато Ғаззол (80/699–131/749 й.) Ҳасан Басрийнинг шогирди бўлган ва ақлга таяниб фикр юритганлиги сабаб Аҳли Сунна вал-Жамоадан ажралиб чиққан. Унинг фикрича, «гуноҳи кабира қилганлар қиёмат кунида икки манзил ўртасида бўлишади», деган ғоя олдинга сурилган, яъни бу икки манзил орасидаги яна бир манзилдир.

Ҳарурийлардан ҳисобланган мўътазилийлар Али, Муовия ва битимга рози бўлмаган кишилар ихтилофлашган пайтда «саҳобаларнинг иши бизга шубҳа туғдирди», – деган одамлардир. Уларнинг наздида, агар улардан аввалги иш тўғри бўлганида битим ҳам ҳаққоний бўлар эди. Биринчи иш ботил бўлиб, икки фирқанинг ҳеч бирига раҳбарлик қила олмасдан, улардан узоқлашади. Кимки у иккисига эргашса, хато қилган бўлади. Чунки имон сўз ва амал бўлиб, улар ҳақида бизнинг билганимиз шубҳалидир.

Восил азрақийлар фитнаси даврида Ҳасан Басрийнинг суҳбатларида фаол иштирок этар эди. Бу давр уламолари кабира гуноҳ қилувчилар устидан турлича ҳукмларни эълон қилар эдилар. Масалан, бир фирқа хоҳ кичик, хоҳ катта гуноҳ қилган кишини мушрик деб атасалар, бошқа бир фирқа аъзолари азрақийлар каби гуноҳкор бандаларни ҳам мушрик, ҳам кофир деб атар эдилар.

Яна бир бошқа фирқа уммат ижмо қилган катта гуноҳларни қилувчиларга кофир ва мушрик, улар

ихтилоф қилган гуноҳларни қилувчиларга эса мужтаҳидларнинг хулосасига қараб баҳо берар эдилар. Яна бир бошқа фирқа гуноҳкор бандаларни мунофиқ деб аташар ва кофирдан ҳам баттар деб билишар эди.

Аҳли Сунна вал-Жамоа уламолари эса кабира гуноҳ қилувчи кишини фосиқ¹⁷ деб ҳукм юритадилар. Бу ақида тобеинлардан бошлаб, то бизнинг асримизгача давом этиб келмоқда.

Восил ибн Ато буюк аллома Ҳасан Басрийнинг ҳаққоний таълимотидан юз ўгириб, хаворижлар ақида-сини қўллаб-қувватлагани учун устозининг дарсидан маҳрум бўлиб, ўзи алоҳида фирқа ташкил қилиб олади ва бу фирқага Ҳасан Басрий мўътазила фирқаси деб ном беради.

Ибн Умар (р.а.)дан ривоят қилинади: «Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Агар саҳобаларим тилга олинса, улар ҳақида ёмон сўзлашдан ўзингизни тийинг. Огоҳ бўлингларки, ким асҳобларимни сўкса, уларга Аллоҳнинг ва фаришталарининг лаънати бўлсин», – дедилар.

Амравия: Фирқанинг асосчиси Амр ибн Убайд бўлиб, бобоси Кобулдан аср тушиб келган, Бани Тамим томонидан озод этилган қул эди.

Амр ибн Убайд тақдир масаласида Восил ибн Ато билан ҳамфикр бўлган. Шунингдек, гуноҳи кабира қилган киши мўмин ҳам эмас, кофир ҳам эмас, деган ақидасини қўллаб-қувватлаган.

Ҳузайлия: Фирқанинг асосчиси Абул Ҳузайл Муҳаммад ибн Ҳузайл Лоф бўлиб, у Абдул Қайс қаби-ласида озод қилинган қуллардан эди. Ислом ақидасида

¹⁷ **Фосиқ** – гуноҳкор. Фисқу фужур ишларни қилувчи.

кўп хатоликларга йўл қўйган бу шахсни танқид қилиб, Жуббойи, Жаъфар ибн Ҳарб каби уламолар алоҳида китоблар таълиф қилишган.

Масалан, Абул Ҳузайлни кофирга чиқарилишига сабаб бўлган ақидаларидан бири жаннат ва дўзах абадий бўлмай, бир муддатдан кейин йўқ бўлиб кетади. Жаннат ва дўзах аҳли ўринларида қотиб қолади. Аллоҳ уларни на ўлдиришга ва на ҳаракатга келтиришга қодир бўлмай қолади, деган ақидасидир.

Маймуния: Маймун ибн Имрон тарафдорлари бўлиб, улар ёмон ишлар Аллоҳ таолодан деб билмайдилар ва уларнинг энг жирканч ғояси инсонлар ўз қизлари билан бирга никоҳланишини жоиз деб билмоқларидир. Маймуния фирқаси фикрича, умматнинг ҳақ йўлда юриши фақат имом билан бўлади. Имом эса биз суйган инсонларнинг розилиги билангина тайинланади. Кимки уларнинг маслаҳатсиз имомликни даъво қилса, у бадбахт душмандир.

Ҳарурийлар фирқаси даъволари ва фирқаланишларига кўра ўн икки тоифага бўлинди. Макхул Насафий Яхё ибн Яманнинг Жаъфардан келтирган ушбу ривоятини айтади: «Хорижия фирқасига мансуб бир кишининг орқасида намоз ўқиш ҳақида Маймун ибн Михрондан сўрадим. У: «Зарари йўқ, биз Ҳажжож ибн Юсуфнинг орқасида намоз ўқир эдик, у эса азракий ҳарурийлардан», – деди. Мен унга қараб: «Азракий, ҳарурий кимлигини биласанми?» – дедим. Маймун ибн Михрон: «У шундай инсонки, агар бирор кишининг фикрига қарши чиқса, гарчи уни маломат қилиш ҳалол саналса ҳам уни кофир ҳисоблар, Ҳажжож ҳам худди шундай эди», – деди».

Наззомия: Иброҳим ибн Сайёр Наззом тарафдорлари. Наззомийларнинг наздида ижмоъ, хабару-л-воҳид ва қиёс ҳужжат эмас, шунингдек, банда қодир бўлган нарсани Аллоҳ халқ қила олмайди. Иброҳим Наззом: «Аллоҳ ҳеч нарса эмас» эътиқодидаги ҳар қандай инсон Уни ҳаракатсизликда айблаб, ваҳмийлар қарашларини инкор қилган бўлади. «Аллоҳ – бир нарса» эътиқодидагилар эса Уни муайян бир нарсага ўхшатиб, кофир бўлади. Чунки «нарса»га шубҳа-гумон ва ўзгариш мансуб бўлиб, «Аллоҳ улардан холи», дейди.

Аллоҳ таоло бошқа нарсаларга ўхшамайдиган нарса бўлиб, Ўзини васф қилган нарса билан сифатланган. Аллоҳнинг исми ва сифатлари бир. Фақат уларнинг маъносигина турлича. Аллоҳ таоло барча сифатлари билан азалийдир. Исм зотсиз, зот эса исмсиз бўлиши мумкин эмас. Чунки исмлар зотларнинг акси, зотлар эса исмларнинг аслидир.

Асвория: Фирқанинг асосчиси Али Асворий бўлиб, Абул Хузайлнинг издошларидан эди. Сўнгра у Наззом фирқасига қўшилган залолатда авжига чиққан. Бузуқ ақидаларидан бири Аллоҳнинг бир нарсанинг бўлмаслиги ҳақидаги илми унинг тақдирида ҳам бўлмайди, деган сўзидир. Бу эса Аллоҳнинг қудратини чеклаб қўйиш демақдир. Аллоҳнинг илми ва қудратини чеклаб қўйиш эса куфрдир.

Мурдория: Фирқанинг асосчиси Исо ибн Субайҳ бўлиб, унинг лақаби Абу Мусо Мурдордир. Мурдор форс тилидан олинган бўлиб, ўзбек тилида «булғанган», «ифлосланган», «нажас» маъноларини билдиради. Уни «мўътазила йўналишининг роҳиби», деб ҳам аташар эди. Унинг бузуқ эътиқодларидан бири – одамлар ҳам

Қуръони карим оятларига баробар келадиган оятларни ижод қилиб келтиришлари мумкин, деган. Шунингдек, у Аллоҳ таоло бандаларига зулм қилиши ва ёлғон гапириши ҳам мумкин, деган. Яна у кимки Аллоҳ таолони кўз билан кўриш жоиз, деса кофирдир, деган.

Мурдор ўзининг устозларини ҳам кофирга чиқарган ва улар ҳам Мурдорни кофир деб ҳукм қилганлар.

Жуббоия: Фирқа раҳбари – Абу Али Муҳаммад Жуббой. У Эрон билан Басра оралиғидаги Хузистонда яшаб минтақа аҳолисини залолат йўлларига кириб кетишларига сабабчи бўлган. Ақидаси мўътазилия бўлиб, Басра аҳолиси шу мазҳабга эътиқод қилиб келар эди.

Жуббойнинг бузуқ ақидаларидан бири шу эдики, Аллоҳ таоло бирор бандасининг тилагини бажо келтирса, бандасига итоат этган бўлади. Зеро, ўзганинг муродини амалга ошириш унга итоат қилиш демақдир, деб даъво қилар эди. Бу ақидаси Абул-Ҳасан Ашъарий томонидан рад этилганига қарамай у ўз сўзидан қайтмаган.

Яна бузуқ ақидаларидан бири – Аллоҳга қилган ишига қараб исм беришни жоиз деб билишдир. Масалан, унинг ақидасига бивоан Аллоҳ аёлларга ҳомила ато этса, Унинг номи «Аёлларни ҳомиладор этувчи» бўлиши керак эмиш. Жуббой 303/916 йилда вафот этган.

Жуббойнинг ўзи ҳам ўғли Абу Ҳошим ҳам шу каби хаёлий, бузуқ ақидалари билан кўпчиликнинг Аҳли Сунна вал-Жамоа эътиқодидан чалғиб, адашиб кетишига сабабчи бўлишган.

Баҳшамия: Жуббойнинг ўғли Абу Ҳошимга эргашиб адашганларнинг фирқаси шу ном билан

аталган. Бу атама Абу Ҳошим сўзидан олинган бўлиб, «Абу Ҳошимия» сўзининг қисқартирилган шаклидир.

Фирқанинг бузуқ ақидаларидан айримларини санаб ўтамиз:

Инсон бир ишни бажаришдан олдин унда бажариш қудрати мавжуд бўлади, деб эътиқод қилади. Ваҳоланки, Аҳли Суннага кўра, инсон бир ишни қилишни ирода қилиб бажаришга ҳаракат қилган пайтда қудрат берилади. Унинг сўзига кўра, мукаллаф одам тоат-ибодат қилмай ўлса, азобланади. Зеро, у осийдир ва гуноҳ иш қилиши ҳам мумкин эди. Кабира гуноҳ қилувчиларга икки ҳисса жазо берилар эмиш. Бир гуноҳ қилгани учун, иккинчиси уни тарк этмай бажаргани учун.

Бировнинг қилган иши учун бошқа одамнинг савоб ёки гуноҳга эга бўлиши. Масалан, муҳтожга садақа қил деб буюрган киши садақани олган кишининг миннатдорчилик билдиришига эга бўлади. Гуноҳ ишни буюриб қилдирган киши гуноҳни қилган киши томонидан маломат қилиниши жоиз эмас.

Бир гуноҳдан тавба қилган одамнинг тавбаси, агар у бошқа гуноҳни қилишда давом этса, қабул бўлмайди, деган ақидаси. Ваҳоланки, банда қайси гуноҳидан тавба қилиб кечирим сўраса, ўша гуноҳини Аллоҳ таоло кечириши мумкин. Бунда унинг бошқа гуноҳлардан бутунлай қайтган бўлиши шарт қилинмаган.

Гуноҳ қилишга ярамай қолган одамнинг тавбаси ҳам қабул бўлмайди, деб даъво қилган. Ваҳоланки, Абу Ҳошимнинг ўзи доимий равишда ичкилик билан ҳаёт кечириб, мастлик ҳолида вафот этган экан.

Аллоҳ таоло борлиқни бутунлай йўқ қилиши мумкин. Лекин бир қисмини алоҳида йўқ қилишга қодир эмас, деган ақидаси.

Ҳажда Арафотга бориб туриш, Каъбани тавоф этиш, Сафо билан Марва орасида саъй қилиш вожиб эмас, чунки бу ишларни уловга минган ҳолда ҳам бажариш мумкин эди, деб даъво қилган.

Умуман, мўътазила фирқасига эътиқод қилувчиларнинг ўзлари ҳам бир хил ақидада бўлишмаган, балки бири-бирининг фикрига қарши чиқиб, ақидавий ихтилофда умр кечириб ўтишган.

Ҳимория: Бу фирқа мўътазиладан чиққан бир тоифа бўлиб, қадария таълимотининг энг манфур жиҳатларини ўзларига олганлар. Масалан Ибн Хобитдан «таносух»¹⁸ ни, Аббод ибн Сулаймондан маймун ва чўчқалар олдин одам бўлишиб, кейин куфрлари туфайли ҳайвонларга айланганини, Жаъд ибн Дирҳамдан маърифатнинг ўзи феъл ўрнига ўтишини олишган. Яна улар инсон ҳам ҳайвонларни ярата олади деб, далилига бир одам гўштни иссиқ жойга кўмса ёки офтобга қўйса, у айнаб – ачигач, ундан қуртлар пайдо бўлишини келтирганлар. Бу билан инсонни Аллоҳга тенглаштирмақчи бўлишган.

¹⁸ **Таносух** – Рухнинг кўчиб юриши ҳақидаги нотўғри ақида. Ўлганларнинг руҳи (жони) янги туғилган инсонларда, ҳатто ҳайвон ва ўсимликларда қайта мужассамланиши ҳақидаги тасаввурлар браҳманизм, ҳиндуизм ва Юнонистонда метемпсихоз каби диний эътиқодларнинг илк шакллари билан боғлиқ равишда вужудга келган. Аммо ислом динида таносух ақидаси бутунлай рад этилади.

РОФИЗИЯ ТОИФАСИ

Рофиз – бу сўз араб тилидан олинган бўлиб, *тарк этиш, рад этиш*, баъзан маслагидан қайтиш маъноларида келади. Ўрта асрларда сунний ислом илоҳиётида изчил йўлдан четга чиққан оқимлар, хусусан шиалар (Абу Бакр (р.а.) ва Умар (р.а.)нинг ҳуқуқини рад этганлари учун) Рофизийлар деб аталган. Кейинчалик Али ибн Абу Толиб (р.а.)ни эъзозлашда ҳаддан ошдилар ва хатто уни (Али (р.а.) Пайғамбар (с.а.в.) ва муҳожир уансорийлардан ҳам устун қўйдилар.

Рофизийлар ҳарурийлар каби: «Имон амалда эмас, балки фақат сўзда қурилади», – дейди. Али маъсум (гуноҳдан пок) эди, бирон-бир гуноҳ унга нисбат берилмайди. Шунинг учун улар Алига эътимод қилишда ҳаддан ошдилар ва унга бутун вужудлари билан боғланиб қолдилар.

Рофизийлар насронийлар Исо (а.с.)нинг йўл ва сўзларини инкор қилганлари каби Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг суннатларини рад этдилар. У (Пайғамбаримиз)нинг муҳаббатига тажовузкорлик қилдилар ва шу сабабли «рофизийлар»¹⁹ номини олдилар.

Шаъбийдан ривоят қилинади: «Рофизийлар ҳайвон бўлганларида ёввойи эшак, агар қуш бўлганларида, албатта, йиртқич бўлар эдилар».

Ибн Аббос (р.а.)дан Ато ривоят қилиб, дейди: «Қадарийлар сўзи куфр, ҳарурийлар сўзи ҳалокат, **рофизийлар** сўзи эса залолатдир». Ибн Аббос (р.а.)
¹⁹ **Рофизийлар** – Аҳли Сунна вал-Жамоа йўлини рад қилувчилар.

Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ривоят қилган ҳадисда шундай дейилади: «Қиёмат яқинлашганда бир қавм пайдо бўлади. Улар аҳли байтимнинг муҳаббатини ўзиники қилиб олган рофизийлардир».

Аҳли Сунна вал-Жамоа (олимлари): «Али (р.а.) қанчалик улуғ зот бўлмасин, Аллоҳнинг ҳузурида пайғамбарлар ундан кўра даража жиҳатидан улуғроқдир», – дейдилар. Инсонларнинг бирортаси пайғамбарлардан улуғроқ даражани орзу қилмайди, агар орзу қилса ҳам бу истак унда шайтон васвасаси туфайли пайдо бўлган. Шайтон (инсонларни) нимагаки дучор қилса, Аллоҳ таоло уларнинг барчасини бекор қилиб, ўз оятлари билан ҳукм қилади.

Рофизия тоифасидан ҳам бир неча фирқалар вужудга келган.

Алавия: Рофизийлардан бир неча фирқалар пайдо бўлиб, уларнинг энг биринчиси алавий рофизийларидир. Алавийларнинг эътиқодига кўра, пайғамбарлик, аслида, Аллоҳ таоло томонидан Али ибн Абу Толиб (р.а.)га юборилган бўлиб, Жаброил (а.с.) хато қилган. Шунингдек, улар Али (р.а.)га нисбатан «Алини Аллоҳ раҳмат қилсин» жумласини қўллагандан, аксинча, «Аллоҳнинг салавати бўлсин», деб айтадилар. Зеро, улар «Али, албатта, Аллоҳнинг элчиси», деб таъкидлайдилар.

Алавийлар Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан, у зотни инкор қилганлари сабаб, бирорта ҳам ҳадис келтирмадилар. Шу билан бирга, улар Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг суннатларини ҳам инкор қилдилар. Абу Бухтардан ривоят қилинишича, Али ибн Абу Толиб (р.а.) шундай дейди: «Икки хил инсон ҳалокатга учрайди: динда

ҳаддан ташқари чуқур кетувчи ва жаҳл-ғазабга берилувчи.

Сабаъия: Бу фирқанинг асосчиси Абдуллоҳ ибн Сабаъ исмли шахс бўлиб, Сунний муаллифлар сабаъияни Али (р.а.)ни илоҳийлаштиришни тарғиб қилган исломдаги энг дастлабки гуруҳ деб ҳисоблашган. Ривоятларга кўра, Али (р.а.) сабаъия гуруҳини гулханда ёндиришга буйруқ берган, бунга жавобан сабаъийлар «энди биз сенинг ҳақиқатан ҳам Худо эканлигингни билдик, зеро фақат Худогина ўт билан жазолайди», деганлар.

Сабаъийлар Али (р.а.)ни вафот этганлигини рад этадилар, уларнинг фикрича, у душманлардан ўч олиш ва адолат ўрнатиш учун қайтиб келар эмиш.

Шунингдек, улар Али (р.а.)ни Пайғамбаримизнинг васиятларига кўра, вориси деб эълон қилган сабаъийлар исломда биринчи бўлиб, Али (р.а.)ни имомлигини тўхтатиши ва уни қиёмат кунигача Маҳдий сифатида қайтиши ҳақидаги ғояни илгари сурганлар. Бу тасаввурлар кейинчалик шиалар, хусусан кайсонийлар орасида ривожланган, улар имомларни «яширин ҳолати» ва уларни Халоскор (ал-Маҳдий) сифатида қайтиб келиши ҳақидаги ғояни илгари сурганлар.

Омурия: Омурийлар фикрича, Али (р.а.) Муҳаммад (а.с.)нинг пайғамбарликдаги шеригидир. Уларнинг далили: «Сен мен учун Ҳоруннинг Мусо (га бўлган яқинлиги) кабисан. Фақат мендан кейин пайғамбар йўқ», ҳадиси шарифига асосланади. Улар ушбу ҳадисни таъвил қилиб, шундай дейди: «Ҳорун пайғамбарликда Мусо (а.с.)га шерик бўлган эди ва шу тариқа, улар ўз фикрини давом эттириб, алавийлар фирқаси

иддаоларидаги Жаброил (а.с.) йўл қўйган «хато» билан боғлиқ даъволарни ҳам инкор қиладилар».

Шиа: «Шиа» луғатда «тарафдор» маъносини англатади ва уларнинг эътиқодига кўра, Али (р.а.)га Пайғамбаримиз (с.а.в.) васият қилганлар ва (шунга кўра) Али (р.а.) Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ўринбосаридир. Пайғамбаримиз (с.а.в.) Али (р.а.)га Аллоҳ таоло йўлида амал қилишга буюрдилар.

Инсонлар Расулуллоҳ (с.а.в.) вафотларидан кейин У зотнинг буйруқларини инкор қилдилар ва Али (р.а.)дан бошқа инсон (Абу Бакр Сиддиқ)га байъат қилдилар ҳамда шу тариқа, кофир бўлдилар. Шиа тарафдорлари ўз сўзларига Аллоҳнинг: «**Дарвоқе, сизларнинг дўстингиз фақат Аллоҳ, Унинг Расули ва имон келтирганлар ҳамда намоз ўқийдиган ва рукуъ қилган ҳолларида ҳам закот (садақа) берувчилардир**»²⁰ ояти каримаси билан далил келтирадилар».

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан кейин халифалик Абу Бакр, сўнг Умар (р.а.)ларга насиб қилиб, уларнинг халифалигига муҳожирлар ҳам ансорлар ҳам рози бўлган. Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Менинг умматим залолат устига бирлашмайди», дедилар. Шунга мувофиқ бутун уммат Абу Бакр ва Умар (р.а.)ларнинг халифалигига байъат қилганлиги сабаб у иккисининг бу даражага бошқа ҳар қандай инсондан афзал эканлиги маълум бўлади.

Муҳаммад ибн Али деди: «Али имон келтирган кишилардан бири, холос». Машруфдан ривоят

²⁰ Бу оят Ҳазрат Али ибн Абу Толиб (р.а.) хусусида нозил қилинган. У киши намозда рукуъга энгашиб турганларида, бир гадо келиб тиламчилик қилади. Ҳазрат Али бармоғидаги узукни чиқариб, гадо томонга отиб юборадилар (Моида, 55.).

килинишича Ойша розияллоҳу анҳо онамиз шундай дедилар: «Расулуллоҳ (с.а.в.) динор, дирҳам қўй, туя ҳам мерос қолдирмадилар, ҳеч бир нарсани васият ҳам қилмадилар».

Шиалик оқимида қуйидаги ақида илгари сурилади: Имомат, яъни Пайғамбар ўринбосарлиги ёки ислом давлати раҳбарлиги Пайғамбар васиятига биноан фақатгина Пайғамбарнинг қизи Фотимадан туғилган Алининг эркак авлодларига хос бўлиб қолади.

Ибн Халдун таъкидлашича, шиалар ақидасига биноан имомат масаласи ислом қоидаси ва динининг асоси бўлгани учун уни белгилаш ҳамда тайинлаш ислом жамоаси (уммат)га топширилган эмас. Пайғамбар томонидан ушбу ваколат умматга берилмаган. Ислам жамоаси учун имомни тайинлаш Пайғамбарга вожибдир. Уларча, саҳобаларнинг афзали ва Пайғамбар томонидан биринчи халифа қилиб танлангани Али ибн Абу Толиб эди.

Шиалар ақидасига биноан, «имомлар» оддий инсонлар жумласидан бўлмай, қуйидаги хусусиятларга эга бўладилар:

Биринчидан, фақат Пайғамбарнинг қизи Фотимадан туғилган зотлар ва уларнинг болалари Пайғамбар оиласи ҳисобланиб, имомлик ваколатининг ҳақиқий ва қонуний эгаларидирлар.

Иккинчидан, имом Пайғамбар эмас. Аммо Пайғамбар билан оддий инсонлар ўртасида туради.

Учинчидан, имом ҳар қандай гуноҳдан пок бўлиб, ҳеч қачон гуноҳ ва хато қилиши мумкин эмас.

Тўртинчидан, имом барча бўлиб ўтган ва қиёмат кунигача юз берадиган ишлардан илҳом орқали воқифдир.

Бешинчидан, Қуръонни тафсир қилиш фақат имомга хосдир.

Шунинг учун шиалар имоми суннийлар имоми (халифаси)дан фарқли ўлароқ биринчи муаллим, ғайбни билувчи, Пайғамбар билимларининг меросхўри бўлган зот ҳисобланади. Сафо Забиҳулло²¹ айтишича, Али зоҳирий ва ботиний (ички) билимларни Пайғамбардан ўрганди. Ушбу қобилият ундан кейин унинг авлодларига ўтди. Имомларнинг ҳар бири ўз замонида аҳолини ўз илмларидан хабардор қилиб келганлар. Шунинг учун шиалар, имомлардан ривоят қилинмаган ҳадисларни қабул қилмайдилар.

Шиаларга, айниқса, жаъфария мазҳабига хос бўлган бир қатор хусусиятлар қуйидагилардир:

1) имомат – давлат бошқарувини имомларга хос деб ишониш;

2) Қуръонни ва ундан кейин ўз имомлари томонидан ривоят қилинган ҳадисларни асосий манба сифатида қабул қилиб, ижмоъ ва қиёсни рад этиш;

3) айрим намозларни бир вақтда қўшиб ўқиш;

4) таҳорат қилишда оёқларни ювмасдан унга масх тортиш;

5) вақтинча никоҳни қонуний деб билиш (Эрон Ислом Республикаси Фуқаролик қонунининг 6-бўлим 1075-1077-моддаларида вақтинча никоҳ «Никоҳи мунқатиъ» номи билан қонуний деб қабул қилинган);

6) тақия, яъни хавfli жойларда ўз эътиқод ва мазҳабини яшириш;

²¹ Сафо Забиҳулло – «Ислом маданиятида ақлий фанлар тарихи» асарининг муаллифи.

7) азон айтишда «ашҳаду анна Алиян вали-юллоҳ» (гувоҳлик бераман Али Аллоҳнинг валийси, яъни дўстидир) иборасини қўшиб айтиш;

8) насроний ва яхудий аёллар (аҳли китоб аёллари) га уйланишни ҳаром деб билиш.

Шунингдек, талоқ икки одил киши гувоҳлигида қонуний кучга эга бўлади; бола бир аёлни бир кечакундуз ёки кетма-кет 15 марта эмгандагина эмизиш ҳукми жорий бўлади.

Шиалик оқими асосан икки гуруҳга бўлинади: ғолий (кўп муболаға қилувчи) шиалар (ғулот) ва мўътадил шиалар.

Ғолий шиалар еттинчи асрдан бошлаб Али (р.а.)ни пайғамбарлик ёки худолик даражасига кўтарганликлари учун ғолийлар, яъни муболаға қилувчилар деб аталиб келганлар. Улардан бир гуруҳи ақидасига биноан Али (р.а.) пайғамбар бўлиши керак эди, лекин Жаброил хато қилиб ваҳийни унга эмас, балки ҳазрат Муҳаммадга олиб борди. Чунки ғуроблар (қарғалар) бир-бирига ўхшаганидек, Али ҳам ҳазрат Муҳаммадга ўхшарди. Шу сабабли улар «ғуробия» деб аталадилар.

Уларнинг яна бир гуруҳи Али (р.а.)ни худолик мақомига кўтарадилар. Уларча Худо Алининг вужудига кириб, унинг жасади билан бирлашган эди. Уларнинг айрим фирқалари ақидасига кўра гўё ҳар бир имомнинг руҳига улўхият (худолик) кирган бўлиб, ундан бошқасига ҳам ўтади.

Низорий исмоилийлар имомни Пайғамбардан устунроқ қўядилар. Негаки, уларнинг ақидасига кўра имомат бир ўлмас ва доимий асл (асос)дан иборатдир.

Агар имом бир лаҳзага ушбу дунёдан кетганида эди, ҳамма нарсалар нобуд бўларди. Аммо нубувват (пайғамбарлик) вақтинча бир мазҳабий ишдан иборат бўлиб, Худо ўз пайғамбарини имомнинг нотифи (сўзловчиси) сифатида юборади.

«Исломда ҳуқуқ» китобида берилган маълумотларга кўра, Оғохоннинг издошлари бўлмиш ҳиндистонлик хўжалар ўз имомларини «Мавлоно ҳозир имом», яъни «ғойиб бўлмаган имом» деб атайдилар. Улар бундан ҳам чуқур кетиб «Пир Садриддин» таълимоти асосида ўз имомларини ҳинд мазҳаблари таъсирида Вишну, яъни инсон қиёфасига кириб ерга келган Худо деб эълон қилдилар.

Улар қуйидагидек сиғинадилар: «...Худо ўзини шоҳ Мавло Али Муртазо вужудида кўрсатган. Биз ҳақиқатга бўлган ишқимиз туфайли сенинг ҳулулинг (Алининг вужудига кирганинг)ни эъзозлаймиз...». Айни ҳолда хўжалар Худонинг бирлиги, Муҳаммаднинг пайғамбарлиги ва амирул-мўминин Алининг муқаддаслигига гувоҳлик берар эканлар.

Мўътадил шиалар асосан учта мазҳабга бўлинадилар. Уларнинг асосий фарқлари имомларнинг сони нечта бўлишидан келиб чиқади. Улар жаъфария, исмоилия ва зайдия мазҳабларидир.

Исҳоқия: Исҳоқ ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абон тарафдорлари. Уларнинг фикрича, нубувват Одам (а.с.)дан қиёматгача тўхтовсиз давом этади. Исҳоқийлар эътиқодига кўра, пайғамбарлик Одам (а.с.)дан то қиёмат кунига қадар муттасил равишда давом этиб боради. Аллоҳ таоло бандалари ўртасидан Ўзининг пайғамбарликдан иборат хужжатини кўтармайди. Зеро,

хужжатни кўтариб, яна тушириши амри маҳол. Кимки аҳли байт ва Қуръони карим илмини чуқур ўрганса, у, албатта, пайғамбардир. Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида эса, Аллоҳнинг пайғамбари Муҳаммад (с.а.в.)дан сўнг пайғамбар бўлмайди.

Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбарларнинг энг охиргиси ва у зоти шарифнинг умматлари эса умматларнинг энг охиргиси бўдилар. Беёз ибн Ҳаким отасидан, отаси Беёзнинг бобосидан ривоят қилади: «Пайгамбаримиз (с.а.в.): «Албатта, сизлар тўқсонинчи умматсиз. Сизлар умматларнинг энг охиргиси ва Аллоҳнинг наздида энг улўроғидирсизлар», дедилар».

Насрия: Бу фирқа икки кичик гуруҳ Насрия ва Исҳоқия гуруҳларидан ташкил топган бўлиб, Шиалар орасида энг тажовузкори ҳисобланади. Исҳоқия тарафдорларининг бузуқ ақидаларидан бири «илоҳ» лафзини аҳли байтлардан бўлган имомларга нисбатан ишлатиш мумкин ёки мумкин эмаслиги. Уларнинг аксар тарафдорлари, Ҳазрат Али (р.а.)ни илоҳ дейиш мумкин, дейдилар. Насрия гуруҳи эса Ибн Мулжамга шундай нисбат берадилар. Чунки, «У вафот этганидан кейин носутлик ҳолатидан чиқиб (тупроқдан ясалган жасаддан руҳи чиқиб) лохутлик(латифлик) ҳолатига қайтган», дейдилар. Мазкур фирқанинг бузуқ ақидаларини қўллаб-қувватлаб, ёрдам берувчилар ҳам бўлган.

Новисия: Басралик Ажилон ибн Новисга нисбат берилган. Улар жаъфарийлар ҳам деб айтилади. Новисийлар наздида, Али (р.а.) Муҳаммад (с.а.в.)га яқин қариндош, жанг қилишда жуда чидамли бўлганлиги сабаб ушбу умматнинг энг афзалидир. Улар Абу Бакр ва Умарнинг фазилатларини инкор қиладилар ҳамда:

«Кимки Абу Бакр ва Умарни Алидан устун кўрса, у кофир бўлибди», – деб айтадилар ҳамда ўзларининг бу даъволарига бир қанча оятларни далил келтирадилар».

Абу Ҳанифадан ривоят қилинишича, Али (р.а.): «Сизларга ушбу умматнинг пайғамбаридан сўнг яхшилари ҳақида хабар берайми?» деди. Улар: «Хабар беринг!» – дедилар. Али (р.а.): «Абу Бакр ва Умар», – деди.

Имомия: Шиаликдаги асосий оқимлардан бири бўлиб, Али (р.а.) авлодига тааллуқли ўн икки имомнинг имомликларини эътироф этишади ва бошқаларнинг имомлиги уларнинг фикрича ботилдир. Шунинг учун ҳам имомийларнинг иккинчи номи исноашрийлардир²².

Имомийлар ўн биринчи имом Ҳасан Аскарӣй (ваф. 259/873 й.)дан кейин унинг ёш ўғли Муҳаммадни охирги, ўн иккинчи имом деб тан оладилар. Ривоятларга кўра, бу имом йўқолган деб ҳисобланади. Имомийлар уни «яширинган имом», яъни Маҳдий деб эълон қилиб, у қайтиб келиши билан адолат тантана қилади, деб ҳисоблайдилар. «Яширинган имом»га эътиқод имомийларнинг асосий ақидаларидан биридир.

Шунингдек, улар охирги имом келишини мунтазир кутадилар. Имомийлар: «Ҳусайннинг авлодидан имом бўлмаса, дунё бўлмайди. Имом – ер аҳлининг энг билимдони. У илмни ҳеч кимдан ўрганмайди, балки унга Жаброил (а.с.) ўргатади. Агар у вафот этса, ўрнига унга ўхшаш имом алмаштирилади. Кимки Жаброил

²² **Исноашрийлар** – бу сўз араб тилидан олинган бўлиб, ўниккинчилар, яъни ўн икки имом тарафдорлари маъносини англатади.

(а.с.) илм ўргатадиган имомни билмаса, унинг ўлими жоҳилият давридаги ўлим кабидир. Ҳаётий дунёда имомлиги ошкор бўлган ёки мазкур сифатларни ботиний мужассам қилган имом, албатта, бўлиши шарт», – деб эътиқод қиладилар.

Нумайрия: Шариийдан кейин унинг издошларига раҳбарлик қилган Нумайрий жисмига Аллоҳ хулул қилган, яъни кириб олган, деб иддао қилади.

Шу ва бошқа илоҳиятни даъво қилган Равофиз фирқалари кишиларининг барчаси диндан мутлақо чиқиб, залолатга кетган кимсалардир.

Зайдия: Зайд ибн Али фақиҳ ва муҳаддис эди. Унинг фикҳий услуби Ибн Аби Лайло ва Абу Ҳанифа услубига яқин бўлган.

Зайдийларнинг фикрича бешинчи имом Зайд ибн Али ибн Ҳусайн Зайнул-Обидин бўлиб, ундан кейин келган имомлар хатоларга йўл қўйганлар. Улар ҳуқуқий масалалар бўйича суннийларга анча яқин бўлиб, Қуръон ва Суннадан кейин қиёсний шариат асослари деб биладилар, раъй, ижтиҳод ва истехсонни ҳуқуқий асос сифатида қабул қиладилар.

Улар биринчи ва иккинчи халифалар Абу Бакр ва Умар (р.а.)ларни бошқа шиалар каби хатокор деб билмайдилар ва уларга эҳтиром билан қарайдилар.

Зайдийлар: «Ҳусайн болаларининг барчаси намозларда умматларнинг имоми бўлиб, улардан бир киши топилса, уларнинг итоатгўйи ёки ярамаси бўлсин, бошқаларнинг орқасида намоз ўқиш мумкин эмас», – деб эътиқод қиладилар.

Бассом ибн Абдуллоҳдан ривоят қилинади: «Бани Умайянинг орқасида намоз ўқиш ҳақида Муҳаммад

ибн Алидан сўрадим. У: «Уларнинг орқасида намоз ўқийверинг», – деди. «Инсонлар наздида сизлар бу ишни қилмайсизлар», – дедим. Ҳасан: «Улар ёлғон гапирадилар, Имом Ҳасан ва Ҳусайн Марвоннинг орқасида намоз ўқир эдилар, ҳолбуки, Ҳусайн Марвонни минбарга чиққан ҳолатида то у ердан тушгунича ҳақорат қилар эди. Бу ҳол ҳар қандай имом ортида намоз ўқиш учун далил эмасми?!» – деб жавоб берди».

Мутрифия: Бу фирқанинг асосчиси Мутриф Шиҳобий исмли шахс бўлиб, Зайдия фирқасидан ажралиб чиққан, энг қаттиқ адашганлардан бири ҳисобланади. Чунки улар, савоб ишларнинг энг улуғи – Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг саҳобаларини ҳақорат қилиш, деб эътиқод қиладилар. Уларнинг яна бир бузуқ ақидаларига кўра, мусулмонлар намоз ўқиши учун махсус кийими бўлиши шарт. Уларнинг бу ақидалари Пайғамбаримиз ва саҳобаи киромларнинг қилган ишларига бутунлай зиддир. Чунки Расуллуллоҳ ва саҳобалар кундалик кийиб юрган либослари билан ҳам намозни адо қилаверганлар.

Жорудия: Бу фирқанинг асосчиси Зиёд ибн Аби Зиёд бўлиб, у Абулжоруд исми билан машҳур бўлган. Фирқанинг ақидаси бўйича Муҳаммад (а.с.) ўзларидан кейин ҳазрат Али (р.а.)ни халифа бўлишлигига васият қилган. Бу васиятга амал қилмаганлари учун саҳобаларнинг барчаси кофирдирлар. Фирқанинг тарафдорлари Муҳаммад Ҳанафия замон охирида имом Маҳдий²³ бўлиб чиқади деб эътиқод қиладилар.

²³ **Маҳдий** – Исломда қиёматга яқин инсонларни яхшиликка чорловчи, уларни ягона ҳақ дин байроғи остида бирлаштирувчи «Маҳдий» (арабча – тўғри йўлдан оғишмай юрувчи)нинг

Жорудия тарафдорлари саҳобалар устидан куфр хукмини юритганлари учун Аҳли Сунна вал-Жамоа эътиқоди бўйича ўзлари кофир ҳисобланадилар.

Сулаймония: Мазкур фирқанинг иккинчи номи Жаририядир. Бу фирқанинг ақидасига кўра, халифалик ёки имомлик маслаҳат асосида тузилади. Уларнинг маслаҳатига кўра, Пайғамбар (а.с.)дан кейин халифаликка Абу Бакр ва Умардан кўра ҳазрат Али ҳақлироқдир. Усмон (р.а.)ни кофирга чиқаришгани учун бу фирқа тарафдорлари ҳам Аҳли Сунна вал-Жамоа ақидасига кўра кофирдирлар.

Тарифия: Бу фирқанинг асосчиси Солиҳ ибн Тариф исмли шахс бўлиб, унинг тарафдорлари уни пайғамбар деб даъво қилдилар. Уларнинг даъволари шу даражага бориб етдики, улар ислом шариатидан воз кечиб, ўз шариатларини ҳам тузганлар ва бу шариатга эргашиб кетганлар ҳам бўлган.

Бутурия: Бу фирқа асосчилари икки шахсдан иборат бўлиб, улар Ҳасан ибн Солиҳ ибн Ҳай ва Касирунаво Абтардир. Уларнинг эътиқоди ҳам жаририя фирқасининг эътиқоди билан ҳамоҳанг бўлса-да, лекин ҳазрат Усмон (р.а.) шаънига нолойиқ сўз айтишдан тилларини тийганлар. Ҳасан ибн Солиҳ 167/784 йилда вафот этган.

Мазкур уч фирқа (жорудия, сулаймония, бутурия) зайдия тоифасидан бўлиб, уларни умумлаштириб яъқубия деб ҳам аталади. Уларнинг эътиқодига кўра, кабира гуноҳ эгалари мўмин бўлсалар-да, дўзахда келиши ҳақида ҳадислар мавжуд. Суннийлик ақидасига кўра, Маҳдийнинг қачон ва қаерда пайдо бўлишини фақат Аллоҳ таоло билади.

абадий қолурлар. Бу сўзни улардан олдин хаворижлар ҳам айтган эдилар.

Алиилоҳия: – шиаларнинг яширин жамоасидир. Эронлик шиалар Аҳли ҳақ тарафдорларини «алиилоҳийлар» деб атайдилар. Бу жамоа тахминан XIV асрда вужудга келган. Ғарбий Эрон ва Шарқий Туркияга, кейинчалик Афғонистон, Ироқ, Сурия, Озарбайжоннинг жанубига ёйилган.

Алиилоҳийлар Али азалдан илоҳий ва у Одам атодан то Муҳаммад (а.с.)га қадар бўлган пайғамбарларда, шиа имомлари ва келажакда Маҳдийда мужассамланади, деб ҳисоблайдилар. Алиилоҳийлар жаннат ва дўзахни инкор этиб, жоннинг янгича шаклга киришига ишонишади. Улар дарвишларга ўхшаб жазавага тушишади, шунингдек, уларда насронийликдаги каби муқаддас учлик ақидаси ҳам мавжуд. Алиилоҳийларнинг ақидасида масиҳийликдаги учлик тушунчаси асосий ўрин тутаяди.

Муҳаммадия: Бу фирқа тарафдорлари Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Ҳасан ибн Ҳасан ибн Али ибн Абу Толиб ўлмаган ҳам, ўлдирилмаган ҳам, балки у Нажд воҳасининг Ҳожир исми тоғида барҳаёт, охир замонда имом Маҳдий исми билан чиқади, деб эътиқод қиладилар. Улар бу иддаоларининг далили сифатида Пайғамбаримиз (а.с.): «Имом Маҳдийнинг исми менинг исмига, отасининг исми эса отамнинг исмига ҳамоҳангдир», – деган ҳадисларини далил қилиб келтирадилар.

Мазкур Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Аббосий халифалардан Мансур Абу Жаъфар даврида Мадинада қатл этилган.

Баёния: Бу фирқанинг асосчиси Баён ибн Самъон бўлиб, у ўзини пайғамбар, деб эълон қилган. Унинг тарафдорлари «Бу (Қуръон ёки мазкур гаплар) одамлар учун баёнот ҳамда тақводорлар учун ҳидоят ва насиҳат (манбаи)дир» (Оли Имрон, 138), оятини Баён ибн Самунни номини Аллоҳ таоло Қуръонда келтирган, деб ишора қилар, баъзи бир илмсиз инсонлар уларнинг бу бемаъни гапларини тасдиқлашар эди.

Шунингдек, Баён ибн Самун Қуръони каримнинг баъзи бир оятларини ҳам ўзининг бузуқ раъйи билан тафсир қилар эди, масалан: «Унинг «юзи»дан бошқа барча нарса ҳалок бўлувчидир» (Қасос, 88) оятини «Ҳамма нарсалар қаторида Аллоҳнинг ҳам барча аъзолари фоний бўлади, фақат юзи қолади», дерди.

Баёнийларнинг яна бир ботил ақидасига кўра, имомлик Муҳаммад Ҳанафиядан унинг ўғли Абу Ҳошим Абдуллоҳга, ундан Баён ибн Самъонга ўтган. Фирқа бошлиғини баъзилар набий деб, Муҳаммад (с.а.в.) шариатини мансух қилган, деса, бошқалар уни илоҳ деб эътиқод қилишган. Ўзининг даъвосига кўра, гўё илоҳий руҳ пайғамбарлар ва имомлар орқали Абу Ҳошимга, ундан Баён ибн Самъонга ўтган эмиш.

Унинг ҳақида Дамашқ амири Холид ибн Абдуллоҳ Қасрий эшитиб, Ироққа валийлик қилган йиллари ҳийла билан қўлга тушириб, дорга остирган ва унинг пуч даъволарига барҳам берган.

Аббосия: Аббосийлар фикрича, Пайғамбаримиз (с.а.в.) вафот этганларидан сўнг у зотнинг меросхўрлари Аббосдир. Чунки у Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг амакилари бўлиб, амаки Пайғамбаримиз (с.а.в.)га бошқа инсонлардан кўра яқинроқдир. Шунингдек,

у Пайғамбаримиз (с.а.в.)га ота томонидан яқин қариндош ва инсонлар ичида энг яқини эдики, шу сабаб Аббос инсонларнинг энг афзалидир. У Абу Бакрдан ҳам кўра халифаликка ҳақли эди. Бунга Аллоҳ таолонинг: **«Қариндошлар эса, Аллоҳнинг Китобида бир-бирларига яқинроқдирлар»** (Анфол, 75), ояти каримаси далил бўлади.

Пайғамбаримиз (с.а.в.) тириклик чоғларидаёқ Абу Бакр (р.а.)ни мусулмонларга ўзларининг ўринларида намоз ўқиб беришга буюрдилар. Ҳаётлик вақтларидаёқ уни ўзларига (шу тариқа) ўринбосар қилганликлари кифоя эмасми?! Бу ҳол у Зот вафот этганларидан сўнг барчанинг розилиги билан Абу Бакр (р.а.)нинг халифа этиб сайланишига сабаб бўлди. Эътиборлиси, халифаликни Аббос (р.а.) ҳам, унинг ўғли Абдуллоҳ ҳам талаб қилмади. Аксинча, улар Абу Бакр (р.а.)га итоат қилган ҳолда эргашдилар.

Боқирия: Бу фирқа тарафдорлари ҳазрат Алининг имом Ҳасан ўғилларига мансуб зурриётдан Муҳаммад ибн Али Боқирнинг халифа бўлиши тўғрисида ҳазрат Али васият қилиб кетган, деб эътиқод қиладилар. Улар бунга далил сифатида Жобир ибн Абдуллоҳ (р.а.)нинг тушларида Пайғамбаримиз (а.с.) Муҳаммад ибн Али Боқирга салом юборганликларини келтирадилар. Бунга раддия сифатида Аҳли Сунна вал-Жамоа уламолари Пайғамбаримиз (а.с.)нинг ҳазрат Умар ва Али (р.а.)лар орқали Увайс Қаранийга ҳаётлик даврларида салом юборган бўлсалар-да, уни халифа этиб сайламаганликларини келтирадилар.

Мутаносихия: Мутаносихийлар фикрича, руҳ Аллоҳ таоло яратган махлуқлар жисмига навбатма-навбат

алмашиб юради. Муҳсин – яхши одамнинг руҳи саодатли бўлган бошқа бир махлуқнинг, ёмон одамнинг руҳи эса бошқа бир бадбахт банда жисмига киради.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, руҳ жисмлараро алмашиб юрадиган бўлса, инсон учун гўшт ейиш, шунингдек, бошқа инсонлар билан урушиш ҳалол бўлмайди. Чунки у чўчқанинг гўштини тановул қиляптими ёки отаси билан урушяптими, билмайди. Аллоҳ таоло бундан қайтаради. Ҳар бир инсоннинг ўзигагина тегишли руҳи бўлади. Руҳлар жисмлараро кўчиб юрмайди, балки уч қаватли зулматда банда Аллоҳ томонидан яратилаётган бир вақтда ҳар бир банда учун алоҳида руҳ ато этилади. Шундай экан, бирор кимсага ўзганинг руҳи берилмайди.

Ибн Аббосдан ривоят қилинади: «Мен Расулуллоҳ (с.а.в.) ортларида уловга мингашиб кетаётганимда шундай деб айтаётганларини эшитдим: «Аллоҳ руҳларни ризқлардан тўрт минг йил олдин яратди». Руҳларнинг бошқа руҳларга ўз ўрнини бўшатиб бермаслигига ушбу ҳадис далолатдир.

Бандаларнинг ризқи рўзи турлича бўлгани каби руҳлари ҳам ҳар хилдир. Сизларнинг бирортангиз бошқа инсоннинг ризқини ея олмаганингиз каби бир инсоннинг руҳи ҳам бошқасининг жисмига кирмайди. Ҳар бир инсон учун алоҳида руҳ берилади.

Шумайтия: Бу фирқанинг асосчиси Яҳё ибн Шумайт бўлиб, унинг ақидасига кўра, халифалик Жаъфар Содикдан²⁴ ўғли Муҳаммад ибн Жаъфарга ва

²⁴ **Жаъфар Содик** – унинг тўлиқ исми Жаъфар ибн Муҳаммад Абу Абдуллоҳ (тахм. 81/700-148/765). «Содик» лақабини тўғри сўз бўлганлиги учун олган. Мадинада туғилган. Жаъфар Содик

уларнинг келгуси авлодларига ўтиши зарур ва имом Маҳдий ҳам уларнинг ичидан чиқармиш.

Аммория: Бу фирқанинг асосчиси Аммор исмли шахс бўлиб, унинг ақидасига кўра халифалик Жаъфар Содикқа хос бўлиб, ундан кейин катта ўғли Абдуллоҳга ўтиши зарур. Халифалик Абдуллоҳга ўтгандан кейин фирқанинг номи ҳам ўзгарди. Абдуллоҳ калта бўйли ва ўта семиз (афтах) бўлгани туфайли унга эргашганларни Афтахийлар деб атай бошлаганлар.

Исмоилия: Алидан бошлаб еттита имом борлигига ва еттинчи имом Исмоил, олтинчи имом (Жаъфар Содик)нинг ўғли бўлиб, ҳозирча яширин эканлигига ишонадилар. Ушбу фирқа тарафдорлари Фотимийлар раҳбарлигида Мисрни босиб олиб, Шимолий Африкада Фотимийлар (296/909–566/1171) давлатига асос солдилар ва ўша ердан туриб исмоилия мазҳабини Эрон, Хуросон ва бошқа жойларга тарқатишга уриндилар.

Исмоилийлардан бир гуруҳи – нусайрийлар «ғулотлар» жумласидан бўлиб, Алини Худо даражасига кўтариб, имом ва унинг қилмишлари, сўзлари ва фикрлари ҳақида ҳаддан ошириб сўзлайдилар. Ушбу ҳаддан ошган гуруҳ бошқа шиа гуруҳлари, айниқса, жаъфарийлар томонидан мусулмон эканликлари инкор қилинади.

Исмоилий мазҳабига мансуб ботиний ва қарматий фирқалари исломда пайдо бўлган илк экстремистик гуруҳлардан бўлиб, қурол ишлатиш ва терроризм йўли билан ҳокимиятга эришиш учун кураш олиб бориб, насаби ота томонидан ҳазрат Алига, она томонидан ҳазрат Абу Бакр Сиддикқа бориб тақалади.

жуда кўп дин ва давлат арбобларини ўлдирганлар. Абу Мансур Мотуридий, уларга қарши ғоявий кураш олиб бориб, бир қатор китоблар ёзган. Исмоилийлар Ҳиндистон, Покистон, Эрон, Афғонистон ва тоғли Бадахшонда яшайдилар.

Ражъия: Ражъия эътиқодига мувофиқ, Али ибн Абу Толиб ва унинг барча асҳоблари бу дунёга қайтади ҳамда душманларидан ўч оладилар. Подшо бу дунёда бошқаларга одиллик қилмаса ҳам уларга, албатта, адолат қилади. (Бу вақтда) Ер юзида жабр, зулм каби адолат ҳам тўлиб тошади.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, вафот этган одам қиёмат кунига қадар дунёга қайтмайди. Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Аллоҳга қасамки, ўлимдан сўнг чарчаш йўқ, ўлимдан сўнг фақат жаннат ёки дўзахдан ўзга ҳеч нарса йўқ», – дедилар. Аллоҳ таоло кимга нур (ҳидоят) бермаса, унга ҳеч қандай нур бўлмайди. Кимни адаштирмоқчи бўлса, унинг қалбини (ҳидоятни англашдан) тор қилиб қўяди.

Ибн Аббос (р.а.)га: «Одамлар Али ибн Абу Толибнинг қайта тирилишига эътиқод қиляптилар», – деб айтишганида у: «Улар қандай ҳам ёмон қавм экан-а! Ундай бўлса, уларнинг аёлларини никоҳ қилиб олмас, меросларини бўлиб олмас эдик».

Мусавия: Бу фирқанинг ақидасига кўра, халифалик Жаъфар Содикқа хосдир. Ундан кейин эса ўғли Мусога ўтиши зарур. Мусо вафотидан кейин ҳам у ўлмаган, балки Ҳорун ар-Рашид боғига кириб ғойиб бўлган ва охир замонда чиқадиган имом Маҳдий ҳам унинг ўзидир, деб эътиқод қиладилар.

Муборакия: Бу фирқа тарафдорлари Жаъфар Содиқнинг Исмоил исмли ўғлининг ўғли Муҳаммад авлодидан туғилганлар халифаликка ҳақлидир, деб даъво қиладилар. Бу даъволарида улар Ботиния фирқаси билан ҳамфикрдирлар.

Муаррихлар гувоҳлик беришига қараганда мазкур Муҳаммаддан фарзанд туғилмаган.

Лоиния: Бу фирқага мансуб кишилар Муовия ибн Абу Суфён (р.а.), Ойша розияллоҳу анҳо, Талха (р.а.), Зубайр (р.а.) каби ҳамда бу улуғ зотлардан бошқа саҳобаларни қаттиқ қоралаб, ҳақларига ҳар хил нотўғри ёлғон тухмат гапларни гапирадилар ва шуни ҳақ деб биладилар. Машҳур саҳобийларни лаънатлайдилар ва уларнинг ҳақларига ҳар хил нолойиқ сўзларни бўхтон қиладилар.

Биз мўминлар уларнинг фақат яхшиликларини ёдга олишимиз керак, чунки улар Пайғамбаримиз (с.а.в.) билан бирга машаққатлар чекиб, бирга кун кечирганликлари учун барча саҳобаи киромларни чиндан севиш зиммамиздаги ҳам фарз, ҳам қарзидир. Ўз манфаатларимизни кўзлаган ҳолда саҳобаларни душман тутишимиз жоиз эмас. Бунга Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг «Саҳобаларим хусусида Аллоҳдан қўрқинглар, мендан кейин уларни дунёвий бир мато қилиб олманглар. Кимки, саҳобаларни яхши кўрса, мен ҳам уларни бор муҳаббатим билан яхши кўраман. Кимки, саҳобаларимни ёмон кўрса, мен ҳам уларни бор ғазабим билан ёмон кўраман. Кимки уларга озор берса, батаҳқиқ, менга озор берибди. Кимки менга озор берса, демак, Аллоҳ таолога озор берибди. Шундай экан, бундай кимсанинг Аллоҳ ғазабига гирифтор бўлиши аниқ» ҳадислари далилдир.

Ибн Абу Қайсдан ривоят қилинади: «Бир куни Али ибн Абу Толиб (р.а.) Сиффин²⁵ шахридан қайта-ётганида Куфага кириб, бир киши Муовияни лаънатлаётганини эшитиб: «Бундан ўзингизни тийинглар хамда Муовиянинг олиб бораётган сиёсатини ёмон кўрманглар. Агар Муовия ҳокимиятини йўқотсангиз, ғайридинларнинг ҳар томондан бостириб келаётганини кўрасизлар», – деди.

Қатодадан ривоят қилинади: «Мен Ҳасанга: «Эй, Абу Саид! Одамлар Муовия ва уни қўллаб-қувватлаганларнинг дўзахийлигига гувоҳлик бермоқдалар», – деб айтдим. Ҳасан: «Уларга Аллоҳнинг лаънати бўлсин, уларнинг дўзахий эканини қаердан биладилар?!» – деди.

Хулулия: Хулулия фирқалари ўн қисмга бўлинган бўлиб, ҳаммаси Ислом давлатларидан чиққан. Мақсадлари – Яратувчининг якка-ягона эканига, яъни тавҳидга футур етказиш. Уларнинг энг ашаддийлари рофизийлардан чиққан. Сабаия, баёния, жаноҳия, хаттобия, нумайрия фирқаларининг барчаси хулулияга мансубдир.

Кейинчалик Мовароуннаҳрдан муқанначилар, Марвдан разомия ва баркукия фирқаси, сўнгра ҳалмония, ҳалложия, азофира ва хуррамия фирқалари чиққан. Буларнинг барчаси илоҳийлик даъво қилиб, шаръан тақиқланган нарсаларни ҳалол деб, фарз қилинган ибодатларни бекор қилишга ҳаракат қилишган.

Хуррамия: Хуррамийлар икки турга бўлинган. Биринчи тури ислом дини келгунча чиққан маздакийлар

²⁵ **Сиффин** – Ироқдаги Ҳазрат Али ва Муовия лашкарлари тўқнашган жойнинг номи.

бўлиб, дин ва урфда тақиқланган барча ишларни, гуноҳларни бекор қилиб, хусусий мулкчиликни инкор қилишган ва бойликлар ва аёллардан оммавий равишда фойдаланиш мумкин деган ғояни илгари сурганлар. Бу фитна то Ануширвон давригача давом этган. У уларни қатли ом қилгандан кейин уларнинг ибодия ҳаракати барҳам топган.

Иккинчи тури Хуррамдиния бўлиб, ислом дини келгандан кейин намоён бўлган. Улар икки қисмга бўлинган – Бобакия ва Мозиёрия. Бу икки қисмнинг умумий номи Муҳаммадир.

Бобакия: Бу фирқа тарафдорлари Бобак Хуррамийга эргашганлар бўлиб, Озарбайжоннинг Бадин деб аталувчи тоғлик минтақасидан қўним топган бўлиб, ҳаром қилинган нарсаларни ҳалолга айлантириб, кўп мусулмонларни қатл қилишган. Аббосий халифалар уларга қарши йигирма йил уруш қилиб, охири Бобак билан укаси Исҳоқни тутиб дорга остиришган.

Мозиёрия: Мозиёрийлар Журжонда Муҳаммад динини тарқатган Мозиёрга эргашганлар бўлиб, уларнинг фитнаси Муътасим биллоҳ халифалиги давригача давом этиб, Мозиёр дорга осилгандан кейин барҳам топган.

Мутараббисия: Мутараббисийлар рофизия фирқасидан бўлиб, таркидунёчиларга тақлид қиладилар. Манбаларда уларнинг Хашус қишлоғидаги асли найсобурлик Тоҳир ибн Саъид ибн Абдулмажид Аскофий исмли шахс раҳбарлиги остида пайдо бўлганлиги айтилади. Мутараббисийлар унинг Муҳаммад (с.а.в.) умматининг Маҳдийси эканлигини даъво қиладилар.

Бу жамоа одамларга қарши қурол кўтариб урушга чиқди ҳамда ўзларига қарши чиққанларни кофирга чиқардилар. Аммо уларга эргашганлар тўғри йўлдан адашди. Уларнинг энг катта ёлғонлари Хизр (а.с.) орқали Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ҳадис ривоят қилишлари бўлди. Мутараббисийлар ўз хатти-ҳаракатларини мутлақ ҳақ ҳисоблаганлари учун ҳам шайтоннинг бу каби фитнасига алдандилар.

Ҳабиб ибн Абу Собитдан ривоят қилинишича, Али ибн Абу Толиб (р.а.): «Ушбу уммат етмиш неча фирқага бўлинади. Энг ёмон қавм аҳли байтни севиш сабабли тўғри йўлдан адашиб, уларнинг амалларига қарши чиққанлардир», – деди.

Қатъия: Бу фирқанинг эътиқодига кўра, халифалик Жаъфар Содик ва унинг ўғли Мусога хосдир. Мусо Ҳорун ар-Рашиднинг боғига кириб кетмаган, балки вафот этган деган қатъий фикрда туриб олганлар. Шунингдек, уларнинг ботил эътиқодига кўра, кейинги халифалик Муҳаммад ибн Ҳасандан бошлаб ўн икки авлодгача боради ва ўн иккинчиси эса имом Маҳдий экан.

Ҳишомия: Фирқа асосчилари икки кишидан иборат бўлиб, бири Ҳишом ибн Ҳакам Рофизий, иккинчиси Ҳишом ибн Солим Жаволиқийдир. Фирқа эътиқодининг ботиллиги халифалик масаласи, Аллоҳнинг жисм дейишлари ва Аллоҳни ўхшаши бор дейишларида намоён бўлади.

Зурория: Мазкур фирқанинг асосчиси Зурора ибн Аъян бўлиб, у афтаҳийларнинг мазҳабида бўлган. Кейинчалик мусавия фирқасининг ақидасига ўтган. Унинг бузуқ ақидасига кўра, Аллоҳ таоло аслида тирик ҳам, қудратли ҳам, эшитувчи ва кўрувчи ҳам, олим ҳам

бўлмаган. Балки, бу сифатларни кейинчалик ўзи учун ўзи яратиб олган.

Кейинчалик қадария ва курромия фирқалари зурория ақидасини ўзларига асос қилиб олганлар.

Юнусия: Бу фирқанинг асосчиси Юнус ибн Абдурахмон Қумий бўлиб, у қатъия ақидасига эътиқод қилган. У Аллоҳга ташбиҳ ва маконни исбот қилмоқчи бўлган. У ўзининг бу даъвосига: «**Фаришталар эса (осмон) атрофида** (Аллоҳнинг амрига мунтазир бўлиб) **турурлар. Уларнинг устида Раббингиз Аршини у кунда саккиз (фаришта) кўтариб турур»** (Ҳоққа, 17), оятини далил қилиб келтиради.

Нусайрия: Бу фирқа асосчиси Муҳаммад ибн Нусайр (ваф. 270/884 й.) шиаларнинг ўн биринчи имоми Ҳасан Аскарӣ билан ҳамаср бўлиб, у учинчи хижрий асрда имомия сафидан ажралиб чиққан.

Дастлаб ибн Нусайр ўзини Ҳасан Аскарӣ ҳузурига олиб борувчи эшик (боб) деб номлаган. Кейинчалик бобия ва баҳоия номи билан XIX милодий асрда фаолият кўрсатган тоифа номи Ибн Нусайрнинг мазкур лақабидан келиб чиққан.

Ибн Нусайр ўзини пайғамбар деб эълон қилган. Ҳазрат Али (р.а.)ни илоҳийлаштирган. Эркакларнинг эркаклар билан никоҳланишини жорий қилган. Ибн Нусайр вафот этгандан кейин унинг ишини Муҳаммад ибн Жундуб давом эттирган.

Ундан кейин Муҳаммад ибн Жинон Жунбулоний фирқага ўзгартириш киритган. Яъни тасаввуфга берилиб ўз номига «Жунбулоний тариқати» таъсис этган.

Бувайҳийлар²⁶ ҳукумати бу тариқатни қўллаб-қувватлаган. Нусайрия издошлари бу таълимотни кўп мамлакатларда кенг қулоч ёйишга эришганлар.

Нусайрийларнинг асосий ақидаси шиаларнинг биринчи имоми халифа Алини илоҳийлаштириш, унда Худонинг ўзи мужассамланган деб ишонишдан иборат. Уларнинг диний таълимоти ва маросимларига христиан дини ва айрим қадимий эътиқодлар таъсир этган.

Христианликдаги муқаддас учлик каби, нусайрийлар ҳам Муҳаммад, Али ва Салмон Форсийни Худонинг уч хил намоён бўлиши, деб эътиқод қилади. Ислом ақидасининг зоҳири ва ботини бор дейишади ва у орқали уни бузишга ҳаракат қилишади. Барча ҳаром нарсаларни ҳалол санашади. Улар ўз фалсафаларини юнон, ҳинд, форс ва насроний фалсафаларидан жамлашган. Улар Куёш, ой ва ёритқичларга сиғинадилар, жоннинг кўчиб юришига ишонадилар.

Уларнинг эътиқодида яна қуйидагилар асосий ўрин тутаяди: нусайрийларнинг бир қисми Алини ойда яшайди деб эътиқод қилади, баъзилари эса, Куёшда яшайди дейди. Нусайрийлар Муҳаммад (с.а.в.)ни Али яратган деб эътиқод қилади. Ҳажни эътироф қилмайди. Закотни бошқа мусулмонлардек белгиламайдилар, балки ҳумс (бешдан бир қисм) берадилар.

Аммо улар ўз эътиқодларини сир тутиб, барча маросимларини кечалари махфий адо этадилар.

²⁶ Бувайҳийлар – Ғарбий Эрон ва Ироқда ҳукмронлик қилган сулола (320/932–447/1055). Асосчилари – ака-ука Аҳмад, Ҳасан ва Али. Уларнинг отаси Бувайҳ, Эрон подшоҳи Баҳром Гур наслдан бўлиб, Дайлам (Гилон вилоятининг тоғли қисми)дан жангари қавмлар сардори эди.

Уларда намоз, рўза ва бошқа ислом маросимлари, масжид каби ибодатхоналар умуман йўқ. Нусайрийлар ҳозирги кунда Сурия ва Туркияда оз миқдорда мавжуд.

Ботиния: Араб тилидаги ботин, яъни ичкари, яширин, сирли маъноларини англатади. Исломдаги мафкуравий оқимлардан бирининг тарафдорлари. Ботинийлар оқими VIII асрда вужудга келган бўлиб, уларнинг ақидасига кўра, Куръон оятлари ва ҳадисларни зоҳирий ва луғавий талқин этишга қарши чиққан.

Уларнинг иддаоларига кўра, оят ва ҳадисларнинг зоҳирий маъноларини эмас, балки яширин мазмунларини олиш зарур. Бу ақида билан улар ислом шариатига қарши чиққан бўлдилар. Зеро, шариат ҳукми бўйича оят, ҳадис ва бошқа барча манбаларнинг иборалари, у қайси тилда бўлмасин, зоҳирий ва истилоҳий маъноларига асосланган ҳолда талқин этилади.

Аҳли Сунна вал-Жамоа ақидасига биноан, ботинийлар шариатга хилоф эътиқодда бўлгани учун динсизлар қаторида саналган.

Қарматия: Исмоилийларнинг асосий шохобчаларидан бири бўлиб, уларни қарматлар ҳам деб аталади. Шунингдек, бу фирқага янги кирганларга таълим бериш қаттиқ қоида асосида олиб борилгани сабабли, уларнинг иккинчи номи таълимийлардир.

Қарматлар ҳаракати IX аср охирида Жанубий Ироқда вужудга келган, Сурия ва Яманга тарқалган, деҳқонлар, кўчманчи бадавийлар ва ҳунармандлардан ташкил топган.

Ҳаракат ўз номини унинг раҳбари ва ташкилотчиси Ҳамдон ибн Ашъаснинг лақаби Қармат (ёхуд Қарматуя,

Қирмит)дан олган. Унинг маъноси манбаларда турлича («калта оёқ», «қизил кўз») изоҳланган. Бироқ Ҳамдон-гача ҳам Қарматия номи бор эди, бу эса, Ҳамдон ўз лақабини ўша даврда мавжуд бўлган шиаликнинг бирон-бир ташкилоти номидан олган деб ҳисоблашга асос бўлади.

Қарматийлар аббосийлар халифалигига қарши кўзғолонларга бошчилик қилган. Улар ерга жамоа эгаллигини, умумий (қуроллардан ташқари) тенглик ғояларини тарғиб этишган. Улар ислом маросимларини бажармаган, шариат қоидаларини тан олмаган, уларда масжидлар бўлмаган. Қарматийлар мусулмонларнинг зиёратгоҳлари (масалан, Каъба ва у ердаги «қора тош» – ҳажар ал-асвад)ни бидъат деб ҳисоблаган.

Қарматийлар 284/899 йил Баҳрайнни босиб олиб, ал-Ақсода (Шарқий Арабистон) ўз давлатини тузган, бу давлат XI аср охиригача мавжуд бўлган. Қарматийлар 318/930 йили ҳаж вақтида Маккага ҳужум қилиб, уни талон-тарож этишган, ҳаж зиёратига борганларни ўлдиришган, бир қисмини қул қилишган, у ердаги «Қора тош»ни парчалаб, ўлжа қилиб олиб кетишган²⁷. Бу ҳол кенг халқ оммасини норозилигига сабаб бўлиб, XI аср охири ва XII аср бошларида Ироқ ва Эронда уларга қарши шиддатли кураш бошланган ва Қарматийлар ҳаракати бостирилган. Кейинчалик қарматийлар исмоилийларнинг бошқа оқимларига кўшилиб, йўқолиб кетган.

Ҳулмония: Фирқанинг асосчиси – Абу Ҳулмон Форисий Ҳалабий (ваф. 339/950 й.) бўлиб, унинг тарафдорларини ҳулмонийлар деб атаганлар. Дастлаб

²⁷ Қора тош 20 йилдан сўнг ўз жойига қайтарилган.

Дамашқда пайдо бўлган ҳулмонийларни суфийлар қаторига қўшишган, улар пантеизмнинг ёрқин акс этган шаклини тарғиб этганлар. Уларнинг ақидасига кўра, бу дунёда гўзалликнинг ҳар қандай кўриниши илоҳий мужассамотдир деб ҳисоблашган. Ҳар қандай гўзал деб топилган нарсага улар сажда қилишган.

Ақоид олимлари уларни Аллоҳни муайян нарсалар ва шахслар билан ўхшатишда, шариат кўрсатмаларига нисбатан беписанд муносабатда бўлишда, руҳларни кўчиб юришини эътироф этишда айблаганлар.

Ҳашшошия: Бу сўз араб тилидаги ҳашиш чекувчилар, яъни гиёҳвандлар, сўзидан олинган бўлиб, исмоилийлар ичидаги яширин террорчилик билан шуғуллаган фирқа тарафдорлари. XI аср охирида Эронда исмоилийлар ҳаракатининг бўлиниб кетиши натижасида пайдо бўлган. Асосчиси – Ҳасан ибн Саббоҳ (ваф. 518/1124 й.). Эроннинг шимолий-ғарбидаги тоғлар орасида жойлашган Аламут қалъаси ҳашшошийлар жамоасининг маркази бўлган.

Ҳашшошийлар ҳаракати Сурия ва Ливанда, кейинчалик Ҳиндистонда ҳам тарқалган. Бу фирқа Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларидаги қарматлар ҳаракати билан узвий боғлиқ. Ҳашшошийлар халифалик ва салжуқийларга қарши курашган. Ҳашшошийларнинг раҳбарлари ўз душманларини ўлдиришни сиёсий курашнинг асосий воситаси деб билган.

Ҳашшошийлар ғоят яширин ҳолда иш кўрадиган ва тармоқланган террорчилик ташкилотини вужудга келтирган. Ўз мақсадларини амалга ошириш (хукмдорлар, подшолар, қироллар ва йирик намояндаларни ўлдириш)да фидойилар (қашшоқ дехқон ва

шаҳарлик ёшлар)дан фойдаланган. Террорчи (фидойи)ларга гиёҳванд моддаларни истеъмол қилдириб, ўлса шубҳасиз жаннатга тушишига ишонтирган.

Ҳашшошийлар бирмунча давр кўп ҳукмронларга даҳшат солиб турган, улардан кўплари (жумладан айрим Европа мамлакатлари императорлари ва қироллари ҳам) ўз жонини сақлаш учун ҳашшошийларга тўлов тўлаб турган. Мўғул истилочилари 654/1256 йили Аламутни босиб олиб, Эронда ҳашшошийлар фирқасига барҳам берган. Сурия ва Ливандаги ҳашшошийларнинг охириги тарафдорларини 672/1273 йилда мамлуклар қўшини батамом қириб ташлаган.

Зоҳирия: Бу оқимнинг асосчиси Довуд ибн Али Исфаҳоний Зоҳирий (ваф. 270/883 й.)дир. Зоҳирийлар Куръон таълимотини айнан тушунувчи ва сўзма-сўз талқин қилувчи оқим тарафдорларидир. Мазкур оқим ботинийларнинг қарама-қаршиси бўлиб, X–XIII асрларда тарқалган ва кейинчалик йўқолиб кетган.

Карромия: Бу оқим IX–XIII асрларда Бағдод халифалигининг марказий ва шарқий вилоятларида тарқалган. Асосчиси – Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Карром (190/806–255/869) бўлиб, Сейистонда туғилган. Нишопур, Балх, Марв, Ҳирот каби шаҳарларда таълим олган. Беш йил Маккада истиқомат қилиб, ўз юртига қайтаётиб, Қуддусда хонақоҳ барпо қилган. Сейистон ва Хуросонда ўз таълимотини тарғиб қилгани учун зиндонга ташланган. Қуддусда вафот этган.

Карромийлар фикрича Худо – бутун борлиқнинг бирламчи асоси, у муайян жисмга эга. Худо – барча нарсаларнинг яратувчиси, аммо инсон ўз фаолиятининг натижаларига таъсир кўрсата олади. Мўътазилийлар

каби карромийлар ҳам инсон онги мустақил равишда, яъни ваҳий ёрдамисиз, яхшилик ва ёмонликни фарқ қилишга қодир, деб уқтирадилар.

Шунингдек, муржиъийлар сингари карромийлар бирор инсонни муслмон деб тан олиш учун у Аллоҳни тил билан эътироф этса кифоя, амал билан тасдиқлаши шарт эмас, деб ҳисоблайди.

Ибн Карромнинг «Китоб ас-сирр» ва «Азоб ал-қабр» номли (бизгача етиб келмаган) асарлари ва «Худо жисмга эга» деган тушунчаси уламоларнинг кескин танқиди ва таъқибига учради. Мўғуллар истилосидан сўнг карромийлар батамом барҳам топди.

Хуруфия: XIV–XV асрларда Эронда вужудга келган ғулот шиа фирқаларидан бирининг тарафдорлари. Фирқага Фазлуллоҳ Астрободий (тахминан 741/1340 йилда туғилган) асос солган. У 788/1386 йилда ўз таълимотини тарғиб қилиб чиққан. У араб ҳарфлари сирли мазмунга эга деган таълимотни илгари сургани учун «ал-Хуруфий» (луғавий маъноси «ҳарфчи») тахаллусини олган, фирқанинг номи шундан келиб чиққан.

Тарихий маълумотларга кўра, Фазлуллоҳ Астрободийни Амир Темур Ширвонга бадарға қилган, шу сабабли хуруфийлар Темур ва унинг хонадонидан бўлган ҳукмронларга нафрат билан қараган. Темурнинг Эрон ва Озарбайжон ерларида ҳукмрон бўлган ўғли Мироншоҳни улар дажжол деб таърифлаган. Хуруфийлар оз фурсат ичида Эрон, Озарбайжон, Туркия ва Сурияда тарқалган.

Хуруфийлар олам абадий, инсонда Худонинг қиёфаси акс этган, олам тараққиётининг ҳар бир босқичида Худо қиёфаси инсонда мужассамланиб намоён

бўлади, ана шунда инсоннинг ўзи Худо бўлади, охирги пайгамбар – Муҳаммад, авлиёларнинг биринчиси Али, ўн биринчи имом Ҳасан Аскарӣ эса, имомларнинг охиргиси, Фазлуллоҳ Астрободӣ – Худо мужассамлашган биринчи инсон, деган ақидани илгари сурадилар. Тез орада ерга Маҳдий келиб, илоҳий адолат ўрнатади, барчани тенг қилади, инсоннинг инсонга зулм қилиши тугайди, деб кутадилар.

Ҳуруфийлар мавжуд ҳокимиятга қарши қуролли кураш тарафдори бўлган, улардан бўлган бир киши 830/1426-27 йилларда Ҳиротда темурийлардан бўлган ҳукмдор Шоҳрухга қарши суиқасд уюштириб, уни ярадор қилди, лекин у тирик қолди. Қўлга олинган ҳуруфийлар махфӣй ташкилотининг аъзолари беаёв жазоланди ва жасадлари оловда ёндирилди. Ҳуруфийлар қаттиқ таъқиб остига олинди ва кейинчалик Эронда тугаб кетди.

ҚАДАРИЯ ТОИФАСИ

Қадарийлар Аллоҳ таолонинг бандаларнинг амалларига боғлиқ хоҳиши, қазоси, қадари, шунингдек, яратишини инкор қиладилар. Уларнинг наздида, яхши ишлар Аллоҳдан. Бундан мурод Аллоҳнинг хоҳишидир. «Ёмон ишлар ўзимиздан ёки иблисдан», дейдилар ва бу сўзлари билан ёмонликнинг Аллоҳ хоҳиши ёки қазои қадаридан ташқари содир бўлишини назарда тутадилар. Қадария фикрича шайтон уларга амалларини гўзал қилиб кўрсатиб, сўзларини қабиҳ қилиб қўйди. Ҳаким бўлган Зот бирор нарсани²⁸ яратиши ёки уни хоҳлаши ёки бўлмаса, унга ҳукм қилиши ёки тақдирда белгилаб қўйиши, сўнг эса (банданинг ушбу амаллари эвазига) жазо бериши дуруст эмас.

Абу Муҳаммад Сахавийдан қадарийлар ўзларини адолат аҳли, деб эътиқод қилишларини ва улар Раббиларига «У бандаларининг ишидан ожиздир», деб нисбат берадилар ва (шу билан) Аллоҳнинг қудратини инкор қиладилар. Қадарийлар ушбу қарашлари билан ўзлари қочган нарсалардан ҳам ёмонроғига дучор бўлдилар.

Қадарийлар ҳеч бир банда қилмаган ишни, яъни Аллоҳни инкор қилдилар. Улар ўз даъволарида ҳаммадан ҳам мажусийларнинг қарашларига яқин бўлганлар. Ибн Умар (р.а.)дан ривоят қилинган ҳадисда Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Ҳар бир умматнинг мажусийлари бўлади. Ушбу умматнинг мажусийлари қадарийлардир. Агар уларнинг олдидан ўтсангиз,

²⁸ Ушбу сўздан мурод ёмонликдир.

салом берманг. Касал бўлсалар, бориб кўрманг ва агар вафот этсалар, жанозаларига қатнашманг. Ана ўшалар Дажжол тарафдорларидир», – дедилар. Яна бир ҳадиси шарифларида: «Умматимни ҳалок қилувчилар қадарийлар ва асабийлардир»²⁹, – дедилар.

Пайғамбаримиз (с.а.в.) қадарийлар ҳақида яна бир неча ҳадислар айтганлар: «Қадария тақдир борасида Аллоҳнинг хусуматчи душманларидир».

Умар ибн Хаттоб (р.а.) ривоят қилган ҳадисда Пайғамбаримиз (с.а.в.) марҳамат қилганлар: «Қадарийлар билан бирга ўтирманглар, улар билан суҳбат ҳам қилманглар».

Оиша розияллоҳу анҳо ривоятларида Пайғамбаримиз (с.а.в.) дедилар: «Олти тоифа кишига Аллоҳ ва дуоиси мустажоб бўлган барча пайғамбарлар лаънат айтадилар. Уларнинг бири Аллоҳнинг қадарига ишонмайдиганлардир». Абу Ҳурайра (р.а.) ривоятларида Пайғамбаримиз (с.а.в.) дедилар: «Бу умматнинг энг ёмони қадарийлардир».

Абу Дардо ва Абу Умома (р.а.)лар ривоят қилган ҳадисда жаноб Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Уч тоифанинг Аллоҳ таоло сарфини ҳам, адлини ҳам қабул қилмайди: оқ бўлган фарзандни, миннат қилувчини ва тақдирга ишонмайдиган кимсани».

Қадария тоифасидан ҳам бир неча фирқалар вужудга келган.

Аҳмадия: Қадария фирқаси қарашларига эътимод қилувчилар бир неча тоифага бўлинган. Уларнинг энг биринчиси аҳмадиядир. Аҳмадия фирқасининг эътиқодига кўра, Аллоҳ таоло бандаларга адолат

²⁹ Асабийлар – уруғчиликни даъво қилувчилар.

қилишининг биринчи шарти уларга хатти-ҳаракатларида ихтиёр беришидир. Шунингдек, Аллоҳ таоло бандаларига мутлақ адолат қилиши учун уларга хатти-ҳаракатлари, хоҳиши, яратиши, қазо, қадар ва илми масаласида эркинлик бериши лозим. Шундагина У ўз бандаларига адолат қилган бўлади.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, Аллоҳ таоло бандаларга ўз амалларида уларнинг тоқатига яраша қудрат беради, шунингдек, Ўз буйруқларини бажара оладиган даражада қудратли қилади. Жумладан, уларни амал қилишдан мажбурлаб қайтармайди. Тоқати етмайдиган ишга буюриб, сўнг ўшанинг эвазига азобламайди. Мана шу Аллоҳнинг адолатидир.

Санавия: Ибн Жавзий айтадики, санавийлар оламни пайдо қилган нарса иккитадир, хайрли ишларни қилувчиси нурдир ва ёмон ишларни қилувчи қоронғидир, деб айтадилар. Санавийлар фикрича, барча яхшиликлар Аллоҳ таоло, ёмонликлар эса иблис, банданинг ўзи томонидан содир этилади. Муҳсин³⁰ яхши амалларни фақат илоҳий руҳ воситасида бажаради. Мусий³¹ гуноҳ ишларни шайтоний руҳ билан қилади. Инсон жисмида ғолиб бўлган руҳ бандани ўз маконига етаклайди. Бунда «Рухуллоҳ»дан мурод жаннат, «Руху-ш-шайтон»дан мақсад эса дўзахдир».

Санавия фирқасига қарата Макхул Насафий ва Аҳли Сунна вал-Жамоа олимлари шундай дейдилар: «Агар масала сизлар айтганингиздек бўлса, илоҳингиз халқ, яъни оддий банда қилиши мумкин бўлган амалларни ҳам бажара олмайди. Ожиз зотга эса ибодат

³⁰ **Муҳсин** – савоб ишларни бажарувчи.

³¹ **Мусий** – гуноҳкор банда.

қилинмайди. Шундай экан, ҳар қандай амал, гарчи у иблис таъсири остида бажарилса ҳам Аллоҳнинг қадари билан бўлади».

Кайсония: VII асрда шиалар орасидан ажралиб чиққан фирқа тарафдорлари. Шиаларнинг учинчи имоми Ҳусайн 61/680 йилда Карбало³² яқинида ҳалок бўлгандан кейин, тўртинчи имомни эътироф этишда улар орасида ихтилоф юз берган: уларнинг бир қисми Ҳусайннинг ўғли Али (Зайн ал-Обидин)ни имом деб таниса, бошқа гуруҳи Ҳусайн ўғилларининг жуда ёшлиги ва раҳнамоликка қобил эмаслигини сабаб қилиб кўрсатиб, Алининг Бану Ҳанифа қабиласидан ўлжа сифатида олинган канизагидан туғилган, жангларда иштирок этиб танилган ўғли Муҳаммад (16/637–81/700)ни тўртинчи имом деб эътироф қилган.

Барча манбаларда онаси мансуб бўлган қабила номига нисбат берилиб, у Муҳаммад ибн Ҳанафия деб аталади. Унинг тарафдорлари бўлган шиалар яқин сафдоши Мухтор ибн Абу Убайд Сақафий раҳбарлигида 66/685 йилда Куфада қўзғолон кўтариб, умавийларга зарба берган. Ҳусайнни ўлдирганларнинг кўпини жазолаган. Қўлга туширилган Куфа хазинасидаги пулларни исёнчиларга тақсимлаб берган. Бу исёнда

³² **Карбало** – Ироқдаги шаҳар, Карбало муҳофазаси (губернаторлиги)нинг маъмурий маркази, Фурот дарёси водийсида, Бағдоддан 85 км жанубий-ғарбда жойлашган Шиаликдаги зиёратгоҳ шаҳар. Али ибн Абу Толибнинг ўғли Ҳусайн ибн Али 61/680 йилда Карбало яқинидаги жангда ҳалок бўлган, Карбалода дафн қилинган, кейинчалик бу ерда мақбара барпо этилган ва шиалар учун зиёратгоҳ бўлиб қолган. Имом Ҳусайн мақбараси бир неча марта бузиб ташланган, кейинчалик салобатли иншоот мажмуи қурилган. Карбало ҳар йили муҳаррам ойида мотам маросими ўтказиладиган марказ ҳисобланади.

Абу Амр Кайсон фаол иштирок этган (фирқанинг номи шундан). Кейинчалик ички ихтилофлар натижасида исёнчилар енгилиб, 68/687 йили Мухтор ибн Абу Убайд ҳалок бўлган. Муҳаммад ибн Ҳанафия бевосита кўзғолонда иштирок этмаган.

Кайсонийлар Али (р.а.)ни Пайғамбаримиз қизи Фотимага уйлангани учун эмас, ўзига хос имомлик хислати учун имом деб танийди, шу сабабли имомлик пайғамбар авлодига ўтиши шарт эмас деб ҳисоблаб, Алининг икки ўғли (Ҳасан ва Ҳусайн)дан кейин имомлик учинчи ўғлига ўтиши керак, деган ғояга асосланган эди.

Кайсонийлар фирқаси фикрича, бажарилаётган амаллар Аллоҳ томонидан ҳам бандалар томонидан ҳам эканлигини билмаймиз. Лекин кўриб турибмизки, уларни бандалар бажараяпти. Бандаларнинг ушбу ишлари эвазига ўлимдан сўнг савоб оладиларми ёки жазо олдиларми, буни ҳам билмаймиз. Барча амаллар ичида энг мақбули ўз аҳли томонидан мақталганидир.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида кимки юқоридаги каби фикр юритса, у бутун борлиғи билан кофир бўлади. Чунки бундай одам яхшиликни ҳам, ёмонликни ҳам тан олмайди. Аслида, кайсонийлар даҳрий ва зоҳирий ишларни йўққа чиқарадиган занодика фирқаларининг ақидаларини бир қадар юмшатган.

Кайсонийлар фирқаси камайиб, кейинчалик IX аср ўрталарида тамоман йўқолиб кетган, шиаларнинг кўпчилиги томонидан Али Асқар тўртинчи имом сифатида танилган.

Муаммария: Фирқанинг асосчиси Муаммар ибн Аббод Суламий бўлиб, у даҳрийларга раҳбарлик қилган

ва қадарийлар ишини давом эттирган ва кўп бузуқ ақидаларни тарқатган шахс эди. Масалан, Аллоҳ таоло жисмларни яратган, лекин ранг, таъм, ҳид, ҳаёт, ўлим, овоз, эшитиш, кўриш каби сифатларни яратмаган, деган ақидасидир. Унинг фикрича, сифатларни жисмларнинг ўзи яратар эмиш. Шунингдек, унинг фикрича, Аллоҳ таоло ҳамма нарсани билади, лекин ўзини билмас эмиш.

Бишрия: Фирқанинг асосчиси Бишр ибн Муътамир бўлиб, Қақария фирқаси тарафдорлари баъзи бир эълон қилган ақидалари туфайли уни кофирга чиқаришган. Шундай ақидаларидан бири – Аллоҳ таоло лутф эгасидир, агар шу лутфини кофирга кўрсатса, у имонни ихтиёр қилади, деган сўзидир. Шунингдек, Аллоҳ таоло одамларни дунёга келтириб ўтирмай бир йўла жаннатда яратиб, уларга комил ақл берганда эди яхши бўлур эди, деган фикридир.

Шайтония: Шайтонийлар Муҳаммад ибн Али ибн Нўмонга ёки Жаъфар ибн Аҳвалга нисбат берилган, у 160/777 йил вафот этган. Улар Аллоҳ таоло ҳеч бир нарсани бўлишидан аввал билмайди деб эътиқод қилади. Шайтония фирқаси қарашларига кўра, Аллоҳ таоло шайтонни яратмаган. Кимки Шайтоннинг Аллоҳ таоло томонидан яратилганига ишонса, у «Аллоҳ таоло ўз бандаларининг гуноҳ ишларни қилишларига рози», деб айтган бўлади. Бу эса Аллоҳ таоло ҳақида нотўғри эътиқоддир.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, Аллоҳ, Унинг сифатлари ва феълларидан бошқа барча нарса махлуқ, яъни яратилгандир. Агар «Шайтон – махлуқ эмас», десак, унга раббониятни³³ мансуб қилган бўламиз.

³³ **Раббоният** - Аллоҳ таолонинг парвардигорлик сифати.

Бундан эса шайтон Аллоҳ каби азалий, абадий, доимий, деган маънолар келиб чиқади. Маълумки, бу қараш – ширк. Биз, шу сабаб, шайтоннинг махлуқ эканлигига гувоҳлик берамиз.

Футия: Бу фирқанинг иккинчи номи Ҳишомия бўлиб, унинг асосчиси Ҳишом ибн Умар Футийдир. Футия фирқасининг ботил ақидасига кўра, «Ҳасбуналлоҳу ва неъмал-вакил» (Оли Имрон, 173) оятини ўқиш одамларга ҳаром қилинади, чунки «вакил» сўзи Аллоҳга нисбатан ишлатилмайди. Ҳолбуки, Аллоҳ таолонинг ўзи Қуръонда шу оятни келтириб қўйган ва Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳам ўз ҳадиси шарифларида Аллоҳнинг тўқсон тўққиз номидан бири «вакил» эканлиги марҳамат қилганлар.

Шунингдек, Футийнинг яна бир бузуқ ақидасига кўра, Аллоҳ таоло бир нарсани бир бор яратган бўлса, унинг ўхшашини ярата олмайди. Ерни ёмғир билан тирилтира олмайди. Аллоҳ инсонлар қалбини бирлаштира олмайди. Бу фирқа тарафдорларининг бундай ботил ақидага эътиқод қилганликлари сабаб кофир бўлганлар.

Искофия: Фирқанинг асосчиси – Муҳаммад ибн Абдулло Искофий. У Жаъфар ибн Ҳарбнинг айрим бузуқ ақидаларига қўшилиб залолат йўлига кирган.

Бузуқ ақидаларидан бири – Аллоҳ таоло норасида гўдақлар ва мажнунларга зулм қилиб, уларга азоб бериши жоиз, ақлли кишиларга эса зулм қилмайди.

Демак, Аллоҳ зулм ва ёлғон гапиришга қодир эмас, деган сўзи билан Наззомнинг ақидасига хилоф қилган, зулм ва ёлғонга қодир, деган сўзи билан ўзининг салафларига муҳолиф бўлган. Яна у «Аллоҳ ақли

йўқларга зулм қила олади, ақллиларга зулм қилмайди», деган. Уни бу сўзи учун ўз салафлари кофирга чиқаришган. У ҳам улар бунга хилоф сўз айтганлари учун ўз салафларини кофирга чиқарган. Яна у Аллоҳни Мукаллим³⁴ деб аташ мумкин, Мутакаллим³⁵ деб аташ мумкин эмас, деб чалғиб кетган.

Сумомия: Фирқа асосчиси – Сумома ибн Ашрас Нумуайрий. Маъмун даврида у қадарийлар раҳбари бўлган. Маъмунни мўътазилий бўлишига у даъват қилган, деган гаплар ҳам тарқалган.

Ақидада чалғиганлигига қуйидаги икки бидъат гапи сабаб бўлган:

1. Аллоҳнинг амри билан Уни маърифат билан танимаганлар имон келтиришга ҳам, куфрдан сақланишга ҳам буюрилмагандир. Бошқа жонзот ва ҳайвонлардек мукаллаф бўлмаган ҳолда яшаб охиратга боргач, тупроққа айланиб кетади. Бу сўзига биноан даҳрийлар ва зиндиклар³⁶ охиратда тупроққа айланиб кетади. Шунингдек, гўдаклар ҳам на савоб иши ва на гуноҳ иши бўлмагани учун охиратда тупроққа айланиб кетади.

2. Феъл, ҳаракат ва ишлар ўз-ўзидан вужудга келади. Уларни қилувчиси ёки бажарувчиси йўқ.

Бу сўзи билан олам ҳам ўз-ўзидан вужудга келган, Аллоҳ яратмаган, деган фикр юзага келади. Бу эса куфрдир. Сумома ибн Ашрас 182/798 йилда вафот этган.

Ғаффория: Бу фирқанинг асосчиси Ибн Ғаффор исмли шахс бўлиб, унинг бузуқ эътиқодига кўра,

³⁴ Мукаллим – гапиртирувчи ва гаплашувчи.

³⁵ Мутакаллим – гапирувчи.

³⁶ Зиндик – ақидада адашган ашаддий кофир.

Аллоҳ таоло чўчқани фақат гўштини ҳаром қилган, ёғини ва миясини эса ҳаром қилган эмас, дейди. Ибн Ғаффорнинг бу бузуқ эътиқодига ишониб эргашган тарафдорлари кофирлик мақомига эга бўлдилар.

Масаррия: Бу фирқанинг асосчиси Масарра исмли шахс бўлиб, унинг бузуқ ақидасига кўра, пайғамбарлик эришиладиган мақом бўлиб, ҳар қандай инсон салоҳиятнинг энг юқори поғонасига ета олса, пайғамбар бўлиши мумкин.

Аҳли Сунна вал-Жамоа уламолари Масаррия фирқасининг бу пуч даъволарига шундай раддия берганлар: «Агар ҳар бир инсон ўз ҳаракати ва юқори салоҳият билан пайғамбарликка эриша оладиган бўлса, **«Мен Аллоҳнинг бандасидирман. (У) менга Китоб (Инжил) ато этди ва мени пайғамбар қилди. (Марям, 30).** Агарда Аллоҳ ирода қилса бешиқдаги бола ҳам гапирар, ҳатто пайғамбар ҳам бўлиши мумкин экан. Гапирган вақтида Исо (а.с.) бир кунлик ёки қирқ кунлик чақалоқ бўлгани тўғрисида ривоятлар бор.

Аммо Масаррия фирқасининг бу пуч даъвосига эргашиб, залолат йўлига кирганлар озгина тафаккур қилганларида, чақалоқлигидаёқ пайғамбарлик башоратни берган Исо (а.с.) қачон ўша салоҳиятга эришган экан, деган саволни ўзларига берган бўлардилар.

Уламолар Аллоҳ таолонинг Закариё (а.с.)га: «Аллоҳ сенга Яҳё исмли фарзанд хушхабарини берур ва у Аллоҳнинг сўзини тасдиқ этадиган, ўз қавмига пешво бўлиб, шахватлардан ўзини тиядиган солиҳ пайғамбарлардан бўлур» (*Оли Имрон, 39*), оятини келтириб, ҳали дунёга ҳам

келмаган Яхё (а.с.)га пайғамбарлик мартабаси қайси салоҳияти учун берилди?» деб, уларнинг адашган фирқа эканликларини исботлаб бериб, фирқанинг ақидаларини: **«Аллоҳ пайғамбарликни қаерга кўйиш (кимга раво кўриш)ни яхши билувчидир»** (Анъом, 124), ояти билан тамомила рад қилдилар.

Аббодия: Бу фирқанинг асосчиси Аббод ибн Сулаймон. Унинг бузуқ ақидасига кўра, Аллоҳ мўминларни яратди, Аллоҳ кофирларни яратди, деган гап нотўғридир. Бундай дейиш мумкин эмас. Унинг ўрнига «Аллоҳ одамларнинг ҳаммасини яратди» дейиш керак. Чунки, мўмин инсон ва имондир, кофир эса инсон ва куфрдир. Аббоднинг бу гапидан, имон ва куфр Аллоҳнинг махлуқлари эканлиги даъво қилиняпти.

Шунингдек, Аббоднинг бузуқ фикрларидан яна бири «Аллоҳ таоло қаҳатчиликни ҳам, очарчиликни ҳам яратмаган», дейди. Алломалар унинг бу бузуқ фикрини ҳам Аллоҳ таолонинг **«Сизларни бироз хавф, очлик билан, молу жон ва мевалар (ҳосил)ни камайтириш йўли билан синагаймиз. (Шундай ҳолатларда эй, Муҳаммад) сабр қилувчиларга хушхабар беринг»** (Бақара, 155), ояти билан рад қилдилар.

Жоҳизия: Фирқа асосчиси – Амр ибн Баҳр Жоҳиз бўлиб, у балоғат ва фасоҳатда замонасининг энг пешқадами бўлгани боис унга эргашганларнинг сони жуда кўп бўлган. Агар унинг ўта жоҳиллиги ва ақидада чалғиган жиҳатларини билишганда эди, Жоҳизни инсон деб атаганлари учун Аллоҳга истиғфор айтган бўлар эдилар.

Унинг бузуқ ақидаларидан бири – инсондаги маърифат ва ирода унинг табиатидан бўлиб, банда

Ўзининг иш ва ҳаракатларида ихтиёрли эмас, балки табиатан содир бўлади.

Агар ҳақиқатдан Жоҳизнинг айтганини тўғри деб фараз қилсак, банда ўзининг амаллари учун савоб ҳам, гуноҳ ҳам олмайди. Зеро, унинг фикрича, бу қилинган амаллар банданинг касби эмас, балки унинг табиатидан келиб чиққан нарсадир.

Яна шундай сўзларидан бири – Аллоҳ таоло яратган мавжудотлар ҳеч қачон йўқ бўлмайди. Зеро, У яратишга қодир, йўқ қилишга қодир эмас. Яна унинг бузуқ ақидаларидан бири – Аллоҳ таоло ҳеч кимни дўзахга киргизмайди, балки жаҳаннамнинг ўзи дўзахий бандаларни ўз табиатига кўра ўз қаърига тортади.

Шаҳҳомия: Фирқа асосчиси – Абу Яъқуб Шаҳҳом бўлиб, у мўътазила фирқасининг машҳур пешволаридан бири Абу Али Жуббойнинг устози бўлган. Шаҳҳом мазкур Жуббой йўл қўйган ақидавий чалғишларнинг ҳаммасида шерик бўлган. Фақат бир ақидада ундан фарқ қилар эди. У ҳам бўлса, бир яратилган нарсага иккита яратувчининг бўлиши жоиз, деган сўзидир.

Хайётия: Фирқа асосчиси – Абул Ҳусайн Хайёт бўлиб, у адашган фирқаларнинг пешвоси Каъбийнинг устози бўлган. Хайёт Қадария фирқасининг ғояларини қўллаб-қувватлаган. Хайёт барча мўътазилийлар ва қадарийларнинг бир ақидасига қарши чиққан. У ҳам бўлса, яратилмаган нарсани нарса деб аташ жоизми ёки ножоизми, деган масала.

Аҳли Сунна вал-Жамоа эътиқодига кўра, яратилмаган йўқ нарса кўринувчи ҳам эмас, нарса ҳам эмас. Яъни нарса деб аталмайди. Бу ақида Солиҳий каби

мўътазиланинг айрим намояндалари томонидан қўллаб-қувватланган.

Хайётия фирқасини яратилмаган йўқ нарса устида кўп баҳс ва мунозара юритганлари туфайли Маъдумия номи билан ҳам атаганлар.

Каъбия: Фирқа муассиси – Абулқосим Абдуллоҳ ибн Аҳмад Каъбий Балҳий бўлиб, билиб-билмай гапирган гаплари туфайли унга «Ҳотибу лайл»³⁷ деб лақаб берилган эди. Дарҳақиқат, барча илм ва фан соҳасида ўзини кўрсатмоқчи бўлиб нимадир деган, кимнидир инкор этиб, кимгадир ҳамфикр бўлган эди. Лекин ақлга ва нақлга тўғри келадиган фикрлари жуда кам эди. Аслида эса барча илмларни чала билган ва кўп чалғишлари билан танилган шахс эди.

Каъбийнинг бузуқ ақидаларидан бири – Аллоҳ таоло ўзини ва бошқа мавжудотларни кўрмайди ва бошқалар ҳам кўрмайди, балки илми билан ўзи ва бошқаларни билади, деган сўзидир. Бу фикрга Наззом ҳам қўшилган. Басралик мўътазилийлар эса Аллоҳ таоло барча мавжудотни жисми ва сифатлари билан кўради, лекин ўзини кўрмайди, деб билганлар.

Шарикия: Шарикийлар Али (р.а.) Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг нубувватдаги шериги эканлигига эътиқод қиладилар. Шарикия фирқаси эътиқодига кўра, яхшилик ҳисобланганларнинг ичида фақат имон ғайримахлуқ бўлиб, қолган бошқа барча яхшиликлар махлуқдир. Шунингдек, ёмонликлар ичида фақат куфр азалий бўлиб, қолган барча ёмонликлар махлуқдир. Агар куфр ва имон – махлуқ дейилса, бу Қуръони каримнинг махлуқ эканлигига олиб келади.

³⁷ Ҳотибу лайл – тунда ўтин терувчи.

Шарикийлар фирқаси қарашларининг ҳайратланарли жиҳати шундаки, улар ҳатто Куръон ва имон ўртасини фарқлай олмайдилар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) айтдилар: «Аллоҳ имонни яратди ва уни ҳаё ва сахийликка аралаштириб юборди. Шунингдек, куфрни яратиб, уни бахиллик ва ҳасадга аралаштириб юборди».

Ваҳмия: Ваҳмийлар эътиқодича, бандаларнинг каломида ҳам, феълларида ҳам аслийлик (зот) бор. Аммо яхши ва ёмон ишларда аслийлик бўлмайди. Кимки аксинча эътиқод қилса, Куръоннинг «махлуқ» эканлигини таъкидлаган бўлади. Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, ҳар бир нарсанинг асли бор. Ниманинг асли бўлмаса, у ҳеч нарса эмас.

Яратилмиш инсонларнинг каломи, ваҳмийлар айтганидек эмас, балки зотланган, чунки у – махлуқ. Биз асарларда кўрсатиб ўтилган яхши ва ёмон ишларнинг зотланганини, уларга шаҳодат беришимиз учун ҳам иқрор бўлишимиз лозим. Чунки уларнинг барчаси (қиёмат куни) тарозида тортилади. Биз ваҳмийлар каби эътиқод қилмаймиз, чунки улар тарозини ва ундан бошқа (қиёмат кунига дахлдор) барча нарсаларни инкор қилдилар.

Рувайдия: Рувайдия фирқаси эътиқодига кўра, Аллоҳ томонидан нозил қилинган барча Китобларга, уларнинг носих³⁸ ёки мансух³⁹ бўлишидан қатъи назар, амал қилиш шарт. Чунки ҳақим бўлган зотнинг бир сўзни айтиб, сўнг пушаймон бўлиши ёки у сўзидан қайтиш мумкин бўлмайди».

Уларнинг фикрича, Аллоҳ таоло бизни мансух оятларига ҳам муташобих (ўхшаш) оятларига ҳам имон

³⁸ Носих - ўзидан олдинги ҳукмларни бекор қилувчи.

³⁹ Мансух – ҳукми бекор қилинган оят ёки ҳадис.

келтиришга буюрди. Аммо носих ва мансух оятларнинг ҳар иккисига бир вақтнинг ўзида амал қилишнинг иложи йўқ. Чунки улар ўзаро қарама-қарши мазмунга эга. Бу бандалар учун ароқ ва кайф берувчи гиёҳларнинг бир вақтнинг ўзида ҳам ҳаром, ҳам ҳалол бўлишига ўхшайди. Бу ҳолатда, қарама-қарши бўлганлиги боис, уларга амал қилиб бўлмайди.

Бу фирқа ҳақида Макхул Насафий шундай дейди: «Ҳаробиза⁴⁰ фирқаси Балх шаҳрида ўз қарашлари билан чиқди. Уларнинг мутакаллим олимлари наздида Иброҳим (а.с.)дан бошқа пайғамбар йўқ, чунки Аллоҳ таоло бир пайғамбарни юбориб, кейин пушаймон бўлиб, бошқа расул юбориши мумкин эмас».

Аллоҳ таолонинг буюрганларидан айримларини бекор қилиши пушаймон сабабидан эмас, балки бу Унинг бандаларига раҳм-шафқат қилишидир. Чунки Аллоҳ таоло бандаларини ҳар хил қилиб яратган. Улар орасида қийинчиликларга бардошлилари ҳам, бардошсизлари ҳам бор.

Анас ибн Молик (р.а.)дан қилинган бир ривоятда Умар ибн Хаттоб (р.а.) шундай деди: «Эй, инсонлар! Ўз манфаатингиз учун ушбу Китобда келтирилган буйруқларга амал қилинг, муташобих оятларни ўзингиздан бўлган олимроқ кишига ҳавола қилинг. Орангиздан сабаби нузул, яъни оятларнинг туширилиш сабабидан беҳабар инсонларга тафсир илми билан машғул бўлишлари ман қилинди».

Мутабаррия: Мутабаррийлар фикрича, кимки Аллоҳ таолога осий бўлиб, сўнг Аллоҳга тавба қилса, унинг тавбаси қабул қилинмайди, чунки у Аллоҳ

⁴⁰ Ҳаробиза – санавийларнинг бир фирқаси.

таолога (қарши чиқишга) журъат қилди. Шундай экан, имон келтириб мусулмон бўлган ҳар қандай инсон Аллоҳга ҳадди сиғиб, гуноҳ содир қилган ҳолатида тавба қилса ҳам мағфират қилинмайди. Уларнинг иддаолари: «Кимки муртад⁴¹ бўлса, уни ўлдиришлар» ҳадиси шариф таъвилига асосланган. Улар шоккия⁴² фирқасига мансуб жамоа бўлиб, бу ҳукмда ҳеч бир кимсани истисно қилмадилар.

Аҳли Сунна вал-Жамоанинг наздида, банданинг тавбаси қабул қилинади. Фақатгина ўлим аниқлиги билинган ҳолат бундан мустасно. Аллоҳ таоло барча мўминлардан тавбани қуёш мағрибдан чиққунича⁴³ қабул қилади. Пайғамбаримиз (с.а.в.) бу масалада шундай дедилар: «Кечасини ўтказган инсоннинг кундузи, аксинча, кундузини ўтказган банданинг кечаси қилган тавбаси учун қуёш мағрибдан чиққунига қадар Аллоҳнинг қўли⁴⁴ очиқ бўлади».

Пайғамбаримиз (с.а.в.) шундай марҳамат қилганлар: «Аллоҳ бандасининг қилган тавбасидан сизлардан бирортангиз йўқотган нарсасини топиб олгандан кўра кўпроқ хурсанд бўлади».

Нокисия: Абу Али Ҳасан ибн Ашрафнинг: «Нокисийлар эътиқодига кўра, байъат барча нафл намозлари каби Пайғамбаримиз (с.а.в.) ва саҳобаларнинг ҳукмидир. Нокисийлар пок инсонлар қаторида саҳобалардан ҳам рози бўлдилар. Уларнинг фикрича, инсон

⁴¹ **Муртад** – Ислом динидан қайтган, ундан воз кечган, чекинган одам.

⁴² **Шоккия** – Аллоҳга шак келтирувчилар, яъни Унга шубҳа билан қарайдиганлар.

⁴³ Қиёмат куни қуёш тескари, яъни мағриб томондан чиқади.

⁴⁴ Аллоҳнинг қўлидан мурод Унинг тавбани қабул қилишидир.

байъатга хилоф қилса ҳам гуноҳкор бўлмайди», деб айтаётганини эшитдим».

Али ибн Абу Толиб (р.а.)дан ривоят қилинади: «Қиёмат куни байъатни бузган ҳар бир кишига «мохов» деб мурожаат қилинади». Амр ибн Осдан ривоят қилинган ҳадисда Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Кимки раҳбарга чин кўнгилдан қўл бериб байъат қилса, тоқати етгунича унга итоат қилсин. Агар бошқа бир киши раҳбар билан низо қилиш мақсадида келса, унинг бўйнига уринглар», – дедилар.

Қосития: Қосития эътиқодига кўра, дунё неъматлари жуда яхши, банда у билан ўз охирати учун захира тўплайди. Шу сабаб ҳар бир банда умрининг тўққиздан бирини дунё талабида ўтказиши лозим. Зеро, дунё талаб қилиш ҳар бир мўмин учун фарз. Инсонларнинг дунё тўплашлари лозимлигига Қуръони каримдаги: **«Бас, қачонки, намоз адо қилинган, ерда тарқалиб, Аллоҳнинг фазли (ризқи)дан истайверингиз!»** ояти каримаси далил бўлади. (Жумъа, 10).

Қоситийлар айтганидек, ибодатнинг энг афзали дунё талаб қилиш бўлганида, Пайғамбаримиз (с.а.в.) биздан бутун диққат-эътиборимизни фақат бу дунёга қаратишимиз билан рози бўлар эдилар. Биз ушбу нарсадан қайтарилдик.

Ибн Аббос (р.а.) айтади: «Ерда тарқалиш вожиб эмас, хоҳлаган одам қолсин, хоҳлаган чиқсин. Қуръонни билмай мансух оятларни носихдан, муҳкам оятларни муташобихдан, маданий оятларни маккийдан ажрата олмасдан Қуръонда рухсат берилганларни жоҳилона вожибга чиқариш Аллоҳ таолога нисбатан айтилган ноҳақ тухмат ва энг катта гуноҳдир. Бундай одам адашади ва одамларни ҳам адаштиради».

Нажжория: Бу фирқалар ақидада Аҳли Сунна вал-Жамоа ва қадария ақидалари билан бирлашган нуқталари бор бўлиши билан бирга ўзларига хос бузуқ ақидалари билан ҳам ажралиб туради.

Биз билан бир хилдаги ақидаларига мисол – Аллоҳ бандалари қиладиган иш-ҳаракатларни яратиб бериши, иш бажаришга кетадиган қудратни Аллоҳ ишга киришадиган пайтда ҳосил қилиши ва Аллоҳ хоҳлаган нарса бўлиши, хоҳламагани бўлмаслиги. Шунингдек, бандасининг қилган гуноҳларини хоҳласа кечириши.

Қадариялар билан бир хил ақидалари – Аллоҳнинг азалий илми, қудрати, ҳаёти ва бошқа сифатлари йўқ экани, Аллоҳни кўз билан кўриш мумкин эмаслиги ва Аллоҳнинг каломи қадим эмас, балки ҳодис экани, деган ақидалари.

Қадарийлар Нажжорийларни биз билан бир хил келадиган ақидалари борлиги учун кофир деб ҳисоблаганлар. Бизнинг уламолар эса уларни қадарийлар билан бир хил ақидалари борлиги учун кофир деб атаганлар.

Нажжорийлар имон кўпаяди, лекин камаймайди деб эътиқод қилишган.

Муқотилия: Бу фирқанинг асосчиси «Муржиа» тоифасидан бўлган Муқотил ибн Сулаймондир. Унинг ботил ақидасига кўра, Аллоҳ таолонинг ҳам бошқа махлуқлар сингари гўшти, қони бор. Яна: «Аллоҳ таоло ҳеч қандай қудратга эга эмас», – дейди. Бу фикрлар аслида Ботиния файласуфларининг фикри бўлган. Аҳли Сунна вал-Жамоа уламолари уларнинг

ботил ақидаларини «Аллоҳнинг ўхшаши йўқдир», (Шўро, 11), ояти билан рад этадилар.

Заъфарония: Рай минтақасида яшовчи Заъфароний раҳбарлик қилган бу фирқа ақидалари бир-бирига зид бўлиб, халқ ичида шармисор бўлишган. Масалан, заъфароний Қуръон Аллоҳдан ўзга нарса. Ўзга бўлган нарсаларнинг барчаси махлуқдир, деб яна Қуръонни ким махлуқ деган бўлса, ундан ит яхши, деб ўз сўзига хилоф ҳукм чиқарган.

Заъфаронийнинг ортидан эргашган райлик нодон одамлар ҳатто шу даражага етганларки, заъфароний «анжад» деб аталувчи хурмони жуда яхши кўргани учун улар бу раҳбаримизнинг маҳбубаси деб уни емас эканлар.

Мустадрика: «Мустадрика» сўзининг маъноси ўзидан олдинги кишилар тополмаган нарсани топувчи демақдир. Гўё бу фирқа кишилари ўзларидан олдин ўтган мусулмонлар Қуръонни махлуқ эмас, деб хатога йўл қўйишган-у, булар Қуръоннинг махлуқ эканини топишган эмиш.

Бу фирқа кейинчалик икки қисмга бўлиниб кетган:

1. Пайғамбаримиз (с.а.в.) гўё айтган эмишларки, Қуръон шу ёзилган ҳарфлари билан бирга махлуқ. Кимки шу сўзни инкор этса кофир бўлармиш.

2. Пайғамбар (с.а.в.) мазкур гапни айтмаганлар, лекин шундай деб эътиқод қилганлар. Ким Қуръонни шу лафз ила махлуқ деса кофир бўлур, деган икки хил ақидага бўлиниб кетишган.

Ҳатто улар ичида муҳолифларимизнинг барча гап ва сўзлари ёлғон деб эътиқод қиладиган тоифалар ҳам

бўлган экан. Масалан, уларга муҳолиф томон қуёшни қуёш деб атаган бўлса, булардан ким уни қуёш деса ёлғончи саналган.

Шундай тоифа кишисини Абдулқоҳир Бағдодий⁴⁵ учратиб қолиб унга: «агар мен сенга, сен зинодан эмас, шаръий никоҳдан тугилгансан, десам ёлғончи бўламанми?» деб хижолатда қолдирган экан.

Жаъдия: Бу фирқанинг асосчиси Жаъд ибн Дирҳам бўлиб, Қуръони каримни махлуқ деган фикр соҳиби ҳисобланади. Унинг бу бузуқ фикрини Жаҳм ибн Сафвон, Бишр Марийсий каби бошқа ақидапараст фирқаларнинг йирик намояндалари қўллаб-қувватлаб ривожлантирганлар ва кейинчалик эътиқод даражасига кўтарилишига сабаб бўлганлар. Шу тариқа бу бузуқ эътиқод халқ орасига тарқалиб кетиб, баъзи бир машхур уламоларнинг азобланишига ва ҳаттоки ўлимларига ҳам сабабчи бўлган.

Жаъд ибн Дирҳам яшаган вақтда халифа Ҳишом ибн Абдулмалик ҳукмронлик қилар эди. Жаъд ибн Дирҳамнинг йўлдан озганлиги халифага маълум бўлиб, уни Басрага сургун қилади. Басра ҳокими Холид ибн Абдуллоҳ Қасрий бу малъуннинг Басрага келиб қолганлиги эшитиб, қаттиқ ғазабланади. Холид ибн Абдуллоҳ Қасрий Қурбон ҳайити намозини ва хутбасини ўқиб бўлгандан кейин, одамларга: «Боринглар, қурбонликларингизни сўйинглар, Аллоҳ қурбонликларингизни даргоҳида қабул қилсин, деди. Мен, деди ҳоким Холид ибн Абдуллоҳ Қасрий

⁴⁵ **Абдулқоҳир Бағдодий** – Абу Мансур Абдулқоҳир ибн Тохир ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Бағдодий (ваф. 429/1037 й.). Унинг 20 дан ортиқ асарлари бор. Энг машхур асарларидан бири – «Ал-фарқ байнал-фирақ».

ўз қурбонлигимни Жаъд ибн Дирҳам билан бирга қиламан», – деди ва минбардан тушиб, минбар ёнида ўтирган Жаъдни бўғизига пичоқ тортди. Ҳокимнинг бу иши мусулмонларга маъқул бўлиб: «Исломдан яна битта тажовузкор даф бўлди», – дейишди.

Муғирия: Фирқа муассиси – Муғира ибн Саид Ижлий. У имомия фирқасига ён босиб имомлик Али ибн Абу Толибдан кейин унинг набираси Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Ҳасан ибн Алига ўтган ва у Имом Маҳдий деб эълон қилган.

Кейинчалик Муғира набийлик даъво қилган, «исми аъзам»ни билиши, у билан ўликни тирилтириши ва душман қўшинини енгиши мумкинлигини эълон қилган.

У Аллоҳга ташбиҳ исбот қилиб, Аллоҳ гўё унинг наздида нурдан яратилган бир эр киши бўлиб, унинг аъзолари 28 та араб ҳарфлари шаклида эмиш. Буларнинг ҳаммаси куфрдан бошқа нарса эмас. Ислом таълимотига мутлақо зиддир.

Бурғусия: Бу фирқанинг асосчиси Муҳаммад ибн Исо исмли шахс бўлиб, Бурғус⁴⁶ унинг лақабидир. Бурғусия фирқасининг ақидасига кўра, Аллоҳ таоло ҳар бир нарсанинг ўзига табиий сезги қувватини бериб қўйган, у ўша сезги билан табиий равишда азобланади, ҳаракатланади, ўсади ва ҳоказо. Унинг фикрлари бузук бўлганлиги сабаб, ўша давр уламолари куфрликда айблаганлар.

Суфастоия: Бу фирқанинг асосчиси номаълум бўлиб, фирқа тарафдорларининг бузук ақидаларига кўра, инсоннинг асли йўқ бўлиб, бу дунёдаги ҳамма ходисалар оддий тушдек нарсадир.

⁴⁶ Бурғус – Бурга.

Суфастоия фирқасининг фикрлари маъқул бўлмаган кишилардан бири мазкур фирқага тааллуқли шайхлардан бирини шапалоқ билан уриб юборди. Шайх унга ғазаб қилиб: «Бу нима қилиқ!?» – деди. Шунда урувчи киши: «Эй шайх, оддий тушлардан бири содир бўлди», – деди. Суфастоия фирқасининг шайхи мулзам бўлиб, ҳеч нарса деёлмай қолди.

Ҳарбия: Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ҳарб Киндий раҳбарлигидаги бу тоифа ақидаси Баёния ақидасига монанд бўлиб, илоҳий руҳ пайғамбарлар ва имомлар орқали Муҳаммад Ҳанафияга ўтган, деган даъвони илгари суришган. Сўнгра мазкур руҳ Абдуллоҳ ибн Амрга ўтган деб таносух фалсафасини татбиқ этмоқчи бўлишган. Ваҳоланки, Баёния фирқаси ҳам Ҳарбия фирқаси ҳам Хулулия фирқалари каби ислом доирасидан чиққан адашган фирқалар сафидан жой олган.

Хаттобия: Фирқа раҳбари – Абул-Хаттоб Асадий. Хаттобийлар имомлик Ҳазрат Алидан то Жаъфари Содиққача давом этган деб эътиқод қилишади. Яна уларга кўра имомларнинг ҳаммалари илоҳлардир. Абул-Хаттоб Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн авлодини Аллоҳнинг ўғиллари ва севганлари деб атаган. Жаъфарни илоҳ деб юрганини Жаъфар билгач, уни лаънатлаб бадарға қилган.

Кейинчалик Абул-Хаттоб илоҳиятни ўзига сифат қилиб олади. Унга эргашувчилар эса, Жаъфар ҳам илоҳ, лекин Абул-Хаттоб ундан ҳам, Алидан ҳам буюк илоҳ, деган ақидада қолишган.

Абул-Хаттобга халифа Мансур қўшин юбориб қўлга тушириб, Куфа шаҳрида дорга осдиради.

Абул-Хаттоб ўлимидан кейин унинг издошлари бешта фирқага бўлиниб кетган.

Муфаввиза: Бу фирқа ақидаси бўйича Аллоҳ таоло Муҳаммадни яратиб, унга оламни яратиш ва уни бошқаришни топширган. Демак, Алини иккинчи бошқарувчи, деб билишган.

Бу фирқа мажусийлардан ҳам ёмондир. Зеро, мажусийлар Аллоҳ шайтонни яратган, шайтон барча ёмонликларни яратган, дейдилар.

Зиммия: Бу фирқа ҳазрат Али (р.а.)ни Аллоҳ деб даъво қилган ва Муҳаммад (а.с.)ни ҳақорат қилган. Эмишки, Ҳазрат Али (р.а.) Муҳаммад (а.с.)ни одамларга юбориб, мен тўғримда уларга тушунча бер деб буйруқ бергач, у бориб Али тўғрисида эмас, ўзи тўғрисида тушунча бериб пайғамбар бўлиб олган эмиш. Бу каби сафсаталарни ўзларига шиор қилиб олган фирқаларнинг барчаси ислом динига бегона, куфр ботқоғига ботган гумроҳлардир.

Шария: Шарий деган шахс раҳбарлик қилган бу фирқа ақидасига кўра, Аллоҳ таоло беш киши ичига кириб олган эмиш. Улар – Муҳаммад, Али, Фотима, Ҳасан ва Ҳусайн. Бинобарин, шу бешта зот илоҳлардир. Уларнинг зидлари ҳам бор деб билишган. Лекин зидларини ижобий баҳолаганлар ҳам бўлган, салбий баҳолаганлар ҳам бўлган.

ЖАБАРИЯ ТОИФАСИ

Жабарийлар қабих, ёмон нарсаларни Аллоҳга нисбат берадилар ҳамда бандаларни гуноҳ ишлардан поклайдилар. Уларнинг наздида, банда учун феълдан олдин ҳам феъл билан бирга ҳам қудрат йўқ, чунки қудрат фақат Аллоҳникидир. Ушбу ҳолатда банда дарахтга ўхшайди, яъни агар шамол уни ҳаракатлантирса, ҳаракат қилади, аксинча бўлса, ҳаракатсиз қолади. Уларнинг эътиқодида, қудратда тириклик ўлим, соғлом инсон бемор кабидир.

Улар залолатда бўлсалар-да, ўзларини нурли, ҳақ йўлдан бораётган йўловчи ва унга қарши чиққанларни эса нодонликда айбладилар. Сўнг жабарийлар бир неча фирқага бўлиндилар. Уларнинг наздида, Аллоҳ инсонлар зиммасига уларнинг тоқати етмайдиган нарсани ҳам юклаши мумкин. Ҳамақийлар жабарийларнинг ушбу эътиқодига амал қилса ҳам улар билан ҳамфикр бўлгач, жабарийлар ўйлаб топган бидъатларга қарши чиқди.

Аммо қадарийларнинг ҳамақийлар эътиқодини қабул қилишига келсак, улар бу борада жабарийлар кабидир. Шу тариқа, ҳамақийлар ақидаси жабарий ва қадарийлар фирқалари қарашлари ўртасида ривож топиб, улар феъл (хатти-ҳаракат)ларни бандаларга, қазо ва қадарни эса Холиққа нисбат бердилар. Улар: «Аллоҳ бандаларга гуноҳ ишларни тақдир қилган ва инсонлар гуноҳ амалларни қилишга мажбурдирлар», – дейдилар.

Аҳли Сунна вал-Жамоа уламолари хатти-ҳаракатларни бандаларга нисбат берадилар. Бажариладиган яхши-ёмон амаллар бандалар тарафидан содир бўлади ва уларнинг амаллари учун қазо, қадар, яратиш Аллоҳ таолодандир. Акс ҳолда, пайғамбар ва элчилар бекор бўлар эди ва Аллоҳ таолонинг қиёмат кунндаги ҳисобкитоб тарозиси бўлмас эди.

Жабария тоифасидан ҳам бир неча фирқалар вужудга келган.

Музтаррия: Бу фирқанинг фикрича, яхши ва ёмон амаллар бандага боғлиқ эмас. Бирор киши Аллоҳнинг буюрганларига итоат этиш ёки Унинг қайтарганларидан ўзини тийишга қодир эмас. Тирик бандалар ўз хатти-ҳаракатларида ўликлар каби бўлиб, буларнинг барчасини Аллоҳ таоло бажаради.

Музтарриянинг далили: «**Сиз учун** (эй, Муҳаммад!) **бу ишда бирор ихтиёр йўқдир....**» (Оли Имрон, 128) ҳамда «... **Олдин ҳам кейин ҳам иш Аллоҳникидир....**» (Рум, 4) оятларига асосланган».

Музтаррийларнинг асл мақсади пайғамбарлар, элчилар ва китобларни бекор қилишдир. Уларнинг қарашлари тўғри бўлса, тарози, ҳисоб-китоб бекор бўлиб, Аллоҳ таоло «Ўша куни» вазн (амалларнинг тарозида тортилиши) ҳақиқатдир. Ҳақиқатдан ҳам намозларни ўқиш, рўза тутиш, муборак ҳаж ибодатини адо этиш, силаи раҳм қилиш ва гуноҳ ишлардан тийилиш Аллоҳнинг амридир. Аллоҳ бу хайрли амалларга кимни ноил қилиб, гуноҳлардан сақласа, у мўминдир. Аммо Аллоҳ адаштиришни хоҳлаган бандаси қалбини, ботилдан ҳақни ажратиб олмаслиги учун, тор ва сиқик қилиб қўяди.

Анфолия: Анфолийлар фикрича, яхши-ёмон амалларнинг барчаси бандага мансуб, яъни уларни банданинг ўзи мустақил бажаради. Аммо бунда банда ҳеч бир қудратга эга эмас, чунки куч-қувват (иститоат) фақат Аллоҳга хосдир. Бу ҳолатда инсонлар бўйида ипи бор ит кабидирки, ит ўша (ип) билан яхши-ёмон нарсага мажбур қилинади. Унга (ўзида мавжуд) куч-қувват фойда бермайди.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, Аллоҳ таоло, аслида, бандаларини (бирор йўлдан) қайтарса, уларга албатта аниқ йўл кўрсатади. Аллоҳ таоло уларни бирор ишга мажбурламайди. Агарда қандайдир мажбурият юкласа ҳам унга бунинг учун қудрат беради. Аллоҳ таоло бандаларига зулм қилувчи эмас. Аллоҳ таолога зулм ва жабрни мансуб қилишда ҳеч бир фирқа анфолийларга тенглаша олмайди. Уларнинг эътиқодича, Аллоҳ таоло бандаларига тоқатидан ташқари нарсани таклиф қилади. Ҳолбуки, Аллоҳ таоло бу нарсадан покдир.

Маия: Маийлар эътиқодига мувофиқ банда амалларининг холиқи бўлиб, унинг феъл учун қудрати амал билан биргадирки, ундан олдин ҳам эмас, кейин ҳам эмас. Агар банда қоим-тик бўлса, ўтиришга ва аксинча, агар ўтирган бўлса, тик туришга қодир бўлмайди. Маийлар шундай дейди: «Кимки қудрат феълдан олдин пайдо бўлишини даъво қилса, у ўзининг Аллоҳдан беҳожат эканлигини таъкидлаган бўлади ва диндан чиқади.

Аҳли Сунна вал-Жамоанинг наздида, қудрат феълдан олдин, чунки Аллоҳ таоло ҳеч кимга амр қилмайди. Амр қилса ҳам банда уни бажариш ёки бажармаслигидан қатъи назар, бу масалада унга қудрат

беради. Бу Аллоҳдан беҳожат бўлиш эмас, балки банда барча ишларида Аллоҳга муҳтождир.

Агар ҳолат маийлар эътиқод қилгани каби бўлганида, Парвардигор Ўзининг илоҳлигида барча нарсага эҳтиёж сезар эди. У Ўзи Эшитувчи бўлгани ҳолда эшитишга яна бир бор муҳтож бўлар эди. Чунки банданинг мўмин, билувчи, эшитувчи ва кўрувчилигига эътиқод қилинса, бу унинг Аллоҳдан беҳожат эканлигига олиб келади.

Маия эътиқодига кўра, бандада эшитиш, кўриш, билиш, дин ва фаҳм-фаросат йўқ. Шу сабаб, у бу каби ҳар бир нарсага яна бир бор эҳтиёж сезади. Уларга ижмоъ воситасида раддия берилади. Унга кўра, кофир имонга, мунофиқ маърифат (билиш)га, кўр кўзга, кар қулоққа муҳтож бўлиб, аксинча ҳолатда, кўрувчи кўзга, эшитувчи қулоққа, олим маърифатга, мўмин эса имонга эҳтиёж сезмайди.

Мафруғия: Мафруғийлар фикрича, Аллоҳ таоло қаламга қиёмат кунига қадар содир бўладиган нарсаларни ёзишни буюрар экан барча нарсалар яратилди. (Ҳозирда) Аллоҳ таоло яратишдан фориғ. Аммо қалам бандаларнинг сўзларида яратиш ҳақида бирор ойдинлик киритмади.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, Қалам бўладиган нарсаларнинг барчасини ёзиб бўлди. Аллоҳ таоло: «**Ҳар куни У** (тинимсиз) **фаолиятдадир**» (*Ар-Раҳмон, 29*) оятига мувофиқ хоҳлаган вақтида хоҳлаган нарсасини яратади. Аллоҳ тирилтиради, ўлдиради, ризқ беради, оч кишига таом беради, асирга тушган кишини озод қилади, дуо қилувчининг дуосини ижобат

қилади, бандаларига фарзанд беради. Аллоҳнинг фаолиятларини санаб адоғига етиб бўлмайди.

Нажжория: Нажжорийлар фикрича, Аллоҳ таоло бандаларга уларнинг феълларига кўра эмас, балки Ўзининг амалига қараб азоб беради. Балоғатга етмаган болалар масаласи ҳам шу тариқа бўлиб, улар Аллоҳнинг амалига қараб жазо ёки иқобга тортилади.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, Аллоҳ таоло бандани Ўз амалига кўра жазолашдан йироқ. Болаларнинг масаласи эса икки хил бўлади: мушрикларнинг фарзандлари оталарининг амалларига кўра азобланмайди. Бунга Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг: «Гўдаклар жаннат аҳлининг ходимларидир», ҳадиси далилдир.

Маннония: Маннония фикрича, инсон қалб амрига қулоқ осиши лозим. Зеро, қалб яхши нарсани ўз нури билан хабар беради. Ёмон нарсалар ҳақида эса зулмати билан огоҳлантиради. Инсон яхши деб билганини амалга оширсин, ёмон деб ҳисоблаганидан эса сақлансин. Зеро, аломатлар инсонга Аллоҳ таолодан келадиган нарсалар учун фойда беради. Улар ўз даъволарига «Нафс унга хотиржам бўлган нарса яхшиликдир. Юрак унга қаршилик қилган нарса ёмонликдир» ҳадисини далил қиладилар.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, инсон яхшилик ва ёмонлик, жасад турли хоҳиш-истаклар, дунё эса лаззат маъдани, яъни конидир. Лаззат ва хоҳиш-истакка мойил бўлган инсон жасади қалбни хотиржам қилмайди. Маннонийлар ақидасига мойил бўлмасин. Чунки улар қалб ундаган ҳар қандай ишни бажаришга даъват қиладилар ва буни, гўёки улар шайтоннинг тузоғи, васвасаси ва макр-ҳийлаларидан омон

коладигандек, Аллоҳнинг бандасига берган неъматни эканлигини уқтирадилар.

Маннонийлар шайтон ота ва онамизнинг жаннатдан қувилишига сабаб бўлган ҳолида, қандай қилиб унинг маломати, макри, тузоғига ишониб алданадилар. Биз маннонийлар каби шайтон макридан хотиржам бўлмаймиз. Фақат бадбахт, зиён кўрувчи қавмгина Аллоҳнинг макридан ўзини омонда, деб билади.

Касабия: Касабийлар фикрича, бандалар савоб ва гуноҳни ўзлаштирмайди, балки уни ўзи мустақил касб қилади, яъни амалга оширади. Лекин касб тақсимланган бўлиб, собитқадам инсон учун зиёда бўлмайди ва шунингдек, ожиз киши учун кам ҳам бўлмайди. Чунки буларнинг барчаси белгиланган.

Баъзи манбаларда Уббод ибн Мансурдан ривоят қилинади: «Дайён⁴⁷ ухламайди, яхшилик ва ёмонлик унутилмайди. Эй, Инсон! Хоҳласанг, яхши амалларни қил, хоҳласанг, ёмон амалларни қил. Нимани қарзга олсанг, шуни қайтарасан», деган битик бор.

Собиқия: Собиқийлар эътиқодига кўра, барча инсонлар икки тоифага бўлинади: бахтли, саодатли ва бахтсиз. Шундай экан, бахтли инсонга қилган гуноҳлари зарар бермайди, шунингдек, бахтсиз инсонга ҳам яхши амаллари фойда бермайди. Шу сабаб, бирор амални қилиш ёки қилмаслик банданинг ўз ихтиёрида.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, қилинган амаллар ўз эгасига албатта ё зарар етказди ёки фойда келтиради. Амаллар ўз соҳибининг фойдаси ёки зарарига ҳал бўлади. Кимки жаннатий бўлса, жаннат аҳлининг

⁴⁷ Дайён – Жазо берувчи, Аллоҳ таоло исмларидан бири.

йўлидан боради. Аксинча, кимки дўзахий бўлса, дўзах аҳлининг йўлини тутади.

Хуббия: Хуббийларнинг эътиқод қилишича, кимки қалбини Аллоҳга боғлаб, Унинг муҳаббати шаробидан ичса, ундан шариат арконлари соқит бўлади. Аллоҳ унинг қалбида муножот қилиб туради. Банда эса қалбининг қолгани билан истифода этиши лозим бўлади. Инсон Аллоҳнинг муҳаббатини ўз қалбига жойласа, Аллоҳ унинг қалбини қамраб олади. Дўст дўстининг қалбини беҳудага ташлаб қўймаганидек, Аллоҳ уни ўзи сақлайди.

Аҳли Сунна вал-Жамоанинг эътиқодига кўра, Аллоҳга бўлган муҳаббатининг инсоний эканлигига даъво қилган киши кофирдир. Зеро, муҳаббат Ҳабиб бўлган Зот томонидан бўлади. Аллоҳга бўлган муҳаббатнинг белгиси эса Унинг буйруқларига итоат ва итоатига ҳаракат қилишдир.

Хавфия: Хавфийларнинг эътиқодига кўра, Аллоҳ таолони дўст тутган инсоннинг Ундан қўрқиши тўғри эмас. Чунки дўст дўстидан қўрқмайди. Одил Зотдан эмас, балки жабр қилувчидан қўрқилади. Аллоҳ эса адолат қилувчиларнинг энг одилидир. Шундай экан, кимки Аллоҳдан қўрқса, У Аллоҳ таолога золимликни мансуб қилибди. Шу сабаб, Аллоҳ таолодан қўрқиш ҳеч бир кишига ҳалол эмас.

Пайғамбаримиз (с.а.в.) Муоз ибн Жабал (р.а.)га: «Эй, Муоз, мўмин кишининг қалби жаҳаннам кўпригидан ўтмагунча⁴⁸ ҳаяжондан холи, тинч ва хотиржам бўлмайди, шунингдек, қўрқуви ҳам босилмайди», дедилар.

⁴⁸ Жаҳаннам устидан қилқўприк орқали жаннатга кирмагунча.

Бакрия: Бакрия эътиқодига кўра, инсон илми ошиб боргани сайин ундан ибодат ҳам шунинг баробарида соқит бўла боради. Бандалар илм ўрганувчи эҳтиёжини қондириши шарт. Чунки у молу дунёга (бошқаларга) шерикдир. Олим эҳтиёж сезган нарсани бермаган инсон унга зулм қилган бўлади. Чунки тафаккур юритиш барча ибодатларнинг яхшисидир.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, кимнинг илми зиёда бўлса, унда ҳаракат, оғрик, масъулият ҳам орта боради. Шунингдек, ундан ибодат ҳам соқит бўлмайди. Илми кўпайгани сари унинг Аллоҳдан қўрқиши – тақвosi ҳам зиёда бўлаверади.

Махлуқотлар тўғрисида тафаккур қилиш масаласига келсак, ҳар доим ҳам яхшилик фикр воситасида топилавермайди. Қай йўсинда бўлса ҳам ботил амаллар ҳақида фикр юритиш кўзланган мақсадга йўл топиб беради. Жаъфар ибн Салмондан ривоят қилинади: «Молик ибн Динорнинг: «Ким илмини кўпайтирса, масъулиятини оширибди», деганини эшитдим.

Ҳасабия: Ҳасабия эътиқодига кўра, дунёнинг барча бойликлари «**Албатта, мўминлар динда ўзаро биродардирлар. ...**» (*Ҳужурот, 10*), оятига асосан бандалар ўртасида тенг. Биродарлик шундай нарсаки, бунда ота-оналари томонидан қолдирилган меросда уларнинг бири иккинчисидан афзал бўла олмайди. Мероснинг бу тарзда тақсимланишида бирор нарсани ўзгартириш ҳамда ўзича эҳтиёжига зарур ашёни олиш мумкин эмас. Чунки мероснинг миқдори аниқ. Шу сабаб, уни тўплаш, мулк қилиб олиш ва (вористга) тўсқинлик қилишнинг барчаси ботил».

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, бирор кишига ҳам ўзидан бошқанинг молини ўзлаштириб олиш ҳалол бўлмайди. Бунга фақат мол эгасининг изни билангина рухсат берилади. Абу Ҳурайра (р.а.)дан ривоят қилинган: «Мусулмон кишининг қони, номуси ва моли мусулмон кишига ҳаромдир» ва Абу Маъшар Иброҳимдан ривоят қилган «Аҳли Қибладан бўлган бир кишининг қонини ҳалол санаганимда ҳасабийларни ўлдиришга буюрган бўлар эдим», ҳадисларига асосланган.

ЖАҲМИЯ ТОИФАСИ

Жаҳмийлар ташбиҳ, яъни Аллоҳ таолони бирор-бир нарсага ўхшатмасликка интилиб, ундан-да ёмонроқ ҳолатга тушиб қолдилар. Улар ҳатто Аллоҳ таолонинг барча сифатларини маънан инкор қилдилар ва бу билан Аллоҳ таолони «ҳеч нарса»га, «йўқ»қа ўхшатиб қўйдилар. Уларнинг эътиқодида Яратувчини махлуқларга хос бўлмаган сифатлар билан аташ лозим. Бу билан улар Аллоҳ таолони «йўқ»қа, «ҳеч нарса»га қиёс қилдилар. Чунки яратилмиш ҳар бир сифатида «ҳеч нарса», яъни «йўқ» нарсага хилофдир. Чунки «йўқ» «мавжуд»га «бор»нинг на собитлиги, на исми, боқий қоладиган «мавжуд»нинг на зоти ва на амали, хуллас, ҳеч бир жиҳати билан баробар бўла олмайди.

Уларнинг бу эътиқодига кўра, Аллоҳ таолонинг мавжудлиги ва исмларини исбот қилиб бўлмайди, феъл (амал)лар эса махлуқ, яъни яратилгандир. Инсонларнинг ақл-заковати Аллоҳнинг мавжудлиги исботини ҳамда Унинг исмларини идрок эта олмайди. Зеро, Аллоҳнинг ҳузурида улкан, улуғ⁴⁹ нарсалар кўп».

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, Аллоҳ таоло бошқа нарсаларга ўхшамайдиган бир нарсадир, аксинча, У нарсаларни пайдо қилувчисидир. Аллоҳ таоло барча сифатлари билан азалий холиқдир ва махлуқ эса барча сифатлари билан махлуқдир. Банда барча амал ва сифатлари билан махлуқдир, Аллоҳ таолонинг феъл ва сифатлари эса махлуқ эмас. Зеро, Аллоҳ таоло бу олам яратилишидан аввал ҳам яратувчи бўлган.

⁴⁹ Инсон ақли етмайдиган.

Жаҳмийларнинг эътиқодига кўра, албатта, (Аллоҳнинг) холиқ сифати муҳдис (янгидан пайдо бўлган) дир. Чунки Аллоҳ таоло махлуқларни яратишидан олдин Холиқ бўлмаган. Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида эса, Аллоҳ таолонинг холиқлик (яратувчилик) сифати янгидан пайдо бўлган эмас. Балки Аллоҳ Ўз махлуқларини яратмасидан аввал ҳам Холиқ бўлган ва у қадимий ва доимий сифатдир.

Атодан ривоят қилинади: Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Умматимдан шундай инсон чиқадики, у «жаҳм»⁵⁰ деб аталади. У менинг умматларимга иблисдан кўра кўпроқ зарар етказувчидир», – дедилар.

Абу Муҳаммад шундай деди: «Жаҳмий ва жабарий қарашларидан қай бири афзал эканлигини била олмадим. Уларнинг бири Аллоҳни бошқа нарсаларга ўхшатади. Бунга кўра, Аллоҳ ўзига Уни Аллоҳликдан четлатадиган сифатларни қабул қилди ва шу тариқа, Парвардигор бўлган Аллоҳ Ўз зотига бу сифатларни собит қилиш билан хато қилди. Бу кибрни даъво қилишдир».

Жаҳмия тоифасидан ҳам бир неча фирқалар вужудга келган.

Муъаттилия: Жаҳмияга мансуб бир қанча фирқа ва гуруҳлар ҳам борки, уларнинг энг биринчиси муъаттилиядир⁵¹. Муъаттилийлар эътиқодига кўра, инсон ваҳми – тасаввурига келувчи ҳар қандай нарса махлуқдир. Шу сабаб Аллоҳни тасаввур қилиш мумкинлигини даъво қилган инсон кофир бўлади.

⁵⁰ Жаҳм – юзни бужмайтириш.

⁵¹ Муъаттила – Аллоҳ таолонинг сифатларини йўққа чиқарувчилар.

Чунки Аллоҳ тасаввурга сигмайди. Уларнинг қарашларида, Аллоҳ – ҳеч нарса. Чунки инсон тасаввурининг Аллоҳ таолони қамраб ололмаслиги исботланган.

Аҳли Сунна вал-Жамоанинг наздида, агар банданинг тасаввури фақат яратилмиш мавжудотларнигина қамрашга қодир бўлса, Аллоҳни исбот қилишнинг қандай далили бор? Аллоҳ Ўзини исбот қилиш билан бандалар илмини қамраб олиш учун васф қилди. Аллоҳнинг мавжудлиги далиллар, сифатлар, феъллар ва исмлар билан билдирилган. Аммо Аллоҳни бу дунёда кўриб бўлмайди. Охиратда эса фақат Аллоҳнинг дўстларигина Уни кўрадилар.

Мурайсия: Мурайсия эътиқодига кўра, фақат Аллоҳ таоло ўзини васф қилган тўртта нарса – илм, қадар, хоҳиш, яратиш махлуқ эмас. Бундан бошқа барча нарса, ҳатто Аллоҳнинг барча сифатлари, исмлари ва феъллари ҳам махлуқдир.

Аҳли Сунна вал-Жамоанинг наздида, Аллоҳ таоло ўзини махлуқ ҳисобланган бирор сифат ёки феъл билан васф қилиши мумкин эмас, чунки Аллоҳ таолога мансуб барча сифатлар ғайримахлуқ – азалий. Мурайсийлар ўз қарашларидаги ҳам Аллоҳнинг, ҳам бандаларнинг сифатлари махлуқ эканлиги ақидаси билан Аллоҳ таолони махлуқларга ўхшатган. Бундан Аллоҳ сифатларининг бандаларники сингари махлуқ эканлиги исботланади. Аслида, Аллоҳ таолонинг исм ва сифатлари мурайсия қарашларидаги сингари эмас.

Мултазиқия: Мултазиқия эътиқодига кўра, «Аллоҳнинг ҳад – чегараси бор», деб бўлмайди. Чунки У барча ерда ҳозир. «Унинг чегараси йўқ», дейилса, «Аллоҳ ҳеч қаерда эмас» мазмуни келиб чиқади. Улар қарашларига

«У (Аллоҳ) осмонда ҳам илоҳ, ерда ҳам илоҳдир. У Ҳикматли ва Илмли (зот)дир», (*Зухруф*, 84) ояти таъвили билан далил келтирадилар.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, «Илоҳингиз ягона илоҳдир. Ундан ўзга илоҳ йўқдир...» (*Бақара*, 163) оятига мувофиқ ягоналик албатта муайян чегарага эга бўлади. Мултазиқийлар ваҳдониятни бекор қилишни инкор қилдилар. Балки ваҳдоният чегараланмаган худуд бўлиб, У зот Аршининг устидадир.

Мултазиқийларнинг даъволаридан ёмонроқ қараш йўқ! Аллоҳ ҳар бир маконда мавжуд; ер остида-ю устидаги очиқ ва ёпиқ бирор жой Ундан холи эмас. Ҳатто Фиръавн, мутакаббиру исёнкор бўлса ҳам мултазиқийлардан донороқ бўлган. «Фиръавн айтди: «Эй, Ҳомон! Мен учун бир (баланд) минора кургин, шоядки мен (унинг устига чиқиб) йўлларга етсам осмонларнинг йўлларига. (Зора) Мусонинг илоҳини кўрсам ...» (*Ғофир*, 36–37), деб айтган эди. Фиръавн Аллоҳнинг осмонда эканлигини билиб, Унинг хузурига чиқишни хоҳлади. Мултазиқийлар эса «Аллоҳ таоло бизнинг остимизда, Уни оёқларимиз билан босиб юрамиз», деб эътиқод қилади. Ҳолбуки, Аллоҳ таоло уларнинг бу қабих сўзидан устун.

Воридия: Воридия фикрича, мўмин ҳеч қачон дўзахга кирмайди. Парвардигорини таниган ҳар қандай инсоннинг имони комил бўлиб, у жаннат аҳлидандир. Мўмин дўзахга абадий кирмайди, балки унинг устидан ўтказилади, холос. Дўзахга кирган инсонлар эса у ерда абадий қолади. Ибн Аббос (р.а.) Аҳли Сунна вал-Жамоанинг воридияга келтирган раддияси – «Сизлардан ҳар бирингиз унга

(жаҳаннамга) тушувчидирсиз», (Марям, 71) оятидаги «ворид» – «тушувчи» сўзини «дохил», яъни «кирувчи» деб тафсир қилади.

Воридийлар Парвардигорини чин юракдан таниган инсоннинг имони комил бўлади», деб ўйлайдилар. Аммо бу қараш ҳақиқатдан йироқ. Чунки Аллоҳ таоло Ўз пайғамбарини бандаларга ҳар иккиси ҳам асосий мақсад ҳисобланган ёмондан қайтариш ва яхши амалларга йўллаш учунгина танитди. Аллоҳ инсонларнинг ботиний – ички маърифатини унинг ўзидан бошқа бирор кимсага билдирмайди.

Зиёдия: Зиёдия эътиқодига кўра, қалб кечинмаларини ўзига мансуб қилиш мумкин эмас, балки уни инкор қилиш керак. Кўз ва ҳиссий аъзолар воситасида идрок қилинадиган нарсалар бундан мустасно. Чунки ҳиссий аъзолар орқали идрок қилинмайдиган нарсалар кишининг қалбида ҳам бўлмайди. Шундай экан, идрок қилиб бўлмайдиган зотнинг борлигига гувоҳлик бериш ҳам шарт эмас.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, ҳатто ҳиссий аъзолар воситасида билинмаган қалб кечинмаларини ҳам инкор қилиш, унинг мавжудлигига шубҳа билан қарашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Ҳарақия: Ҳарақия эътиқодига кўра, Аллоҳ таоло кофирни олов билан фақат бир марта куйдиради ва у абадий ёнаётган ҳолида қолади ҳамда оловни ўчира олмайди. Инсон бир мартаба кофир бўлиб, шу ҳолида абадий қолганлиги сабаб, бир марта куйдирилиб, дўзахда бутунлай қолиб кетади.

Аҳли Сунна вал-Жамоа уларга: «Азобни тотсинлар деб, терилари куйиб битиши билан ўрнига бошқа

(янги) териларни алмаштириб турамиз. Албатта, Аллоҳ қудратли ва ҳикматлидир» (*Нисо*, 56), «Уларга муқим (абодий) азоб (белгилангандир)», (*Моид*, 37) каби ҳарақийлар қарашларининг ботил эканлигига далолат қиладиган бир қанча оятлар билан раддия беради.

Махлуқия: Махлуқия эътиқодига кўра, Қуръони карим ҳам Аллоҳ таолонинг барча сифатлари ва феъллари каби махлуқдир. Қуръони каримнинг махлуқ эмаслигига эътиқод қилган ҳар қандай инсон Аллоҳ таолога азалий шерикликни даъво қилган ҳолда кофир бўлади.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, Қуръони карим Аллоҳ таолонинг Каломи бўлиб, У томонидан нозил қилинган ва Ундан ажратилмайди. Аллоҳ барча сифатларда тенг. Аллоҳга мансуб бирор нарса махлуқ – яратилган эмас. Яратилиш Аллоҳнинг барча сифатлари билан амалга ошади. Аллоҳ таолодан нимаики нарса яратилган бўлса, у махлуқ бўлади. Қуръон Аллоҳ таоло томонидан бўлиб, Ундан ажралган эмас. Холиқда махлуқлик сифати бўлмайди. Яратувчи яратилган эмас ва янгидан пайдо ҳам бўлмаган.

Фония: Фония эътиқодида жаннат ҳам дўзах ҳам фоний бўлиб, боқий қолмайди. «Жаннат боқий қолади» дейиш дуруст эмас. Фақат Аллоҳ таологина боқийдир. Фония эътиқодидаги баъзиларнинг фикрича, жаннат ва дўзах ҳали яратилмаган. Улар қиёмат куни яратилади.

Аҳли Сунна вал-Жамоанинг наздида, жаннат ва дўзах абадул-абад боқий қоладиган макондир. «У жойда кўнгишлар тилайдиган ва кўзлар лаззатланадиган (барча) нарса бордир. Сизлар у жойда

(жаннатда) мангу қолурсиз» (Зухруф, 71), «(Улар) туганмас ва ман этилмасдир» (Воқеа, 33), «Унда абадий қоладилар», (Нисо, 57) оятларига асосан унда яратилган роҳат-фароғат ўз аҳли учун чексиз, у вайрон ҳам бўлмайди, йўқ бўлиб ҳам кетмайди.

Ғайрия: Ғайрия эътиқодига кўра, Аллоҳ таоло бандаларига уларнинг ўзидан элчи юбориши мумкин эмас. Лекин Муҳаммад (а.с.) донишманд бўлиб, бу китобни инсонлар орасида озиқ-овқатларни тенг тақсимлаш учун аввал ўтганларнинг асарларидан кўчириб олди. Уларнинг қарашларида эркакнинг аёлга ёрдам бериши, бир кеча-кундузлик намоз етмишдан саксон мартагача бўлиши, шаръан барча молу давлат одамларга баробар тегишли эканлиги таъкидланади.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, Аллоҳ таоло бандаларни яратиб, уларни ўз ҳолига ташлаб қўйиши, уларга элчи юбормаслиги ҳамда бандаларни Ўзига тоат-ибодат қилишга буюрмаслиги мумкин эмас.

Воқифия: Воқифия фирқаси Қуръони каримни махлуқ ҳам, ғайри махлуқ ҳам деб бўлмайди. Чунки на Қуръони каримда ва на ҳадиси шарифларда бу ҳақда ҳужжат келмаган. Шундай экан, ушбу масалада баҳс юритишни тўхтатиш лозим бўлиб, ҳар икки тоифа ақидада адашган.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, Қуръон ҳақида фикр юритишдан тўхташ (вақф) бидъатдир. Чунки бу ақидавий масаладир. Уни билиш зарур. «Аллоҳнинг илми, қудрати ва буюклиги ҳақида нима дейсизлар, у махлуқми ёки махлуқ эмасми?» деган саволга воқифийлар: «Махлуқ эмас», деб жавоб берсалар, уларга шундай деймиз: «Ундай бўлса, нима учун бу масалада

фикр юритишда ҳам вақф қилмадинглар (ўзларингни тиймадинглар)? Ахир, бу хусусда ҳам на Куръон ва на суннатларда ҳужжат келтирилмаган-ку! Қандай қилиб Куръон масаласида гапиришдан ўзингизни тиясиз? Бошқа нарсалар ҳақида аниқ баҳс юритганингиз каби У ҳақда ҳам аниқ гапирмайсизми?!»

Қабрия: Қабрия эътиқоди қабр азобини инкор қилиб, унга шубҳа билан қарайди. Қабр кенгаймайди. Чунки у барча устунлари билан бирга тўрт газ кенгликда, холос. Унинг томонлари бир-бирига яқин масофада жойлашган. Қабрийлар шафоатни ҳам инкор қиладилар ва шафоатнинг жабр-зулм ва хоҳишда эканлигини таъкидлайдилар.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, «**Албатта, золим (кофир) бўлган кимсалар учун бундан (Қиёматдан) илгари (дунёда) ҳам азоб(лар) бордир**» (Тур, 47), «**Ким Менинг эслатмамдан юз ўгирса, (кофир бўлса), бас, унинг учун танг (бахтсиз) турмуш (қабр азоби) бўлиши муқаррар. Биз уни қиёмат кунида кўр ҳолда тирилтирумиз**», (Тоҳо, 124) оятларига кўра қабр азоби ҳақ ва унинг кўрқинчли ҳолатда содир бўлишига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ.

Лафзия: Лафзия эътиқодида иш-ҳаракат ва унинг бажарувчиси, қироат ва қироат қилинган нарса, лафз ва талаффуз қилинган нарса биттадир. Шунинг учун Куръон қироат қилиш, Куръон ва Уни талаффуз қилишдан иборат. Бу ақида жаҳмиларнинг «қироат ва қироат қилинган нарса биттадир», деган қарашларига тўғри келади. Бу икки фирқанинг фикри «Куръон қироатининг лафзи махлуқ эмас» деган қарашдагина фарқ қилади. Чунки Куръон талаффузи ёки қироати Куръон бўлиб, Куръон эса махлуқ эмас.

Аҳли Сунна вал-Жамоанинг наздида, Қуръон деганда лафз, аксинча, лафз деганда Қуръон тушунилмайди. Чунки лафз талаффуз қилувчи киши томонидан содир бўлади. Қуръон эса Аллоҳ таолодан. Лафз яхши ҳам, ёмон ҳам бўлиши мумкинки, унинг ҳар иккиси махлуқ. Лафзлар турли хил бўлади. Аммо Қуръони карим эса ўзгармас. Лафзлар ўткинчи, Қуръон эса боқий. Қуръон Аллоҳдан ажралмайди ва бандаларнинг лафзлари Аллоҳдан ажралади. Лафзларнинг яхшиси, ёмони, пасти ва баланди бор; Қуръони карим ҳақида «яхшиси, ёмони, пасти, баланди бор» дейилмайди. Чунки Қуръони карим тўлиғича яхшиликларни қамраган.

МУРЖИА ТОИФАСИ

«Муржиа» сўзи имондан амални кейинга қўювчи деган маънони англатади. Демак, ибодат каби амалларнинг қабул бўлишида имон шарт эмас, имон келтириб калима айтган кишига амал шарт эмас. Бу ақида Аҳли Сунна вал-Жамоа эътиқодига зид бўлиб, имонсиз қилинган ибодат ва савобли ишлар бефойда эканига қарши бузуқ ақидадир.

Тарихий манбаларга кўра, муржиа авваллари бир сиёсий оқим бўлса ҳам, орадан кўп вақт ўтмай бошқа гуруҳлар каби назарий баҳсларга киришиб, имон, куфр ва мўмин кишини имонсиз кишидан ажратиш мавзулари бўйича кўп қиррали баҳсу мунозаралар олиб борганлар.

Муржиа тоифаси ақидасига кўра, имон Аллоҳ ва унинг пайғамбарларини тасдиқлаш билан бирга Ҳазрат Муҳаммад (с.а.в.)ни унинг ҳақиқий элчиси деб ишонишдан иборатдир. Бундай имон эгаси бўлган кишига гуноҳ қилиш зарар қилмаганидек, кофир киши учун ҳам тоат ва ибодат қилиш ҳеч бир фойда келтирмайди. Сафо Забиҳулло берган маълумотга кўра, уларнинг айримларининг фикрича имон фақат кўнгил ишончидан иборат бўлгани учун, мўмин киши тили билан куфр сўзларини айтиб, санамларга ҳурмат кўрсатиб, ҳатто салиб (хоч)ни мақташ билан таслис (учталиқ)га мойиллик кўрсатса ҳам юракда мўмин бўлган ҳолда жаннат аҳлидан ҳисобланади.

Муржийлар имонга амалсиз таянадилар. Улар: «Кофир (инсонга ҳар қанча қилинган) яхшилик фойда

бермагани каби гуноҳ ҳам имонга зарар етказмайди. Имондан кейинги ўринда турадигани фарз, уни бажарсанг, яхши ва агар унга амал қилмасанг, зиммангга ҳеч нарса юклатилмайди», – дейдилар. Уларнинг яна бир бузуқ ақидасига биноан, ҳеч қандай амалга эҳтиёж йўқ, фақат кўнгилнинг тасдиғи кифоя этади.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, Аллоҳ таоло айтди: **«Зеро, намоз мўминларга (вақти) тайин этилган ва фарз (деб) битилгандир»** (Нисо, 103). Ибн Аббос (р.а.) айтади: «Намоз – фарз қилинган маълум нарса». Агар Қуръонда намознинг фарз қилингани таъкидланса, батаҳқиқ, биламизки, Аллоҳ айтганидек, намоз кофирларга эмас, балки мўминларга фарз бўлади. Чунки у имон қонунларидандир.

Ибн Ҳажар Маккий ўзининг «ал-Хайротул-ҳисон» номли асарида бир гуруҳ кишилар Абу Ҳанифани муржийлардан деб ҳисоблаганликлари, лекин бу сўзнинг ҳақиқати йўқ эканлигини қуйидагича исботлаган.

Биринчидан, «ал-Мавоқиф» китобининг шарҳловчиси Ғассон ал-Муржийий ақидасини Абу Ҳанифа номидан нақл қилиб, уни муржиадан деб келган. Бу эса тухматдан бошқа нарса эмас. У, шу йўсинда Имом Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳга нисбат бериш орқали ўз мазҳабини тарқатишга уринган.

Иккинчидан, мўътазила биринчи босқичда қазо ва қадар масаласи бўйича ўзларига қарши бўлганларни муржийий деб атардилар.

Имом Абу Ҳанифа бу борада ўз ақидасини ўзининг шогирди Усмон Бустийга ёзган рисоласида баён этган. Усмон унга «Мен сизнинг муржийийлардан

эканлигингиз ҳақида эшитдим», деб ёзганида, Имом унга жавобан бундай деб ёзганлар:

«Билиб қўйки, мен айтаман: қибла аҳли мўмин-дурлар, бирон бир фарзни (фарз ибодатни) адо қилмаганлиги учун уларни имондан чиққан демайман, ҳар ким имон-эътиқод билан барча фарзларни бажариб Аллоҳга итоат қилган бўлса, у бизнинг ақидамызга биноан жаннат аҳлидандир, ҳар кимки имон-эътиқод ва амални бирга тарк этган бўлса, у кофир ва дўзах аҳлидандир. Ҳар кимки имон эгаси бўлган ҳолда фарзларни тарк этган бўлса, у гуноҳкор мўмин ҳисобланади, Худо хоҳласа уни жазолайди, хоҳласа кечиради, бажармагани учун жазоласа гуноҳ учун жазолаган бўлади, агар кечирса, унинг гуноҳини кечирган бўлади.

Аmmo сен айтган муржиа номига келадиган бўлсак, адолатга асосланиб сўзлаб юрган қавмнинг қайси гуноҳи учун бидъат аҳли ушбу ном (яъни муржиа номи) билан атайдилар?! Лекин улар аҳли адл ва аҳли суннадурлар-ку! Аммо фақат душман тоифа уларни ушбу исм билан атаганлар».

Ибн Аббос (р.а.)дан ривоят қилинади: «Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан муржиа ҳақида сўралди. Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Аллоҳ муржийларни лаънатлади. Улар намоз, закот, рўза ва ҳаж фарз эмаслигини таъкидлаб, имонга амалсиз эътиқод қилган қавмдир», – дедилар. Муржиа эътиқодида кимки юқоридагиларга амал қилса, яхши, аксинча, амал қилмаса ҳам ҳеч нарса қилмайди (гуноҳ ёзилмайди).

Анас ибн Моликдан ривоят қилинади: «Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Умматларимдан икки тоифаси борки, улар шафоатимга эришмайдилар. Улар муржиа ва қадарийлардир», – дедилар.

Муржиа тоифасидан ҳам бир неча фирқалар вужудга келган.

Торикия: Муржиа фирқаси ҳам бир неча тоифалардан иборат бўлиб, уларнинг биринчиси торикиядир. Торикия эътиқодича, имон келтирган банда зиммасига Аллоҳ буюрган амаллардан бирортаси ҳам фарз бўлмайди. Аллоҳга имон келтириб, Уни қалби билан таниган ҳар қандай банда хоҳлаган ишини қилсин. Эзгу амалларни қилса, Аллоҳ унга жаннатни даражалари билан беради. Агар савоб амаллардан ҳеч бирини қилмаса, Аллоҳ унга ҳам жаннатни беради, аммо даражалар бермайди. Банда барча гуноҳ амалларни содир қилган ҳолатда ҳам Аллоҳ унга жаннатни беради. Улар, шу тариқа, (мўминлардан) дўзах ўтини инкор қилдилар ва дўзах фақат Аллоҳга куфр келтирган кишиларгагина хос эканлигини таъкидлайдилар.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, Аллоҳ имон келтиргандан сўнг фарз қилинган амалларни бажаришга буюрди. Ўзи ман қилган амаллардан қайтарди.

Сойибия: Сойибия эътиқодига кўра, Аллоҳ таоло бандаларини хоҳлаган ишларни қилиш учун ўз ҳолига ташлаб қўйиб, имондан бошқа ҳеч нарсани фарз қилмаган. Аллоҳ ҳузурида эзгу амалларни бажарган банда ҳам, бажармаган банда ҳам баробардир. Бандаларни бирор ишга буюриш ёки қайтаришга Аллоҳ таолонинг ҳаққи йўқ. Кимки Аллоҳга имон келтирса, унга жаннат даражалари билан берилади. Аллоҳга куфр келтирган инсонга эса дўзах даражалари билан берилади. Сойибиянинг далили «**Нимани хоҳласангиз, ўшани қилаверингиз!**» (Фуссилат, 40) оятига асосланади.

Аҳли Сунна вал-Жамоанинг наздида, Аллоҳ таоло бандаларни яратиб, сўнг уларни ўз ҳолига ташлаб қўйиши ёки улардан бепарво бўлиши мумкин эмас. Ибн Аббос (р.а.) Аллоҳ таолонинг «**Инсон ўзини бекор ташлаб қўйилади деб ўйлайдими?!**» (*Қиёмат*, 36) сўзи тафсири ҳақида гапириб: «Инсонлар ҳеч нарсага буюрилмай ва бирор нарсадан қайтарилмаган ҳолатда ташлаб қўйилган, деб ўйлайдилар», – дейди.

Юнусия: Фирқа раҳбари – Юнус ибн Авн. Унинг ақидасига кўра имон қалбда ва тилда бўлиб, Аллоҳнинг маърифати ва Унга дил билан итоат қилишни билдиради, амал шарт эмас. Гуноҳлар ҳам имонга зарар етказмайди. Тилнинг ўзи билан имон келтирганда то пайғамбарлардан ҳужжат кўрсатилмагунча қабул бўлмайди. Пайғамбарлар келтирган барча ҳужжатларни билиш имондир, бир қисмини билиш имон эмасдир. Имоннинг айрим хислат ва аломатлари имон эмас. Барча амаллари мужассам бўлгандагина имон саналади.

Ғассония: Ушбу фирқа раиси Ғассоннинг ақидасига кўра, имон тил билан иқрор қилиш ёки Аллоҳни севиш, Уни улуғлаш бўлиб, ўзини Аллоҳдан устун қўймаслик шарт қилинган. Имон кўпайиб туради, лекин камаймайди. У ўз ақидасини имон бобида Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳ ақидаси билан бир хил деб даъво қилган. Лекин амалда унинг бу сўзи ёлғон экани маълум бўлган. Зеро, Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳ имон кўпаймайди ҳам, камаймайди ҳам, балки унинг нури ва қуввати кўпайиб-озайиб туради, деганлар. Ғассон эса, имон кўпаяди, лекин камаймайди, деган.

Тумания: Абу Муоз Туманий раҳбарлик қилган бу фирқа ақидасига кўра, имон куфрдан сақланмоқдир. Шунингдек, имон хислатларининг барчасини ўзида мужассам этмоқдирки, агар бир хислатни тарк этса кофир бўлиб қолармиш. Имоннинг айрим хислат ёки аломатлари имон деб аталмас эмиш. Масалан, намознинг ўзи имонга далолат қилмайди, лекин шу тарк этиши фосиқлик саналади, қасддан ва уни инкор этмаган ҳолда тарк этган бўлса кофир бўлмайди.

Савбония: Абу Савбон бошчилик қилган бу фирқа ақидасига кўра, имон – бу тил билан иқрор қилиб, Аллоҳни ва пайғамбарларини ҳамда ақл билан қилиш зарур бўлган ишларни тан олишдир.

Бу фирқанинг Юнусия ва Ғассониядан фарқи шундаки, қилиниши зарур бўлган амаллар шариат ҳукми билан эмас, балки ақл ҳукми билан белгиланишидадир.

Марисия: Бу фирқа Бағдодда пайдо бўлган ва унинг асосчиси Бишр Марисий эди. У фикҳда Абу Юсуф раҳматуллоҳи алайҳга эргашган, лекин Қуръонни махлуқ дегандан кейин Абу Юсуф ундан юз ўгирган.

Унинг бузуқ ақидаларидан бири – бут ва санамларга сиғиниш куфр эмас, деган ақидаси бўлиб, сохта маъбудага сиғиниш куфр бўлмай, балки куфр аломати эмиш.

Мазкур бешта муржиа фирқаларининг барчаси имон таърифида ихтилоф қилишган ва амални имондан кейин қўйишгани учун Аҳли Сунна вал-Жамоадан бегона саналган.

Рожия: Рожия эътиқодида, Аллоҳ таоло фарз қилинган нарсаларни бандаларига буюрди ва

қайтарилган нарсалардан қайтарди. Шу сабаб, Аллоҳ таоло қиёмат куни уларнинг ўртасини ажратмагунга қадар, Аллоҳга итоат қилувчи инсонни итоаткор ва аксинча, Аллоҳга осий бўлганларни, исёнкор, деб бўлмайди. Бу нарсалар уларга умид қилиб, уларни итоаткор ҳам, гуноҳкор ҳам дейилмайди. Эҳтимол, гуноҳкор банда Аллоҳ севадиган кимсалардан бўлиши мумкин. Шунинг учун у «фосиқ» деб аталмайди. Итоаткор инсон эса Аллоҳ ёмон кўрадиган кимсалардан бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун у «итоаткор банда», деб номланмайди.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, Аллоҳга итоат қилган инсон итоатгўйдир. Аллоҳга осий бўлган инсон эса гуноҳкордир. Чунки тоат ҳам, маъсият ҳам зоҳирий бўлиб, инсонга ташқи аҳкомлар билан ҳукм қилинади. Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Аллоҳ учун яхши кўраман, Аллоҳ учун ёмон кўраман», – деганлар.

Агар рожиya фирқаси ҳақ бўлса, исёнкордан итоат қилувчини ажрата олмаймиз. Аллоҳ яхши кўрган инсонни ёмон кўриб, Аллоҳга яқин кишидан узоқлашамиз. Бу уммат Аллоҳ таолога пайғамбарлардан ҳам кўра ҳурматлироқ эмас.

Рожийлар яна: «Инсонларнинг кофирларга қарши уруш олиб боришлари ҳам ҳалол эмас. Чунки улар ҳам Аллоҳга имон келтирганлардан бўлиши мумкин. Шунинг учун Аллоҳ таолонинг дўстлари билан урушиш мумкин эмас», – деб эътиқод қиладилар.

Шоккия: Шоккия эътиқодича, имон сўз ва амалдан иборат. Барча амаллар имондандир. Йўлдан бошқаларга озор берадиган нарсани чеккага олиб қўйиш ҳам имондан. Ҳеч бир амал имонсиз вужудга

келмайди. Чунки амалларнинг барчаси имондир. Шоккия, шу тариқа, амалсиз имонга суянади. Чунки уларнинг қарашларида имондан кейин фарз қилинган бирор амал йўқ.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, имон – «Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ» шаҳодат калимасидир. Бу Аллоҳ таоло ҳатто кофирларни ҳам унга чақирган сўздир. Пайғамбаримиз (с.а.в.) айтадилар: «Имон сўздир. Амал эса имоннинг қонунларидир». Ҳармала ибн Язид Ансорий ривоят қилади: Пайғамбаримиз (с.а.в.) менинг тилимни бир томонидан ушлаб: «Имон мана шу жойдадир», қўллари билан қалбимга ишора қилиб: «Қувват ва тақво мана шу жойдадир», – дедилар.

Байҳасия: Улар хаворижлардан бир тоифа бўлиб, Байҳас ибн Ҳайсам ибн Жобир тарафдорларидир. Байҳасия эътиқодига кўра, имон илм бўлиб, жоҳил (илмсиз) имонсиздир. Ҳақни ботилдан ажрата олмайдиган ҳар қандай инсон – кофир. Чунки у ҳаром билан ҳалолни билмайди. Ҳаромдан ҳалолни ажрата олмайдиган инсон эса кофирдир. Суннатлар воситасида фарз қилинганларни ажрата олмайдиган инсон ҳам кофир. Чунки у фарз қилувчи зотнинг кимлигини билмайди.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, имон илм эмас, илм эса имон бўла олмайди. Чунки илм талаб қилиш мўминларга, имон келтириш эса кофирларга фарз қилинган.

Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг қуйидаги сўзлари бунга далил бўлади: «Албатта, илм имондан бошқа нарса бўлиб, у имон қоида-қонунларидандир». Пайғамбаримиз (с.а.в.) шу тариқа, мўминларга имон қоидаларини билишни лозим қилдилар.

Байҳасия қарашлари ҳақ бўлганида, уларнинг «Биз билмаймиз» сўзларига биноан фаришта ҳамда пайғамбарларнинг барчаси кофир бўлар эди. Байҳасийларнинг ҳар иккала даъвоси жуда ҳам нотўғри. Чунки улар Муҳаммад (с.а.в.)нинг китоб ва имонни билмаган вақтида кофир бўлганлигига даъво қиладилар. Чунки уларнинг наздида, имон илмдир.

Амалия: Амалия эътиқодича, имон амалдир. Аксинча, имон сўз ва амалдан иборат, деб бўлмайди. Зеро, ҳар қандай имон амалдир. Чин қалб билан имон келтиришга амал дейилади. Ислом арконларини билиш ҳам амал ҳисобланади.

Макхул Насафий шундай дейди: «Мен тафсир қилган нарсаларни Аҳмад ибн Яъқуб Солиҳдан, у Ибн Аббос (р.а.)дан ривоят қилган. Ушбу оятларнинг барчасида имон «сўз» деб аталган. Шундай экан, жамоат ичида фитна келиб чиқмаслиги учун амалияга мансуб кишилар муташобих оятларни ҳам эътиборга олишлари лозим. Амалия наздида, маърифат ҳам, Қуръон қироати ҳам амал. Уларнинг бу каби қабих сўзларидан Аллоҳнинг ўзи асрасин.

Манқусия: Манқусия эътиқодига кўра, имон кўпаяди ва камаяди. Чунки имон – сўз ва амал. Манқусиядан айримларининг фикрича, имон кўпаяди, аммо кам бўлмайди. Уларнинг далили «У (Аллоҳ) Ўз имонларига яна имон кўшилиши учун», (*Фатҳ*, 4) оятига асосланади.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, Аллоҳ таборака ва таолода кўпайиш ҳамда камайиш сифати бўлмагани каби имон ҳам кўпаймайди ва камаймайди. Чунки у Аллоҳнинг ваҳдониятига бўлган иқрордир.

Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Имон кўпайиб, камаядими?» деб сўралган вақтда: «Имонинг кўпаймайди. Унинг камайиши эса куфрдир», – деганлар.

Мустасния: Мустасния эътиқодига кўра, имонда истисно бор. «Мен ҳақиқий мўминман» деб айтиб бўлмайди. «Мен ҳақиқий мўминман» деган инсон «Мен жаннатийман» деб айтган бўлади. Мустаснийлар ўз қарашларига «Аллоҳ мўминлар ва мўминаларга остидан анҳорлар оқиб турадиган, мангу яшаладиган жаннат (боғ)ларидаги ёқимли масканларни ваъда қилди», (Тавба, 72) ояти билан далил келтирадилар.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, имонда истисно йўқ. Чунки истисно ўтган замонга далолат қилади. Ўтган замонда эса истисно қилинмайди. Шу сабаб, мўмин ҳақиқий мўмин бўлиб, кофир ҳам ҳақиқий кофирдир. Бунга «Кимки, ҳақиқий мўмин бўлмаса, у ҳақиқий кофирдир» ҳадиси шарифига мувофиқ учинчи тоифанинг бўлиши мумкин эмас.

Мушаббиха: Мушаббиха⁵² эътиқодича, Аллоҳ инсон суратида бўлиб, Унинг сочи, тирноқлари, ажин, икки қоши, қони ва ундан бошқа нарсалари ҳам бор. Жаҳмия фирқаси Аллоҳга қиёсани мансуб қилишдан кўрқиб, Унинг барча сифат ва феълларини инкор қилади ва шу билан, ҳар иккала фирқа барча даъволарида ҳаддан ошди.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, мушаббиха фирқасининг Аллоҳ таоло ҳақида айтган фикрлари,

⁵² **Мушаббиха** – бу сўз араб тилидан олинган бўлиб, «ўхшатувчилар», «ўхшатиш тарафдорлари» маъносини англатади. Ислом илоҳиётида Худони одамга ўхшатиб тасвирлайдиган таълимот.

агарчи У инсонда мавжуд аъзолар билан лафзан сифатланган тақдирда ҳам, мутлақо нотўғри. Шунингдек, Аллоҳ, агарчи эшитиш, кўришга ўхшаган сифатлар инсонда топилса-да, жаҳмия қарашларидаги фикрлардан ҳам узоқ. Чунки бу икки фирқа асл мақсаддан адашиб, йўлини йўқотди.

Абу Ҳанифа шундай деди: «Ҳеч бир инсоннинг Аллоҳнинг зоти ҳақида гапиришга ҳаққи йўқ. Аммо Аллоҳ ўзини васф қилганлар билан сифатланади. Аллоҳ ҳақида ҳеч бир нарсани ўз фикри билан айтиш мумкин эмас. Оламлар Раббиси бўлган Аллоҳ баракотли зотдир». Абу Ҳанифа яна айтади: «Хуросон ўлкасидан икки фирқа пайдо бўлди ва уларнинг ҳар иккиси ҳам тўғри йўлдан адашиб, бизга қарши бош кўтардилар. Улар жаҳмийлар ва мушаббихалардир».

Ҳашвия: Ҳашвий лафзи бир муайян кишига далолат қилмайди. Энг биринчилардан бўлиб шу лафзни тилга олган киши Амр ибн Убайд. У Абдуллоҳ ибн Умар Ҳашвий бўлган. Ҳашвийлар кўпдан-кўп ҳадис ривоят қилган бўлиб, ҳадислар мазмунини тушунмайдилар ва (энг ёмони) тушунишни истамайдилар ҳам. Ҳадисларда келтирилган кўрқитиш, рағбат, фарз ва суннатнинг барчаси бир нарса эканлигини таъкидлайдилар. Уларнинг фикрича, Пайғамбаримиз (с.а.в.) суннатларини тарк қилган ҳар қандай кимса Аллоҳнинг расулига қарши чиқибди.

Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, ҳадислар кўп бўлиб, улар даража жиҳатдан бир хил эмас. Чунки улардан айримлари фарз, суннат, тарғиб ва тафзил, айримлари тахвиф (кўрқитувчи), тағлиз, таҳдид, айримлари мубоҳ,

рухсат, ихтиёр, айримлари эса муҳкам⁵³ ва муташобиҳ⁵⁴ ҳамда Қуръони каримда бўлгани каби носиху мансух бўлади.

Асария: Асария эътиқодига кўра, суннат, қиёс ва раъй – ботил. Дин муттасил боғланиб келган санаддир. Бир нарсани бошқа нарсага қиёслаш мумкин эмас. Улар ўз қарашларига «Сизлар қиёс қилишдан сақланинг. Биринчи бўлиб Иблис қиёс қилиб, Аллоҳга куфр келтирди. Қиёс сабабли қуёш ва ойга ибодат қилинди» ҳадисини ҳужжат келтирадилар». Аҳли Сунна вал-Жамоа наздида, инсоннинг ҳаракати чегара билмайди.

Асарийлар фикрича, ҳар бир киши ўзи учун тўғри далилга эга бўлмагунича ҳаракатланмаслиги зарур. Барча бахтсизликларни қиёс қилиш мумкин бўлган нарса тўғри далилдир. Нимаики, далилга тўғри келса, олим уни олади. Ўз қиёси билан ижтиҳоддан сўнг хато қилса, уни рад қилади.

Асарийлар эса биринчи бўлиб қиёс қилган Иблисни (бу иши учун) Аллоҳ лаънатлаб, азобига дучор қилганини таъкидлайдилар. Саййидимиз Муҳаммад (с.а.в.) шарофатидан Аллоҳ таоло биз ва фарзандларимизни шайтоннинг макру ҳийлаларидан қутқарди.

Бидъия: Бидъия мусулмонлар ўртасида янги-янги амалларни илк бор ўйлаб топган кишилардир. Улар мусулмон раҳбарларининг амалларини инкор қилганлар. Чунки бу қилмишлари мусулмонларнинг

⁵³ Маънолари аниқ оятлар.

⁵⁴ Ҳақиқий маъносини Аллоҳ таолодан бошқа ҳеч ким билмайдиган ўхшатма оятлар.

ҳассасини синдириш ва уларнинг ҳукмларни бекор қилишга олиб келди. Уларнинг фикрича, ҳеч бир киши, агар уни гуноҳга буюрса ҳам раҳбарга исён қилишга ҳаққи йўқ ва у шу ишда узрли бўлади. Чунки Пайғамбаримиз (с.а.в.) барча мусулмонларни ҳар қандай раҳбарга қулоқ солиш ва итоат қилишга буюрганлар.

Аллома Макҳул Насафий шундай дейди: «Бидъатчиларнинг «амирга, унинг ҳар бир буйруғига итоат қилинади», деган эътиқоди нотўғри. Албатта, амирга итоат қилинади. Аммо Аллоҳга гуноҳ ҳисобланган ишда унга итоат қилинмайди. Яхши раҳбарга эргашишимиз лозим. Чунки унга итоат қилиш Аллоҳга итоат қилиш билан баробар. Раҳбар ёмон ишларни қилса, фуқаро унга мурожаат қилиб, яхшиликка чақирсин-у, зинҳор унга қарши қилич кўтармасин».

Муржия тоифаси қарашлари ҳамда уларга Аҳли Сунна вал-Жамоа берган раддиялар шулардан иборат бўлиб, улар ўн икки фирқадир. Анас ибн Молик (р.а.)дан ривоят қилинади: «Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Умматларимдан икки тоифага менинг шафоатим етмайди: муржия ва қадария», деганлар». Пайғамбаримиз (с.а.в.) айтдилар: «Муржия ва қадария етмиш икки пайғамбар томонидан лаънатланди». Иброҳим Тамимий: «Муржия мўминми ёки кофирми билмаймиз», – деб айтар эди.

ХУДОЛИК ДАЪВО ҚИЛГАН ШАХСЛАР

Муқаннаия: Худоликни даъво қилган бу фирқа разомия йўлидан борган. Ақидаси – фақат ўз замонасининг имомини таниб олиш зарурлиги ва омонатни адо этишдан иборат. Кимки шу икки ишни уддасидан чиқса, зиммасидан барча вожиботлар соқит бўлади. Шунингдек, фирқа эргашувчиларига барча харом саналган нарсаларни ҳалол деб фатво берилган. Намоз, рўза ва бошқа ибодатлардан озод қилинган.

Муқанна худолик даъво қилиб, ўзини халқдан яшириш учун юзига ипақдан ниқоб тақиб юрган. Асл исми Ҳошим ибн Ҳаким бўлиб, Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахийнинг ёзишича, у кўп ўқиган, ғоят зийрак бўлиб, кимёгарлик, сеҳр ва тилсим илмларини ўрганган. Араб, форс тилларини яхши билган. Бир кўзи кўр, боши кал ва башараси хунук бўлганлигидан боши ва юзига кўк парда тутиб юрган. Шунинг учун ҳам «Муқанна», яъни «Ниқобдор» лақаби билан машхур бўлган.

Яъқубийнинг тасвирлашича, Муқанани Ҳошим ул-аъвар, яъни бир кўзли Ҳошим деб ҳам атаганлар. Муқанна ёшлик чоғида кудунгарлик (матоларга оҳор берувчи) касби билан шуғулланган. Хуросон ноибларидан Абу Муслим даврида сарҳанглик (кичик лашкарбоши) ва Абдулжаббор Аздий даврида (140/757–142/759) эса вазирлик даражасига кўтарилган. Хуросон амири Абдулжабборнинг 142/759 йилда халифага қарши исёнида қатнашгани учун зиндонга ташланган. Бир неча йилдан сўнг зиндондан қочган.

Наршахий ўзининг «Бухоро тарихи» номли асарида Муқанна кўзғолонини тасвирлашда Иброҳим исмли муаллифнинг «Ахбори Муқанна» («Муқанна ҳақидаги хабарлар») асаридан фойдаланган.

Бухорога подшоҳ бўлган хотин Тағшода ва ундан кейин ўғли Бунёд отаси ислом динида эканлигида туғилган эди. Бир қанча вақт мусулмон бўлиб турди. Муқанна пайдо бўлиб оқ кийимлилар кўзғолони Бухоро қишлоқларига тарқалгач, Бунёд уларга мойил бўлиб ёрдам берди ва натижада оқ кийимлиларнинг қўллари узайиб, улар ғалаба қозондилар. Алоқа (хат-хабар) ишлари бошлиғи бу ҳақда халифага хабар юборди, халифа Маҳдий ибн Мансур эди. Маҳдий ибн Мансур Муқанна ва оқ кийимлилар ишларидан воқиф бўлганидан кейин (Бухорога) отлиқ аскарлар юборди.

Бунёд Фарахший 166/783 йили қасрида мажлис (тузиб) шароб ичар ва дарчадан қараб ўтирар эди. У узоқдан шошилиш билан келаётган отлиқларни кўрди ва улар халифа томонидан эканликларини фаросат билан англаб, қарши чора кўришга киришар-киришмас отлиқлар етиб келдилар ва ҳеч бир сўз айтмасдан қиличларини қиндан суғуриб, унинг бошини кесдилар. Бунёд ибн Тағшоданинг ўлиmidан сўнг барча одамлари қочиб кетди, (халифа юборган) отлиқлар ҳам қайтди.

«Ахбори Муқанна» (номли китоб)нинг муаллифи Иброҳим ва Муҳаммад ибн Жарир Табарийларнинг айтишларича, Муқанна Марв атрофи аҳолисидан, Коза деб аталган қишлоқдан бўлиб, номи Ҳошим ибн Ҳаким эди. У илгари қудунгарлик қилар эди, кейин эса илм ўрганишга машғул бўлди ва ҳар хил илмларни:

кўзбўямачилик, сеҳр ва тилсим илмларини ўрганди. Кўзбўямачиликни яхши билиб олиб, пайғамбарлик даъвосини ҳам қилди ва уни Маҳдий ибн Мансур 167/784 йилда ўлдирди.

Муқанна кўзбўямачиликни ўрганган ва ғоятда зийрак бўлиб қадимги (олимлар) илмларига оид кўп китобларни ўқиган ва жодугарликда устоз бўлган эди. Унинг отасининг номи Ҳаким бўлиб, у Абу Жаъфар Давонақий давридаги Хуросон амири Балхдан чиққан лашкарбошиларидан бири эди.

Ҳошим ибн Ҳакимни Муқанна дейишларига сабаб шу эдики, у жуда хунук, боши кал ва бир кўзи кўр бўлганидан ҳамиша боши ва юзига кўк парда тутиб юрар эди. Шу Муқанна Аббосийлар даъватчиси Абу Муслим замонида Хуросон лашкарбошиларидан бири бўлиб, Абдулжаббор Аздийга вазир бўлди ва пайғамбарлик даъвосини қилди ва бир қанча вақт шу даъвода турди. Абу Жаъфар Давонақий одам юбориб уни Марвдан Бағдодга олдириб келди ва бир неча йил давомида зиндонда тутди.

Шундан кейин у зиндондан қутулиб яна Марвга қайтиб келди ва одамларни йиғиб: «Менинг ким эканимни биласизми?» – деб сўради. Одамлар: «Сен Ҳошим ибн Ҳакимсан», – дедилар. У: «Янглишдингиз, мен сизнинг ва бутун оламнинг Худосиман» ва яна: «Ўзимни қандай ном билан аташни истасам атайбераман», деди ҳамда: «Мен халққа ўзимни Одам (Ато) суратида, кейин Нуҳ суратида, кейин Иброҳим суратида, кейин Мусо суратида, сўнг Исо суратида, кейин Муҳаммад мустафо суратида, кейин Абу Муслим суратида кўрсатган зотман, энди эса мана

ўзингиз кўриб турган суратдаман», – деди. Одамлар: «Бошқалар пайғамбарлик даъвосини қилган эдилар, сен эса худолик даъвосини қиялпсан», – дедилар. Муқанна: «Улар нафсоний эдилар, мен эса руҳонийман ва уларнинг (баданлари) ичида эдим, менда шундай қудрат борки, ўзимни қандай суратда кўрсатишни истасам, шундай суратда кўрсата бераман», – деди.

Муқанна ҳар бир вилоятга нома ёзиб, уни ўзининг ташвиқотчиларига берди. Номага мана шуларни ёзди: «Раҳмли ва меҳрибон тангри номи билан, саййидлар саййиди Ҳошим ибн Ҳакимдан фалончи ўғли фалончига, ҳамд Худога бўлсин, ундан бошқа Худо йўқ. У Одамнинг ҳам Нух, Иброҳим, Исо, Мусо, Муҳаммад ва Абу Муслимларнинг ҳам Худосидир. Сўнгра (сўз шуки), қудрат, эгалик, иззат ва ҳужжат Муқаннаникидир; менга имон келтиринг ва билингки, подшоҳлик менга хос, азизлик ва худолик меники, мендан бошқа Худо йўқ, кимки менга имон келтирса, жаннат ўшаники, кимки менга имон келтирмаса дўзах уники».

У ҳали Марвда турган вақтидаёқ ҳар ерга даъватчиларини юборди ва кўп халқни йўлдан оздирди. Марвда араблардан Абдуллоҳ ибн Амин номли бир киши бор эди, у Муқаннага имон келтирди ва қизини унга хотинликка берди. Ана шу Абдуллоҳ Жайхундан ўтиб Нахшаб ва Кеш шаҳарларига келди ва ҳар ерда халқни Муқанна динига чақириб, кўп кишини йўлдан оздирди. Муқаннага эргашганлар Кеш шаҳрида ва унинг қишлоқларида кўпроқ эди.

Дастлаб Муқанна динига кирган ва унинг динини юзага чиқарган қишлоқ Кешнинг Субах номли қишлоғи бўлиб, қишлоқ аҳолисининг улуғ кишиси

Умар Субахий эди. Улар қўзғолон кўтардилар. Уларнинг амири араблардан бўлиб, порсо бир киши эди, уни ўлдирдилар. Сўғднинг кўпчилик қишлоқлари Муқанна динига кирди, Бухоро қишлоқларидан кўп кишилар кофир бўлиб, кофирликни ошкор қилдилар. Ниҳоят бу фитна улғайиб кетди ва мусулмонлар учун қаттиқ бало бўлди; (муқанначилар) карвонларни, қишлоқларни талар ва кўп вайронагарчиликлар қилар эди.

Муқанна ўз тарафдорларига мусулмонларнинг қони ва молини улар учун ҳалол деб ҳукм чиқарди. Унинг тарафдорлари вилоятларни талар, мусулмонларнинг хотин ва болаларини асир қилиб, қария ва уларга қаршилик қилган эркакларни ўлдирар эдилар.

Муқаннанинг ҳаммаслаклари бўлган оқ кийимлилардан бир гуруҳи 159/776 йилда Нумижкат қишлоғига бориб, у ернинг барча аҳолисини ва кечаси масжидга кириб ўн беш кишини ҳамда муаззинни ҳам биргалликда ўлдирдилар.

Маоз ибн Муслим Сўғд ва Самарқандга бориб, оқ кийимлилар билан икки йилгача кўп урушлар қилди, гоҳ у ва гоҳ душман ғалаба қозонар эди. Икки йилдан кейин у Хуросон амирлигидан истеъфо берди ва Мусайяб ибн Зухайр Забий 163/780 йилда Хуросонга амир бўлди ва Бухорога келди. Шу вақт Бухоро амири Жунайд ибн Холид эди, уни Хуросон амири Хоразмга юборди.

Бухорода Муқанна саркардаларидан бўлган Қулортегин номли бир саркарда бор эди, у лашкар ва мулозимлар тузиб Мусайяб билан урушлар қилди.

Ҳикоят: Муҳаммад ибн Жаъфарнинг ривоят килишича, Муқанна лашкаридан мовароуннаҳрликлар,

турклар ва бошқалардан иборат эллик мингги унинг ҳисори дарвозасига йиғилиб, сажда ва зорий қилиб ундан дийдор кўрсатишни сўрадилар. Ҳеч бир жавоб ололмагач, яна сўрашда давом этиб: «Ўз эгамизнинг дийдорини кўрмас эканмиз, бу ердан қайтиб кетмаймиз», – дедилар.

Муқаннинг Хожиб номли бир қули бор эди, Муқанна унга: «Бандаларимга, айт, Мусо мендан дийдор кўрсатишни сўради, тоқат қилолмаслиги сабабли кўрсатмадим. Мени кўрган ҳар бир киши тоқат қилолмай дарҳол ўлади», – деди. Улар ялиниб-ёлвориб яна сўрайвердилар ва: «Биз дийдор истаймиз, агар ўлсак, бу айни муддао», – дедилар. Муқанна: «Фалон куни келинг, сизга дийдор кўрсатаман», деб ваъда берди.

Шундан кейин Муқанна ҳисорда ўзи билан турадиган хотинларга буюрди, улар Сўғд, Кеш ва Нахшаб деҳқонларининг қизларидан иборат бўлиб, юзта хотин эдилар. Муқаннинг шундай одати бор эди: қаерда хушрўй хотин бўлса унга хабар берар эдилар ва Муқанна уни олдириб келиб ўзи билан бирга сақлар эди. Ҳисорда у билан бирга шу хотинлар ва ўша хос қулдан бошқа ҳеч ким бўлмас эди. Ҳисордагиларнинг озиқ-овқат каби эҳтиёжлари бўлса, ҳар куни бир марта ҳисор дарвозаси очилар, ташқари томонда эса бир вакил бўлиб, у керакли нарсаларни тайёрлар, ҳалиги қул вакилни чақириб у нарсаларни ҳисор ичкарасига олиб киргач, яна ҳисор дарвозасини беркитар эди.

Шундай қилиб, у ўша хотинларнинг ҳар бирига ойна олиб ҳисорнинг тепасига чиқиб бир-бирининг рўбарўсига туришга ва қуёш нури ерга тушган пайтда

барча ойналарни қўлга олиб, бетафовут бир-бирига рўбарў қилиб тутишга буюрди. Халқ тўпланган эди. Куёш нури ойналарга тушгач, унинг акси билан ўша жой нурга тўлиб кетди. Шу вақт Муқанна қулига: «Ана қаранг! Худо ўз юзини кўрсатяпти деб, бандаларимга айт», – деди.

Тўпланган халқ қараб, бутун жаҳоннинг нурга тўлганини кўриб кўрқдилар ва ҳаммалари бирдан сажда қилиб: «Эй Худо! Қудратинг ва улуғлигингни шунчалик кўрганимиз етади, бундан кўпроқ кўрсак юрагимиз ёрилади», – дедилар. Улар ҳануз саждада эканлар, Муқанна яна қулига: «Саждадан бошларингизни кўтаринг! Худо сиздан рози ва гуноҳларингизни кечди, деб умматларимга айт», – деди.

У жамоа кўрққан ва ваҳимага тўлган ҳолда бошларини саждадан кўтардилар. Шу вақт Муқанна: «Ҳамма вилоятларни сизлар учун ҳалол қилдим. Кимки менга имон келтирмаса, унинг қони, моли ва фарзандлари сиз учун ҳалол», – деди. Шундан кейин у жамоа талончиликка берилиб кетди. Бу жамоа бошқалар олдида фахрланиб: «Биз Худони кўрдик», – дер эди.

Муҳаммад ибн Жаъфарнинг Кеш деҳқонларидан бўлган Абу Али Муҳаммад ибн Ҳорундан ривоят қилишича, Абу Али шундай деган: «Менинг бувим Муқаннанинг ўзи учун олиб келиб ҳисорда сақлаб турган хотинлари жумласидан бўлган экан.

У шундай ҳикоя қилар эди: «Бир куни Муқанна хотинларни ўз одати бўйича овқат ейишга ва шароб ичишга ўтирғизиб, шароб ичига захар солди-да, ҳар бир хотин учун биттадан хос қадах тутқизиб айтди: «Мен ўз қадахимдаги шаробни ичганимда, сизлар ҳам

қадаҳларингизни бутунлай бўшатишингиз лозим». Ҳамма хотинлар ичдилар, мен эса ичмасдан шаробни кўйлагим ёқасига тўқдим, Муқанна буни пайқамади.

Ҳамма хотинлар (хушсиз) йиқилиб ўлдилар; мен ҳам ўзимни уларнинг орасига ташлаб ўлганга солиб ётдим. Муқанна менинг ҳолимдан беҳабар эди. Кейин Муқанна ўрнидан туриб қараб, ҳамма хотинларнинг ўлиб ётганини кўрди-да, ўз қулининг олдига борди ва қилич билан унинг калласини кесди. Муқаннанинг фармони билан уч кундан бери тандир қизитаётган эдилар. Муқанна ўша тандир ёнига бориб кийимини ечди ва ўзини тандирга отди. Тандирдан бир тутун чиқди. Мен у тандир олдига бориб унинг вужудидан ҳеч асар кўрмадим. Ҳисорда бирор тирик киши йўқ эди.

Унинг ўзини ўзи куйдиришига сабаб шу эдики, у ҳамиша: «Қачон бандаларим менга бўйсунмасалар, мен осмонга чиқиб у ердан фаришталарни олиб келаман ва уларни бўйсундираман», дер эди. «Халқ Муқанна фаришталарни олиб келиб, бизга осмондан ёрдам бериш учун осмонга чиқиб кетди; унинг дини дунёда (абдий) қолади», десин деб Муқанна ўзини ўзи куйдирди. Кейин у хотин ҳисор дарвозасини очди ва Саъид Ҳараший кириб у ердаги хазинани олди».

Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср шундай дейди: «Бу қавмдан Кеш ва Нахшаб вилоятида, Кушки Умар, Кушки Хиштивон ва Зармон қишлоғи каби Бухоро қишлоқларида ҳозирда ҳам сақланиб келмоқда. Улар ўзлари Муқаннанинг ким эканлигидан бутунлай хабарсиз бўлсалар ҳам унинг ўша динидалар. Уларнинг тутган йўллари шуки, намоз ўқимайдилар, рўза тутмайдилар ва жунуб бўлганларида ғусл қилмайдилар,

лекин омонатга хиёнат қилмайдилар. Бу одатларининг хаммасини мусулмонлардан яширин тутадилар ва мусулмонлик даъво қиладилар.

Бундан минг йил олдин вафот этган машхур олим Абдулқоҳир Бағдодийнинг ёзишича ўша пайтда муқанначилар Иблоқ тоғларида одамлардан ажраган ҳолда ваҳшиёна ҳаёт кечириб ўтганлар. Ибодатсиз, ҳаром-ҳариш фарқига бормаи, аёллардан умумий фойдаланишиб, ўлимтик ва чўчка гўштларини еб дунёдан ўтиб кетишган.

Мансурия: Бу фирқанинг асосчиси Абу Мансур Ижлий бўлиб, саҳройи ва саводсиз одам бўлган. Шиаларнинг бешинчи имоми Муҳаммад Боқир 114/732 вафотидан сўнг Абу Мансур Куфада даъват билан чиққан, ўзини шу имомнинг вориси (халифаси), ишончли вакили деб эълон қилган.

Сўнгра у пайғамбарликка даъво қилиб, гўё Аллоҳ уни ўзига яқин олиб сурёний тилида уни ўғлим деб атаган. Пайғамбарлик унинг олти авлодида давом этажаги, сўнгтиси Маҳдий бўлишини даъво қилган. Аллоҳ ерга ўз «хабарчилари»ни юборишини тўхтамаслигини тарғиб қилиб, Абу Мансур ўзини ерга қулаб тушган «осмоннинг бир парчаси» (кисф, шундан мансурийларнинг бошқа номи – кисфийлар) деб эълон қилган.

Унинг наздида осмон деганда Муҳаммад (а.с.) уруғлари – хошийлар, ер деганда эса – шиалар тушунилган. Унинг даъвоси: Аллоҳ Муҳаммад (а.с.)ни Қуръон билан, уни эса – Қуръон шарҳи билан юборган.

Яна мансурийларнинг бузуқ фикрига кўра, имомлик Ҳазрат Алидан унинг зурриёти орқали Боқирга ўтган ва Ижлий унинг ўринбосари, сўнгра у

осмонга кўтарилган, Аллоҳ унинг бошини қўли билан силаган ва менинг тўғримда халққа хабар бер, деб ерга туширган деб даъво қилган.

Бу фирқа тарафдорлари жаннат, дўзах, қайта тирилиш кабиларни мажозий маънода талқин қилиб, амалда уларни инкор этганлар. Қуръондаги жаннат шу дунё неъматлари, дўзах эса, шу дунё мусибатлари деб таъвил этишган ва ўз мухолифларини бўғиб ўлдиришни ҳалол деб билишган.

Бу фирқа тарафдорлари Муғира фирқаси ақидасига ҳамоҳанг ақидага амал қилиб, улардан фарқли ўлароқ зинокорлик ва баччабозлик каби фаҳш ишлар билан ҳам мунтазам шуғулланганлар.

Ироқда Юсуф ибн Умар Сақафий Бағдод волийси бўлган даврда (738-742) уларнинг қилмишларидан воқиф бўлиб раҳбари Ижлийни осиб ўлдириб, фирқа тарафдорларининг барчаси қатли ом қилинган.

Мансурия оқимининг тирик қолган тарафдорларига Абу Мансурнинг ўғли Хусайн раҳбарлик қилган, у ҳам пайғамбарликни даъво қилган. Унинг издошларини хусайнийлар деб аташган. Уларнинг фолияти ўттиз йилча давом этган.

Халифа Маҳдий даврида (775-785) Хусайн қўлга олиниб, халифа хузурига келтирилган ва унинг буйруғига кўра хочга тортилган. Халифа ундан қолган жуда катта бойликни мусодара қилиб, издошларини таъқиб этиб қатл эттирган.

Мансурия таълимоти Ироқда фаолият олиб борган шиаларнинг бошқа таълимотлари каби ўзига яхудий-христиан динлари унсурларини киритган.

Жумладан, Абу Мансурнинг даъвосига кўра Аллоҳ биринчи бўлиб Исо (а.с.)ни яратган.

Комилия: Бу фирқага Абу Комил асос солган бўлиб, унинг ақидасига кўра имомлик бир нур бўлиб, у шахсдан-шахсга кўчиб юради. У бир шахсга пайғамбарлик шаклида ўтса, бошқасига имомлик шаклида ўтиб, кейинчалик пайғамбарликка айланади. Ўлим олдидан руҳ бир танадан бошқасига ўтади деган ботил фалсафага ишониб адашганлар.

Унинг ақидасига кўра, Ҳазрат Алига байъат қилмаганлари учун барча саҳобалар ҳам уларга қарши курашмаган Ҳазрат Али ҳам кофирдирлар.

Албоия: Албо ибн Зиро Давсий ёки Асадий номидан олинган бу фирқа Ҳазрат Алини Муҳаммад (а.с.)дан устун қўйиб, аслида Али пайғамбар этиб юборилган деб, Муҳаммад (а.с.)ни мазаммат қилганлари учун бу фирқага «Замима»⁵⁵ деб иккинчи ном ҳам берилган.

Жаноҳия: Тоифа раҳбари – Абдуллоҳ ибн Муовия ибн Абдуллоҳ ибн Жаъфар ибн Абу Толиб. Абдуллоҳ ўзини имом деб даъво қилган. Куфада у имомликдан кейин ўзини парвардигор деб эълон қилган ва Одам (а.с.)дан бошлаб илоҳий руҳ пайғамбарлар орқали унга ўтганини иддао қилган.

Бу тоифа ҳам жаннат ва дўзахни инкор этган, ароқ-май, зино, баччабозлик ва бошқа тақиқларнинг ҳаммасини ҳалол деб, ибодатларни вожиб эмас деб эълон қилган. Қуръон оятларини ўз нафсу ҳаволарига мувофиқ таъвил қилиб залолатга ботишган.

Унинг ақидасига кўра, Аллоҳнинг руҳи Одам (а.с.)га, сўнг ундан ўғли Шис (а.с.)га ўтган. Шу услубда кейинги

⁵⁵ **Замима** – мазаммат, масхара қилувчи.

буюк зотларга ўтиши давом этаверар эмиш. Яна бир ботил ақидаси шуки, ҳар бир мўмин кишига Аллоҳдан ваҳий келиб турар эмиш.

Абдуллоҳ ибн Муовия устига Або Муслим Хуросоний кўшин юбориб ҳалок қилган.

Гуробия: Бу фирқанинг бузуқ ақидаси шуки, гўё Аллоҳ таоло пайғамбарликни Жаброил (а.с.) орқали Алига юборган. Жаброил (а.с.) янглишиб Муҳаммад (а.с.)га топширган. Зеро, у иккиси бир-бирига ўхшаш бўлганлар. «Қарға қарғага ўхшайди» деган мақолдан олиб мазкур фирқага ном қўйилган.

Яна ботил эътиқодларидан бири – Али расул, унинг авлоди ҳаммаси расуллардир.

Яна улар ўзларига эргашганларга: «Қанотли фариштага, яъни Жаброилга лаънат ўқинглар», деб буюрар эканлар.

Разомия: Фирқа Разом ибн Разм номидан олинган. Бу фирқа кишилари Хуросондан чиқишган. Улар имомликни Абу Муслим Хуросонийга нисбат беришган. Бундан ташқари унга илоҳий руҳ кирган деб иддао қилишган. Яна улар Абу Муслимнинг ўлиmidан сўнг уни Жаброил, Микоил ва бошқа фаришталардан улуг ва у ўлгани йўқ, бир кун келади, деб уни кутиб ўлиб кетишган.

Хаттобия: Бу фирқага Абул-Хаттоб Муҳаммад ибн Абу Зайнаб Асадий бошчилик қилган. У ўзини Жаъфари Содикқа содиқ издошларидан деб биларди. Лекин у бунга эътиборсиз бўлгач, ундан юз ўтириб, орқасидан ёмон сўзлар билан унга лаънат ўқийди ва бошқаларни ҳам ундан узоқлаштиришга ҳаракат қилади.

Хаттобия ҳулулия фирқаси изидан бориб, илоҳий руҳ Жаъфари Содикқа ўтган, ундан кейин руҳ Абул-Хаттобга ўтган деб эътиқод қилади.

Кейинчалик хаттобийлар исмоилия фирқасига кўшилиб кетишган. Хаттобия тарафдорлари ўз вақтида шиа имомларини пайғамбарлар даражасига кўтаришган. Ундан кейин уларни илоҳ даражасига олиб чиқишган. Сўнгра Жаъфари Содикни илоҳ деб билишган. Яна улар Муҳаммад, Али, Фотима, Ҳасан ва Ҳусайнларни Худо деб аташган. Ҳаром нарсаларни ҳалол деб билишган. Гуноҳ ишларни гуноҳ деб ҳисоблашмаган.

Жаъфари Содик эътиқоди бутун бўлгани учун Абул-Хаттобни ўз даргоҳидан узоқлаштирган.

Друзлар: Шиалиқда вужудга келган фирқа бўлиб, унинг асосчиси Ништегин Дарозий (ваф. 410/1019 й.)дир. Друзларнинг қарашлари исмоилийлар қарашларига яқин. Фирқа фотимийлар халифаси 384/996–412/1021 йиллар ҳукмронлик қилган Ҳаким даврида пайдо бўлган. Ҳаким умрининг охирида ўзини Худо деб эълон қилган ва ўзига эътиқод қилишни талаб этган. У сирли равишда ўлгач, Ливан ва Антиливан тоғларида яшовчи халқлар унга Худо деб эътиқод қила бошлаган.

Друзлар номи ҳам халифа Ҳакимнинг тарғиботчиларидан бўлган Ништегин Дарозий исми билан боғлиқ. Друзлар ақидаси ўта сирли бўлганидан фарзандларига ҳам қирқ ёшга етмагунча ўргатишмайди. Уларнинг ақидаси бир қанча дин ва мафкуралардан ташкил топган. Жаннат, дўзах, савоб, жазо ва Қуръонни бутунлай инкор қилишади, ўзларининг хос мусхафлари мавжуд. Мусулмон уламолари друзларни диндан чиққан оқим деб эълон қилган.

Друзлар ақидасига кўра, Худо одам қиёфасига кириб, инсонлар ўртасида пайдо бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам друзлар Ҳақимнинг қайтишига ишонишади.

Друзлар Куръон мазмунини мажозий талқин қилади. Жоннинг кўчиб юриши тўғрисидаги тасаввур туфайли ўлимга бефарқ қарайдилар, ислом дини маросимларини бажаришни шарт эмас деб ҳисоблайдилар. Диний байрамлардан фақат қурбон ҳайитини ва шиаларда мотам маросими ҳисобланган ашурони нишонлайдилар.

Друзлар суннийлар томонидан таъқиб этилгани учун шиаларга хос бўлган тақия⁵⁶ талабларига амал қиладилар. Барча исмоилийлар каби друзлар ҳам шариатни тан олмайдилар. Друзлар икки қисмга: «омий» («беҳабар») ва «уққол» («билимдонлар» («хабардорлар»)га бўлинади.

Друзларда масжидга бориш, намоз ўқиш одати йўқ. Уларнинг ибодатхоналари «халво» деб аталади. Бу ерда пайшанба кунлари фақат «уққол»ларгина тўпланади. Ўрта асрлардан бошлаб друзлар ўзларининг меросий мулкларига ва ҳукмдор амирлар сулоласига эга бўлган.

Муаммария: Бу фирқа аъзолари Абул-Хаттоб вафотидан кейин Муаммар исмли шахсни имом деб тан оладилар ва Абул-Хаттоб ҳалол санаган ҳаромларни булар ҳам ҳалол санашда давом этадилар. Муаммария фирқаси Аллоҳнинг ашёларда яратадиган сифатларини

⁵⁶ **Тақия** – «эҳтиёткорлик», «жонини сақлаш учун ўз динини яшириш»ни англатувчи термин. Шиаликнинг етакчи тамойилларидан бири. Сунний мусулмонлар учун «тақия» фақат назарий аҳамиятга эга. У фақат мусулмон учун ўлим хавфи туғилган чоғидагина лозим, шунда ҳам у фикран изоҳ бериши керак бўлади.

ва тақдирни инкор этиб, қадария ақидаси билан ҳамоҳанг мафкурага эга бўлган.

Уларнинг ботил эътиқодларидан бири – Аллоҳ жисмларни яратади, лекин уларнинг сифат ва хусусиятларини яратмайди. Уларни жисмларнинг ўзи яратади, деган ақидасидир.

Умайрия: Фирқа раҳбари – Умайр ибн Баён Ижлий бўлиб, уларнинг ақидасида Абул-Хаттобдан кейинги имом Умайр ибн Баёндинир. Улар Жаъфари Содикни илоҳ деб билиб унга ибодат қилишган. Бу хабар Язид ибн Умарга етгач, фирқа бошлиғи Умайрни тутиб осиб ўлдирган.

Муфаззалия: Бу фирқа раҳбари Муфаззал ибн Умар бўлиб, улар Жаъфари Содикдан кейин ўгли Мусо Козимни имом деб санашган. Шунинг учун бу фирқанинг иккинчи номи Мусавия дейилади.

Мусо Козимнинг ўлими тўғрисида ихтилоф бор. Бир ривоятда уни Ҳорун ар-Рашид асир олиб зиндонга ташлаганда ўлган дейилса, бошқа ривоятда Яҳё ибн Холид уни заҳарлаб ўлдирган дейилади. Қабри Бағдодда.

Сабоҳия: Ҳасан ибн Сабоҳ «Назория» даъватини ўзлаштириб, сўнгра уни Исфаҳонга ёйишга ўтади. Кўпчилик уни қабул қилади. Исфаҳонда туриб ён атрофдаги мамлакатларга ҳам даъватчиларни юбориб туради. Мисрга бориб, у ердаги зиндиқу фосиқлардан қўшимча таълим олиб, жоҳил, содда одамларни ўзига тобе қилади. Уларга рофизийларнинг афсоналарини гапириб, Ҳазрат Али тарафини олиб, унинг душманларига қарши жангга чақиради.

Султон Маликшоҳ уни бу йўлдан қайтишга буюриб элчи юборади. Элчилар уламоларнинг унга қарши ёзган фатволарини топширадилар. У ўқиб кўриб элчилар гувоҳлигида ёнида турган издошларига: «Мен сизлардан айримларингизни ўз хожаси олдига юбораман», деб улардан бирини ўзини сўйиб ўлдиришга буюради. У дарҳол ёнидан пичоқ чиқариб ўзини сўяди. Иккинчисига қалъадан ерга ўзини ташлашга буюради. Сўнгра элчига: «Мана сенга жавоб», дейди. Султонга бу хабар етиб боргач унга бошқа элчи жўнатмай қўяди.

Назория таълимотини Эронда турли номлар остида кенг ёйишга ўтдилар. Уларнинг бир номи Фотимия бўлса, бошқа номи Ҳашшошун, яъни гиёҳвандлар эди. Зеро, ўзларига жалб қилиш учун одамларга ҳашиш деб аталувчи гиёҳ тарқатишар эди. Ўзларига қарши чиққанларни ҳуфёна йўқотишар эди. Шундай қилиб, Ҳасан ибн Сабоҳ кўп ёшларни йўлдан уриб, маишат билан маст қилиб, ўз домига тушириб дунёдан кўз юмади.

Унинг вафотидан кейин унинг ишларини 518/1124 йилдан бошлаб Киё, Бузруг, Умид, ундан кейин ўғли Муҳаммад ибн Киё, ундан кейин Ҳасан давом эттириб, барча фарз ибодатларни бекор қилади. Аёллар ва мулкларни хусусийликдан умумийликка ўтказди. У 561/1166 йили қатл қилинади. Унинг ишини ўғли Муҳаммад 607/1211 йилгача давом эттиради. Ундан кейин ўғли Ҳасан ота-боболаридан фарқли ўлароқ ислом фарзларини ўз жойига қайтариш, масжидлар фаолиятини тиклаш каби хайрли ишларни қилишга ўтгач, 617/1220 йилда ўзининг одамлари уни ўлдиришади.

Сўнгра муғул босқинчилари кириб келгач назорийчиларнинг охирги авлоди Хуршоҳ Мангу Қоон қўлида ҳалок бўлади. Назория ва исмоилия таълимоти кейинчалик Ҳиндистонда давом этиб, у ерда ҳинд тасаввуфи ва бошқа таълимотлар бирлашган ҳамда Инглиз истилоси давригача давом этди. Инглизлар бу таълимот раҳбари Оғохонни қўллаб-қувватлади.

Булардан кейин Миср, Ҳиндистон ва Покистон диёрларида мустаълия, тоййибия, бухара каби фирқалар ҳам пайдо бўлди. Фотимийлар ва бухара тоифаси имомлик Фотимаи Заҳро авлоди орқали давом этиши керак деган ақида билан яшаб ўтишган.

Байҳасия: Абу Байҳас Ҳайсам номидан олинган бу фирқа ақидаси – илм, ирфон ва амал биргаликда имондир. Аллоҳ таолонинг: **«Айтинг: «Менга ваҳий қилинган нарса (Қуръон)дан таом ейдиган кишига ўлимтик, тўкилган қон, чўчқа гўшти – у, албатта, палид – ва (сўйишда) Аллоҳдан ўзганинг номи аталган «фиск» («ҳайвон»)дан бошқа ейиш ҳаром қилинган нарсани топмаяпман»....»** (Анъом, 145) оятида айтилганидан бошқа нарсалар ҳаром эмас. Яъни ўлимтик ҳайвон сўйилганда чиққан қон, чўчқа гўшти, Аллоҳдан бошқанинг номи билан сўйилган ҳайвондан бошқа ҳамма нарса ҳалол деб эълон қилишган.

Бу фирқа тоифаларга бўлинган. Бир тоифада Мадинадан Маккага қайтиб келганларни дўст тутмаймиз, деса, бошқаси улар ўз ватанларига келгани учун уларни дўст тутаверамиз, деган.

Ҳар икки тоифа имом (шоҳ) кофир бўлса раият (фуқаролар) ҳам кофирдирлар, деган ақидада бирлашганлар.

Байҳасия ақидалари Аҳли Сунна вал-Жамоа ақидаларига мутлақо зиддир.

Убайдия: Бу фирқа асосчиси – Убайд Муктаиб. Унинг ақидасига кўра, ширкдан бошқа ҳар қандай катта ва кичик гуноҳлар кечирилади. Банда тавҳидда собитқадам бўлса, унга ҳеч қандай гуноҳ ишнинг таъсири бўлмайди.

Бу фирқанинг бузуқ эътиқодларидан бири – Аллоҳ инсон суратида, деган иддаосидир.

Мухтория: Хаворижлардан бўлмиш Мухтор ибн Абу Убайд Сақафий номидан олинган бу фирқа ақидасига кўра, Ҳазрат Алидан кейин имомлик Муҳаммад Ҳанафияга ўтган. Унинг шуҳрат топишига икки сабаб бор: биринчиси ўзини Муҳаммад Ҳанафия тарафдори бўлиб унинг фойдасига даъват қилгани бўлса, иккинчи сабаб Имом Ҳусайн қотилларидан қасос олиш учун кечаю кундуз ҳаракатда бўлгани, дейилади.

Мухтория ақидасининг бузуқ жиҳатларидан бири – Аллоҳнинг илми ва иродаси ўзгариб, янгиланиб туришининг жоизлиги. Яъни билмаган нарсасини кейин билиши ёки қиламан деган ишида янглишиб иродасини ўзгартиришидир. Бу эса Аллоҳ шаънига шаккокликдир.

Муҳаммад Ҳанафия Мухторнинг қилиб юрган ишларига қарши чиққан.

Кейинчалик пайдо бўлган раззомия, афсаҳия, албоия, кайёлия, нўъмония каби фирқалар ҳам юқорида зикр қилинган шиа, рофизия, қадария, имомия, исмоилия ва ҳулулия каби адашган фирқалар қатори Аҳли Сунна вал-Жамоа таълимотидан маҳрум

бўлган, ўз нафсу ҳаволаридан келиб чиқиб фирқалар тузиб, халқни залолат йўлига киришга ундаган гумроҳ тоифалардандир.

Чароғкуш: Бу фирқа асосчиси асли Бадахшонлик Носир Хисрав исмли шахс бўлиб, Бухорода таҳсил олган ва жуда зеҳни ўткир толиби илмлардан бири бўлган. Амир Тегин Салжут унинг илмига маҳлиё бўлиб, ўзига яқин тутар ва хонадонига меҳмонга чақириб турар эди. Бир куни у амир Тегин Салжутни хонадонига бориб, «мен Муҳаммад динини барҳам топдираман», – деди. Бу воқеадан сўнг у ғойиб бўлиб, қирқ йилгача кўринмади. Қирқ йилдан сўнг қайтиб келиб, ўзини халққа Мукно⁵⁷ деб таништирди. Шахрисабз яқинидаги Талли деган жойдаги бир ғорни ўзига маскан қилди. Табобат илмидан хабардор бўлгани учун касалларни даволаш билан шуғулланди. Одамлар шифо истаб турли шаҳар ва қишлоқлардан кела бошлади. Унга ихлос қўйган мухлислари оқ кийим кийиб, унинг хизматиغا ҳозир у нозир эдилар.

Кундан-кунга касаллар шифо топа бошлагандан сўнг унга ихлос қўйганлар сони ҳам орта бошлади. Бир куни у ғорга кириб кетиб, уч кундан кейин у ердан чиқиб, «мани бу эрта расул, яъни ялавоч қилдилар»⁵⁸, деди. Шундан кейин яна «барчаларингиз айтингиз: Носир Хисрав расули ҳақдир», – деди. Одамлар агарда пайғамбар бўлсанг бизга бирон бир мўъжиза кўрсат, дедилар. Носир Хисрав йиғилганларни карахт ҳолатига тушириб, шундай деди: «Ушбу чинор дарахти орқали Жаброил менга сўзлайди». Ҳаммалари чинор дарахти

⁵⁷ Мукно – лақаб.

⁵⁸ Мени бугун эрталаб пайғамбар яъни, хабар етказувчи қилиб тайинладилар.

олдига келдилар, дарахтдан овоз чиқиб, «Мен Номуси Акбар, яъни Жаброилдурман, Носир Хисрав Худонинг пайғамбаридир». Йиғилганларнинг барчаси ақлдан озгандай ул малъунга имон келтирдилар.

Байт:

*Ул эски дарахтдан чиқибким тавуш,
Эшитти ҳаммадин кетиб ақлу жуш.*

*Мани бул сўзимдин еманг сиз малул,
Бу Мукно бўлубдур, Худоға расул.*

Унга имон келтирган одамлар ундан «охири замон пайғамбари ҳақида нима дейсиз», дедилар. Носир айтди: «Ман шарҳи Қуръондирман, менга нима тайёрланган бўлса, мен ўшанга амал қиламан. Расулдан сўнг унинг саҳобалари ўз нафсларига берилиб, йўлдан адашдилар. Бу шариат етмиш икки мазҳабга бўлинибди, деб Жаброил менга ваҳий келтирди. Мен пайғамбарман, бу етмиш икки мазҳабни ўзимнинг бир мазҳабимга бўйсундириб қўяман». Унга тобе бўлган одамлар яна сўрадилар: «Сенинг мазҳабинг қайси». У бадбахт «чароғкуш», деб жавоб берди. У яна шундай деди: «Мени мазҳабимда намоз ўқишнинг ҳожати йўқ». Одамлар дедилар: «Нима учун намоз ўқишнинг ҳожати йўқ?» Носир: «Бизга ғайб илми ато бўлди, биз Худони таниймиз, Худони таниганимиздан кейин бошқа нарсаларга ҳожат йўқ», – деб жавоб берди.

Носир Хисрав ўз асхобларига деди: «Мўмин мўминга биродардир, ҳаргиз молу мулкларингизни бир-бирингиздан дариг тутманг. Ҳеч бир мол-мулк сизларга ўз хотинингиздан афзал эмас. Хотинларингизни бир-бирингиздан аямангиз, агарда хотинларингизни биров зино қилаётганини кўрсангиз асло ҳеч нима демангиз,

гўё ўз нафсингизни ўлдиргандек бўлинг. Ҳар кимки ўз нафсини ўлдирса, валий бўлади. Зоҳирингизда сўфи бўлинг, ботиний суратингизни ўзингиз билурсиз, фиск ботинда ҳалолдир. Агар хотинингизга биров яқинлик қилса, хурсанд бўлиб, ич-ичингиздан севининг. Майни ичингиз, ҳаргиз ғул қилмангиз деб саҳобаларимни атрофдаги шахар ва қишлоқларга юбордим ва дедим: «Эй одамлар, сизларни машаққатли шариатга бўйсуннишдан озод қиламан, қиёмат кунининг азобидан сизларга нажот бераман. Дунё ҳаргиз охир бўлмас, қиёматдан мурод ўлгандан кейин тирилмоқлик йўқ, ҳар кимнинг яхши феъли маишати жаннатдур, қибла сизларга даркор эмас. Киши Худони талаб қилса, қибла нима учун керак? Олам қадимдир, хотинларингизни ўзгалар зино қилса, зиёни йўқдир, яна шароб, чоғар⁵⁹ ичинглар, маст бўлиб қолманг, мастлик ҳаромдир. Рамазон ойининг ўн еттинчи кунини ҳайит байрами қилинг, чунки Ҳазрат Али ўлган кундир».

Бу воқеалар 749/1348 йилда бўлиб, Носир Хисрав «ҳижрий йил тугади, бу кундан бошлаб «чароғкуш»⁶⁰ санаси бошланади», деди ва бугундан бошлаб ўзини Абдулқийём номи билан аталишини эълон қилди. У жуда кўплаб одамларни даволаганлиги учун Мовароуннаҳрда машҳур бўла бошлади.

Аҳли Сунна вал-Жамоа уламолари Носир Хисраф ва унинг оқ кийимли барча тарафдорларини кофир деб атадилар. Шундан сўнг Носир ўз қавми билан бирга уламолар томонидан кофирга ҳукм қилинганлигини эшитиб, ўз тарафдорларини «Фидойи Носир» деб атади.

⁵⁹ Чоғар – май, ичкилик, шароб.

⁶⁰ Чароғкуш – «Чироғини ўчирувчи», яъни Муҳаммад (а.с.) чироғини ўчириб, ўз мазҳабини тузувчи.

Куфрга ҳукм қилинган бу қавм барча мусулмон уламоларига қарши ҳаракатлар бошлашди ва шу йилнинг ўзида Бухоро, Самарқанд ва Балхда тўрт мингдан ортиқ муллаларни қатл қилдилар. Самарқанддаги «Соҳибул ҳидоят» номли энг катта уламо Носир Хисравни кофирликка ҳукм қилгани сабаб, унинг фидойи тарафдорларидан бири табиб суратида бориб, кўзини даволайман деб алдаб кўр қилиб қайтади. Уларнинг дастидан жуда кўплаб олиму уламолар яшириниб, баъзилари эса қочиб қутулдилар. Носир Хисрав бир неча йиллар ўзининг ботил куфрона таълимотини тарқатиб, халқ ва давлатга жуда кўп зиён-заҳматлар етказди. Унга эргашган одамлар кофир бўлиб дунёдан кўз юмиб кетдилар.

Носир Хисравни ўзининг куфр таълимотини Мовароуннаҳрда ёйиб юрган вақтда Амир Темур ҳазратлари ўн тўрт ёшда эди. Носир Хисравга қарши жуда кўплаб ҳукмдорлар жанглари олиб бордилар, аммо унинг тарафдорлари кундан-кунга кўпайиб, қудратли бўлиб, ҳаддидан ошиб кетди. Мовароуннаҳрдаги мусулмонларга дунё тор бўлиб, жуда кўп шаҳар ва қишлоқларидаги имони заиф одамлар Носир Хисрав ҳақ пайғамбар деб имон келтирдилар.

Ўша йилда Носир Хисрав ўзининг кофир фидойиларидан бирини Шаҳрисабзга юбориб, Амир Темурнинг отаси Тарағай баҳодир тунда ётган ётоқхонасига хуфёна кириб, Тарағай баҳодир ётган ёстиққа ханжарни санжиб, унинг кўкраги устига бир хатни қўйиб чиқиб кетади. Тонгда баҳодир уйқудан туриб хатни ўқиб кўради. Бу хатда шундай ёзилган эди: «Носир расули Худодур, амир Тарағай баҳодир келиб, имон келтурсин, бўлмаса омон йўқ ҳалок бўлғай».

Бу воқеадан сўнг Тарағай баҳодир ўғли Темур билан маслаҳатлашди. Соҳибқирон отаси Тарағай баҳодир ул малъуннинг олдига бормасликни маслаҳат берди. Аммо Тарағай баҳодир ўғли Темур билан бирга боришини ихтиёр қилди.

Носир Хисрав билан суҳбат қургани Тарағай баҳодир ўғли Темур билан бирга боришганда, унинг қавмлари Носирга сажда қилишини буюрдилар. Бу гапдан Носир хабардор бўлиб, «булар ҳали янги келган, аввал менга имон келтурсун, сўнгра сажда қилмоқға буюргайман», деб у иккисига ўз шариатидан сўзлаб берди ва уларни чинор дарахти ёнига олиб борди ва деди: «Эй мукно, сан шаҳодат берғил мани набилиғимга». Шу пайт дарахтдан «анта расулуллоҳ», деган овоз чиқди.

Бу бўлган воқеадан Тарағай баҳодир Носир Хисравнинг сўзларига ишонишига бир баҳя қолаётганини кўрган Амир Темур Носир Хисравга шундай деди: «Эй Носир, шарҳи Қуръонман деюрсан, Қуръонда саждаи таҳиййит манъдур»⁶¹. Амир Темурнинг ёшлиги сабаб ҳали етарли диний билими бўлмаса ҳам Носир билан кўп муноқаша қилди. Носир Хисрав: «Эй амир Тарағай баҳодир ўғлингга айтгин менга итоат қилсин», – деди.

Тарағай баҳодир Темурни Носир Хисрав олдига олиб келди. Шунда Носир Хисрав ундан «Нима жавоб дерсан, имон келтурурсанми ё йўқ», деди. Тарағай баҳодир эртага эрталаб жавобини айтаман, деб уйига қайтди. Келиб ўғли билан маслаҳатлашганда унга Темур: «Эй ота, имон келтирмангизким, ул кофирдур. Ман бу кеча Самарқандга борурман, уламолар олдиларига бориб

⁶¹ Бу жумланинг маъноси қуйидагича: Эй Носир, сен Қуръоннинг шарҳиман деяпсан, ахир Қуръонда одамга сажда қилиш ман қилинган-ку.

кўрайчи нима дер эканлар. Уламолардан бири келиб Носир билан баҳс қилсин, сиз ундан эрталаб бориб ўн кунга муҳлат сўранг», деб Самарқандга йўл олди.

Амир Тарағай эса эрталаб Носир олдига бориб унга имон келтиришини ва у ўн кун беришини сўради. Шунда Носир Хисрав Тарағай баҳодирни ўлдирмаслигини айтиб, ўғли Темурни эса Самарқандга у билан баҳслашиш учун одам олиб келишга кетганидан хабардор эканлигини ҳам таъкидлаб қўйди.

Соҳибқирон Амир Темур Самарқандга бориб барчани йиғиб, кимки уламо бўлса бориб Носир Хисрав билан баҳслашиб уни ноҳақлигини исботлашини ва қиёматда шафоат истаса расулу акрамни танитиб қўйишини айтди. Шунда барча уламолар йиғлаб бундай қилолмасликларини Носир уларни ўлдириб юборишини, шунинг учун улар беркиниб юрганларини айтдилар ва олимлар Соҳиб ҳидоят ҳам ожизликларини йиғлаб айтишди.

Шунда Амир Темур улардан Соҳиб ҳидоятни олдиларига олиб боришни сўради. Соҳиб ҳидоят эса кўзлари боғлоглиқ ҳолда дарс ўтар эдилар, шунда Соҳибқирон: «Ман қулингиз амир Тарағай ўғли бўлурман, хизматингизга келдим. Қадами шарифингизни Носир олдиға еткурсангиз», – деди.

Соҳиб Носир Хисравни кофир деганида унинг одамларидан бири табиб бўлиб келиб кўзларини кўр қилиб қўйганини ва у ҳам Носирдан кўрқишини айтди.

Носир Хисрав Амир Темурни Самарқандга кетганини билиб кетидан ўзининг фидойиларидан бирини юборди ва Амир Темурни ёлғончи қилишини тайинлади. Ўша фидойи келиб илм аҳлининг мажлисига қўшилди ва ҳаммага бу Носирнинг одами деб гувоҳлик

берди. Амир Темур эса: «Мен Тарағай баҳодир ўғли-дурман», – деди. Лекин улар ишонмай уни Низомул-мулк мадрасасига қамаб қўйишди. Тунда Соҳиб туш кўрди, тушига Расулуллоҳ (с.а.в.) кириб, унга: «Эй Бурҳониддин, турғил ул йигит чин сўзлар. Ул йигитни топиб, малоҳидалар олдиға анинг бирла борғил, зафар топгайсиз», – деди.

Соҳиб уйқудан уйғонгач кўзлари яна кўра бошлади ва Амир Темурга кетаверишини ортидан Соҳиб илм аҳлини йиғиб етиб боришини айтди. Амир Темур йўлга чиқди. Соҳиб ҳам тўрт мингдан зиёд муллаларни олиб йўлга чиқди.

Амир Темур Шаҳрисабзга ўнинчи кун етиб келди. Отаси эса Носирга ўғли келиб имон келтирса, у ҳам имон келтиришини айтиб турган эди. Соҳибқирон бориб Соҳиби ҳидоят келаётганини у Носир Хисрав билан баҳслашишини агар баҳсда ғолиб чиқса, унга имон келтиришини ва унга уч кун муҳлат беришини сўради. Уч кун ўтгач Носир Амир Темурни ўлдирмаса, ўзи ўйлаб топган динини йўққа чиқаришини ўйлади ва Тарағайни олдиға бориб тезда имон келтиришини, агар имон келтирмаса ўлдиришини айтди.

Соҳибқирон қаршилик кўрсатгани учун юз киши унга ташланиб турганида Соҳиби ҳидоят келаётгани кўринди. Улар овозларини чиқариб: «Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадур расулуллоҳ», деб келишарди. Фидойилар шу заҳоти Амир Темурни қўйиб юборишди.

Соҳиб келиб қараса, Носир олтин курсида ўтирган эди. Соҳиб ким савол беришини сўраганида, Носир: «Мен савол бераман, сен жавоб берасан», – деди. Соҳиб ўтирган еридан туширмоқчи бўлиб: «Савол берувчи

зиёдами ёки жавоб берувчи», деб сўраганларида Носир: «Жавоб берувчи», – деди. Соҳиб ундан ўрнидан туришини ва олтин курсига ўзи ўтиришини айтганда, Носирнинг мунофиқлиги тутиб: «Унда саволни сиз беринг», – деди. Шунда Соҳиб ундан нима хоҳлашини, мақсади нима эканини сўраганларида, у расул бўлмоқчилигини айтди. Носир Хисравдан мўъжиза талаб қилишди, у чинорда Аллоҳ юборган Мукно номли фаришта борлигини ва у Носирнинг расуллигига гувоҳлик беришини айтди. Соҳиб ваҳий бошқа жойда гувоҳлик берсин деганда, у мулзам бўлиб қолди.

Шариатингда нима бор деб сўраганда, у шариатида намоз ўқимаслик, Худони таниса бўлди, мўминлар бир-бири билан қариндош бўлгани учун мол ва аёлда шериклигини айтди. Шунда Соҳиб ҳидоят унинг ақидаси ботиллигини, ақидасига кўра мол-дунё аралашиб, қайта тақсим бўлганда кимга тегишини сўраганда Носир жим бўлди, бир аёлни турли эркак зино қилса-ю бола туғилса, отаси ким бўлишини сўраганда мулзам бўлди. Шунда Носир Хисрав эртаси куни эрталаб ваҳий Мукнони олдига бориб ундан сўрашларини, шунда ҳам Носир мулзам бўлса уларга бўйин эгишини айтди. Амир Темур, Тарағай баҳодир ва Соҳиб Ҳидоят рози бўлишди. Улар кетаётганларида эса Носир эртасига қуролсиз келишларини, уларда ҳам қурол бўлмаслигини айтди.

Эртаси куни Соҳиб Ҳидоят Тарағай баҳодир билан Амир Темур олдиларига келдилар. Кета туриб Амир Темур Носир макр қилмасин деб ёнига қилич беркитиб олди. Носир Хисрав эса ўнтана одамга қаландар кийимини кийгазиб, қурол бериб қўйган эди. Уларга

агар Мукно ўлдиришга амр қилса, мусулмонларни ўлдиришларини айтиб тайёрлаб қўйган эди.

Хаммалари келиб чинор олдида йиғилишди. Носир Мукнодан унинг пайғамбарлигига гувоҳлик беришини сўради. Мукно бетоблигини, агар чинор илдизига Тарағайни қонини қуйсалар тузалишини ва гувоҳлик беришини айтди. Шунда ҳалиги ўнта фидойи Тарағайни ўлдирмоқчи эди, Амир Темур чаққонлик билан отасини ҳимоя қилди. Кўп жангдан сўнг қўрғонга кириб олишди. Кечаси Амир Темур жосус кийимида бўлиб Носирнинг лашкарига қўшилиб олди. Бир киши қора кийимда тоғ томон кетаётганини кўриб, Амир Темур ўзига икки кишини ҳамроҳ қилиб кетидан кузатди, у ёр томон борди, ичкаридан бир киши чиққанда ҳалиги қора кийимли эса унга эрталаб нима дейишини ўргатди. Амир Темур бу қора кийимлик Носир Хисрав эканини фаҳмлади.

Носир кетгач, Амир Темур ва шериклари ичкарига киришди, у ерда чиноргача йўл бўлиб бир киши ўтирарди. Ундан сўрашганда унинг оти Мукно, у Носир айтганини қилишини, 40 йилдан бери одамларни алдаб келишларини айтди. Одамлар орасига уни олиб боришди улар Мукнони осиб қўйишди ва чинорни ёқиб юборишди.

Носир эса ўзини оқлаб, бу тухмат эканлигини, унга яна ваҳий келишини у бошқа дарахтда бўлишини айтиб, тарафкашларини тинчлантиришга ҳаракат қилди. Шундан сўнг айрим адашганлар йиғлаб ялиниб, нотўғри иш қилганини тан олиб келишди.

Амир Темур икки минггача лашкарини ва янги мусулмонларни олиб жангга ҳозирланди. Носир

Хисрав тарафкашларидан бўлган Замонбек жангга кирди ва Носирнинг олдига келиб ваҳий келдимиди, йўқми сўраб турди. У еттинчи марта келганида Носир ваҳий келганини ва у Амир Темурни ўлдиришга Замонбек буюрилганини айтди. Замонбек ростдан шунга буюрилганлигини сўраса, Носир унга: «Ёлғон гапирсам каллам танимдан жудо бўлсин», – деб қасам ичди. Замонбек бориб қараса, Амир Темур ёшгина йигитча экан. Шунда Замонбек Амир Темурни ўлдиришга шайланиб найзасини кўтарган эди, Амир Темур уни қулоқ-бурни аралаш қиличлади.

Замонбек жаҳли чиқиб Носирдан ваҳий келдимиди, йўқми сўраса у ваҳий келганини ва у Амир Темурни ўлдиришга буйруқ берганини айтганда, Замонбек ундан ёлғон гапирмаслигини сўради. Шунда Носир ёлғон гапирса, калласи танасидан жудо бўлишини айтди. Замонбек эса ғазабланганидан Носир Хисравни калласини танасидан жудо қилди. Калласини олиб бориб Тарағайга кўрсатди, у эса Амир Темурга хабар берди. Шунда Амир Соҳибқирон Носир тарафкашларини тирик қолдирмасликни айтди. Ва барчасини бир жойга ҳийла билан жамлаб ўт қўйиб ёқиб юборишди. Қочганларни ҳам тутишди. Фақат уларнинг орасидан биргина аёл қочиб қутулиб қолган. Бугунги кундаги барча «чароғкушлар» авлоди ўша аёлдандир⁶².

Равшания: Афғонистонда вужудга келган фирқа бўлиб, пири Равшан деб ном олган Боязид Ансорий (932/1525-980/1572 й.) таълимоти асосида пушту деҳқонларининг маҳаллий ҳукмдорлар ва бобурийлар

⁶² Салоҳиддин Тошкандий. Темурнома: Амир Темур Кўрагон жангномаси. Нашрга тайёрловчи П.Равшанов. – Т.: Чўлпон, 1991. – 60–71 б.

сиёсатига қарши қаратилган ҳаракати. Боязид Ансорий, сўнгра унинг ўғиллари ва набиралари раҳбарлигидаги бу фирқа ҳаракати XVII асрнинг 30-йилларигача давом этган, кейин бостирилган. Ўз даврида Мовароуннаҳрда ҳам ўз тарафдорларига эга бўлган. Равшанийларнинг ақидаси соф ислом ақидаларидан анча фарқ қилган.

Сўфи Оллоёр ўзининг «Сабот ул-ојизин» асарида бу фирқанинг бузуқ ақидасига шундай таъриф беради:

*Баний одамда бордур бир фариқа,
Тутурлар ўзларин аҳли тариқа.*

*Алар шаръи набийнинг душманидур,
Аларнинг оти яъни «Равшаний»дур.*

*Алар ўзларига ориф қўйиб от,
Ўқирлар омиларға яхши абёт.*

*Ва лекин айтишур беҳуда маъни,
Ўзини йўлиға солмоққа яъни.*

*Аларда бўлмағай ҳеч яхши нийят,
Аёлу аҳлида бўлмас ҳамият.*

*Жамиъи жониворлар тушса кўзга,
Ҳамиятлиқ бўлур тўнғиздан ўзга.*

*Аларнинг феълидур тўнғизга ўхшаш,
Шариъат мункиридур оғзига тош.*

*Аларнинг феълени ким яхши билди,
Бўлиб кофир яна ўтқа йиқилди.*

*Бўлибдур ҳам тақи бир фирқа пайдо,
Оти мўъмин, вале нафсиға шайдо.*

*Йиғарлар пораи бўйни йўғонни,
Солурлар ўртаға қизу жувонни.*

*Агарчи «Равшаний», эрмас, бу авбош,
Вале бул иш шарифат ҳукмидин тош.*

*Анингдек фирқа малъуни Худодур,
Аларнинг феъли суннатдин жудодур.*

Юқорида баён қилинган тоифалар бидъат аҳлидир. Уларнинг барча иддаолари шарҳланди. Уларни адаштирган ва залолатга чақирган нарсаларнинг асли ва унсури суннатдир. Бу ҳақда мазкур асар бошида баён этган эдик. Уларнинг ҳар бири одамлар орасида учраб турадиган мавжуд нарсалардир. Ушбу китобда, барча даъволарини билганимиздан кейин, улардан эшитганларимиздан нажот тилаган ҳолда қисқа баён билан чегараландик. Кимки ўткир зеҳн билан бу каби фирқалар ҳақида тафаккур қилиб, ушбу китобда ёзилганларга амал қилса, Аҳли Сунна вал-Жамоага таяниб билдирилган фикрларга биноан улардан сақланса, унинг тўғри йўл топиши, шунингдек, турли фирқаларга илмсиз ҳолда кириб қолмаслигига умид қиламиз.

ЗАМОНАВИЙ ОҚИМЛАР

Бобийлик: XIX асрнинг 40-50-йилларида Эронда шиалик ичида вужудга келган диний оқим. Бу оқим асосчиси – Мирзо Али Муҳаммад Шерозий (ваф. 1849 й.) Боб лақаби билан танилган. У вафотидан кейин Баҳоулло лақабли Мирзо Хусайн Али оқимга раҳбарлик қилган.

Бобийлар ақидасини қуйидагилар ташкил қилади: улар эътиқод қилишларича, Боб бутун борлиқни яратган. Таносух⁶³ Боб ақидасининг асосини ташкил қилади. 19-рақамни муқаддас билиб ойларни ва ойлардаги кунларни 19 тадан деб бўлган.

Шунингдек, Боб ақидасида Будда, Конфуций, Браҳма ва Зардуштни пайғамбар деб эътиқод қилиш буюрилади. Исо масиҳни хочга миҳланган деб ишонадилар. Жаннат, дўзах, фаришталар, жинларни ва пайғамбарлар мўъжизасини инкор қиладилар. Аёллар сатри авратда ҳижоб билан юришини ҳаром дейдилар.

Бобийлар шахсни ҳимоя қилиш, камбағаллардан олинадиган солиқларни бекор қилиш, йирик ер эгаларининг хусусий мулкини тугатиш, барча мол-мулкни тенг тақсимлашни талаб қиладилар. Мавжуд дин ва давлат тизимини афдариб ташлашни тарғиб этади.

⁶³ **Таносух** – Руҳнинг кўчиб юриши ҳақидаги нотўғри ақида. Ўлганларнинг руҳи (жони) янги туғилган инсонларда, ҳатто ҳайвон ва ўсимликларда қайта мужассамланиши ҳақидаги тасаввурлар браҳманизм, ҳиндуизм ва Юнонистонда метемпсихоз каби диний эътиқодларнинг илк шакллари билан боғлиқ равишда вужудга келган. Аммо ислом динида таносух ақидаси бутунлай рад этилади.

Бобийлар таъқиб этилди, уларнинг қўзғолонлари шафқатсиз бостирилди. Қутулиб қолганлари яширинди ёки мамлакатни тарк этилди. Бобийлик тарафдорлари Эронда, оз миқдорда Ироқ, Сурия ва Исроилда мавжуд.

Аҳмадийлик: Ғайриисломий моҳият ва диний-сиёсий мазмунга эга аҳмадийлик (баъзи манбаларда «қодиёнийлик») ҳаракатига Ҳиндистоннинг Панжоб вилояти Қодиён қишлоғида таваллуд топган Мирзо Ғулом Аҳмад Қодиёний (1835–1908) томонидан асос солинган.

Ғулом Аҳмаднинг ислом асосларидан четлашишига ва ғайриисломий ғояларни яратишига замин яратган бир қатор омилларни қайд этиш мумкин. Хусусан, Ғулом Аҳмад табиб отасидан тиббиётга оид илмларни ўзлаштирган бўлса-да, диний илмларни ҳеч кимга шогирд тушмай мустақил ўрганган. Ғулом Аҳмаднинг ўғли Маҳмуд Аҳмад ибн Ғулом отаси ҳақидаги «Сийратул Маҳдий» («Маҳдийнинг ҳаёт йўли») номли китобида унинг илм олишда бирор устози бўлмаганини ёзгани ҳам фикримизнинг исботи бўла олади.

Ғулом Аҳмаднинг ёшлигидан ҳиндуийлик, яхудийлик, христианлик ақидалари билан танишгани ҳам унинг дунёқарашига кучли таъсир ўтказган. Унинг ўзини ҳиндуийларнинг Аватари (ҳиндуийлик таълимотига кўра, Худонинг Ердаги кўриниши), яхудийларнинг Машиаҳи (яхудийликка кўра, Исроил халқи ва инсониятни қутқариш учун Яратган томонидан юборилади, деб ишониладиган Довуд пайғамбар авлодидан бўлган шох), христианларнинг ҳалоскори ва буддавийларнинг Майтреяси (буддавийлар томонидан Ерда пайдо бўлиши кутиладиган илоҳ) деб эълон қилгани

ҳам шундай хулоса чиқариш имконини беради. Бу бир томондан, ушбу таълимотнинг мазкур динларнинг ғоялари қоришмасидан иборат эканини ва иккинчи томондан, Ғулом Аҳмад исломга мутлақо ёт бўлган ақида ва жамоага асос солганини кўрсатади.

Жамоа дастлаб, баъзи мустамлакачи давлатларнинг маълум мақсадли режаси асосида юзага келиб, уларнинг химояси остида шаклланган. Унинг ҳаёт йўлини қунт билан ўрганиб чиққан уламоларимиз, аввал бошда Панжоб вилоятига бостириб кириб, ўрнашиб олишга муваффақ бўлган инглиз мустамлакачиларига сидқидилдан хизмат қилгани, фаолиятини дастлаб исломга чақириқ билан бошлаб, атрофига мухлислар орттиргач, ўзини Аллоҳ томонидан юборилган «муҷаддид» (динни янгиловчи – реформатор) деб даъво қила бошлаганини таъкидлашади. Кейинчалик эса, эргашувчилари кўпайгач, аввалдан режалаштирилган мақсадга кўра, қутилган Маҳдий ва ваъда қилинган Масих, сўнгра пайғамбарлик даъвоси билан чиққан, ҳатто унинг пайғамбарлиги Муҳаммад (с.а.в.)нинг нубувватидан ҳам аъло ва юксак экани эълон қилинган.

Асли марокашлик таҳлилчи Идрис Шомихнинг «Қодиёнийлик – мустамлакачилик маҳсули» мақоласида таъкидланишича, 1869 йилда Британия қироллиги Ҳиндистондаги вазиятни таҳлил қилиш мақсадида ушбу мамлакатга бир гуруҳ олим ва дин уламоларини юборган. Ўрганиш натижаларига кўра, ҳукуматга тақдим этилган ҳисоботда Ҳиндистондаги мусулмонлар ўз раҳбарларигагина бўйсунуши, агар «Илоҳий илҳом» соҳиби бўлган бирор янги диний раҳнамо бўлса, унинг ортидан кўплаб одамлар эргашиб кетиши мумкинлиги

ҳақидаги ғоя баён этилган. Мутахассислар айнан шу хулосага таяниб, динни янгилаш байроғи остида мусулмонларни Британия империясига тобе бўлишга чақирувчи, Ватан мустақиллиги учун кураш туйғусини сўндирувчи янги ҳаракатни шакллантириш режаси ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий қилинганини қайд этадилар.

Ғулом Аҳмад ўз фаолиятини аввалдан пухта ишланган режа асосида тизимли равишда амалга ошириб боргани, ўз асарларида мустамлакачиларга нисбатан юксак эҳтиром билан муносабатда бўлгани ҳам бундай хулосаларнинг ўринли эканини кўрсатади. Ўзига икки марта инглиз тилида ваҳий юборилгани, уларни ёш йигит суратидаги бир инглиз одам келтириши борасидаги иддаоси ва Ҳиндистон халқи озодликка эришиши йўлида ҳаракат қилган бир вақтда Ғулом Аҳмаднинг аксинча, Ватанни озод қилиш йўлидаги урушларни қоралаб, мустамлакачи ҳукмдорларга содиқ бўлишга чақиргани бир томондан, унинг мустамлакачи хожаларини улуғлаш йўлида ҳеч нарсадан тап тортмаганини, иккинчи томондан, ҳаракат ортида аслида қандай кучлар турганини фош қилади.

Ғулом Аҳмад қарашлари эволюциясининг таҳлили ҳам унинг асл моҳиятини чуқурроқ англашга ёрдам беради. Шу ўринда фаолиятининг дастлабки босқичида у ўзини соф ислом таълимоти ҳимоячиси сифатида намоён қилиб, турли динларга ўз раддияларини беришга уринганини таъкидлаш зарур. Бу даврда у ўзини «хокисор» бир мусулмон руҳонийси сифатида намоён қилиб, имкон қадар ўз атрофига тарафдорлар

тўплашга интилди. У одамларни ортидан эргашишга чақириб, ўзини «ўз даъвати ва шахсий хусусиятларида Масихга ўхшаган киши» деб атади.

Бу даврда Ғулом Аҳмад ҳанафийлик мазҳаби асосларини чуқур ўрганишга уриниб, ислом ақидаларига мос келадиган китоблар ёзди. Аҳмадийлар ўз таълимотининг исломга зид эмаслиги ва ўзларининг ҳанафийлик мазҳабида эканини исботлаш, ғайриисломий ақидаларини яшириш учун унинг айнан шу даврда ёзган китобларига урғу берадилар.

Ғулом Аҳмад ўз фаолиятининг иккинчи босқичида динни янгилаш ғоясини эълон қилди. Илк бор 1889 йил 4 мартда у Яратгандан ваҳий олганини, Худо унга динни янгилаш вазифасини топширганини эълон қилиб, ўз номи билан аталувчи «Жамоат ал-Аҳмадийя» ташкилотига асос солишини билдирди. Бу даврда у маълум ақидавий янгиликларни даъво қилган бўлса-да, ҳали «чегара»дан чиқмаган эди.

Ғулом Аҳмад фаолиятининг учинчи босқичи ўзини «Имом Маҳдий», деб даъво қилиши билан боғлиқ. Бу босқични шартли равишда кейинроқ шаклланган ислом асосларини бузиш йўлидаги тизимли фаолиятининг остонаси, дейиш мумкин. Маълумотлар 1891 йилда ўзини «Маҳдий» эканини эълон қилган Ғулом Аҳмад бундай даъвони яқин кишиларидан бўлган Ҳаким Нуриддиннинг таклифи билан ғоялар кураши авж олган Панжоб аҳолисини ўз ортидан эргаштириш учун илгари сурганини тасдиқлайди. Умуман, Ғулом Аҳмад ва Ҳаким Нуриддин ўртасидаги муносабат ва мулоқотлар таҳлили ҳаракат фаолиятидаги кескин даъво ва ташаббуслар асосан Ҳаким Нуриддиндан

чиққани, Ғулом Аҳмад эса фақат ижрочи бўлганини тахмин қилиш имконини беради.

Ғулом Аҳмад фаолиятининг тўртинчи босқичи унинг ўзини «Кутилган Масих», деб эълон қилиши билан боғлиқ. Хусусан, «Аҳмадий далиллари» ва «Ислом фатҳи» китобларида ана шундай ғояни илгари сурганини кўриш мумкин. Шу ўринда, Ғулом Аҳмад ўзининг дастлабки асарларида Исо (а.с.) ҳаёти борасида анъанавий ислом таълимотини инкор этмаганини, фақатгина ўзига хайрихоҳ бўлган тарафдорларни тўплаб олгачгина, бундай «янгиликка» қўл урганини алоҳида қайд этиш лозим.

Ғулом Аҳмад иддаосига кўра, Исо Масих осмонга кўтарилмаган, балки Кашмир томонларга қочиб келиб, 86 ёшгача яшаган ва Сринагаре шаҳрида вафот этган. Шундан келиб чиқиб, у Исонинг ўлгани, бошқа қайтмаслиги, қайтувчи «Кутилган Масих» эса бу унинг ўзи экани ҳақидаги ғояни илгари сурди.

1900 йилга келиб Ғулом Аҳмад фаолиятида янги пайғамбарлик даъвоси илгари сурилган бешинчи босқич бошланди. Шундай иддаодан келиб чиқиб, у 1900 йилда «илҳом» хутбасини ўқиди ва 1901 йилда ўз тарафдорлари сонини аниқлаб, уларнинг ҳар бирини рўйхатга олиш ҳақида буйруқ берди, ўзига эргашмаганлар, жумладан, мусулмонларни ҳам осий, жаҳаннамий эканини эълон қилди.

Унинг «Аллоҳ менга ваҳий юборди ва илҳом берди, ўзининг улуғ расуллари билан гаплашгани каби гаплашди», «Жоним қўлида бўлган Аллоҳ номига қасамки, у мени юборди ва пайғамбар деб атади» деган сўзлари Ғулом Аҳмад фаолиятининг бу

босқичи мазмунини янада теранроқ англаш имконини беради. Ўзига эргашганлар ўртасида саросима келиб чиқишининг олдини олиш учун Ғулом Аҳмад бу даъвони билдиришда тадрижийликка ҳам алоҳида эътибор берганини қайд этиш лозим. Дастлаб, у Муҳаммад (с.а.в.)га тобе эканини, кейинроқ унинг соясилигини, охир-оқибатда эса мустақил пайғамбар эканини билдиргани бундай хулосанинг ўринли эканини тасдиқлайди.

Қизиғи шундаки, Ғулом Аҳмад ўзини оддий пайғамбар эмас, балки «пайғамбарларнинг энг сараси», дейишгача бориб етди. «Аҳмадий далиллари» китобининг бешинчи жузида келтирилган «Аллоҳ барча набий ва расулларни бир киши қиёфасида мужассамлаштиришни истади ва ўша киши менман», деган сўзлари бунга далил бўла олади. Бундан ташқари Ғулом Аҳмад Яратган томонидан ваҳий юборилиши ҳеч қачон тўхтамаслигини эълон қилиш билан неча асрлардан бери мусулмонлар эътиқод қилиб келадиган ақидага мутлақо ёт фикрни илгари сурди.

Ғулом Аҳмад фаолиятининг сўнгги – олтинчи босқичи бевосита унинг Яратганнинг сифатларига эгалик қилиш ҳақидаги даъвоси билан боғлиқ. 1904 йилда у ўзини Кришнанинг одам қиёфасидаги кўриниши эканини эълон қилди. Яратган унга гўёки «Сен менга ўғил кабисан», деб ваҳий юборгани ҳақидаги иддаоси бунинг исботи бўлиш баробарида, Мирза Ғуломнинг соғлом фикрдан анча узоқлашиб кетганини кўрсатади.

Ислом асосларидан мутлақо узоқ ва соғлом фикр қабул қила олмайдиган ғояларни илгари сурганига

қарамасдан, Ғулом Аҳмад ўз ортидан оз сонли бўлса-да, кишиларни эргаштиришга эришди. Бундай ҳолатни ўша даврда Ҳиндистон ярим оролида ҳукм сурган диний-ғоявий бўшлиқ билан изоҳлаш мумкин.

Ғулом Аҳмад 1905 йилда ўзининг ўлими ҳақида ваҳий келганини айтган бўлса-да, 1908 йилгача яшади. Унинг вафотидан сўнг ҳаракатга қисқа муддат давомида 1841 йилда туғилган, аҳмадийлик ғояларини тарқатишга ўзининг ҳиссасини қўшган Ҳаким Нуриддин бошчилик қилди ва биринчи халифа деб эълон қилинди. 1914 йилда у вафот этгач, ҳаракат икки йўналишга бўлиниб кетди.

Аҳмадийларнинг кўпчилиги Ғулом Аҳмадга содиқ қолган ҳолда унинг 25 ёшли ўғли Башириддин Маҳмуд Аҳмадни иккинчи халифа этиб сайладилар. Айнан унинг қирқ йиллик фаолияти даврида «қодиёнийлар» номини олган мазкур йўналиш таъсирида аҳмадийлар ҳаракати бугунги кўламдаги таъсирга эга ташкилотга айланди. Аҳмадийлардан ҳам бир неча фирқалар ажралиб чиқди, улар қодиёнийлар, мирзавийлар ва лаҳорийлардир.

Қодиёнийлар 1947 йилдан бошлаб ўз қароргоҳларини Покистоннинг Рабва шаҳарчасига кўчиришгани сабабли уларни бундай аташ унчалик ҳам тўғри эмаслигини алоҳида қайд этиш лозим. Айни пайтда, Ғулом Аҳмаднинг «мирзо» (насаби улуғ кишиларга нисбатан қўлланиладиган атама)лардан бўлгани сабабли аҳмадийларга нисбатан «мирзавий»лар атамасини ҳам қўллаш ҳоллари учрашини таъкидлаш зарур.

Ҳаракатнинг ғарблашган ва юқори лавозимли аъзолари пайғамбарлик ва халифалик масалаларида тортишувларга бориб, 1914 йилда Лаҳорда ўзларининг

янги ташкилотига асос солдилар. Шундан келиб чиқиб «лаҳорийлар» номини олган бу йўналишга ёш ҳуқуқшунос, Қуръоннинг инглиз тилига таржимони Муҳаммад Али раҳбарлик қила бошлади.

Лаҳорийлар ҳам Ғулом Аҳмадни «ваъда қилинган Масих» деб билади. Унинг кўрсатмаларига амал қилмаган ва уни рад этганларни «кофир» деб ҳисоблайди.

Ғулом Аҳмадга нисбатан «қодиёнийлар»нинг «Масих мавъуд» («Ваъда қилинган масих») ва «Маҳдий», «лаҳорийлар»нинг эса «Набий зиллий» («Пайғамбар сояси») ва «Набий ғайри ташриъий» («Шариат жорий қилмаган пайғамбар») номларини ишлатишида улар ўртасидаги фарқларни кўриш мумкин. Лаҳорийлар Ғулом Аҳмадни пайғамбар эмас, фақат динни янгиловчи, яъни мужаддид сифатида эътироф этиш билан ҳам қодиёнийлардан фарқланадилар.

Аҳмадийлар ўзларининг ҳанафий эканини таъкидлаб, бошқа мусулмонлардан деярли фарқ қилмасликлари, ихтилофлар айрим жузъий масалаларга оид эканига урғу бераётганлари ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Ваҳоланки, аҳмадийларнинг ақида борасидаги кўплаб қарашлари асл ислом таълимотига мутлақо зиддир.

Аҳмадийликнинг ғайриисломий ақидалари ҳаракат юзага келган даврдан бошлаб мусулмон уламоларининг жиддий норозилигига сабаб бўлиб келиш баробарида, Ғулом Аҳмаднинг баъзи қарашлари ҳиндуийлар ва христианларнинг ҳам эътирозларини келтириб чиқарганини алоҳида қайд этиш лозим.

Аҳмадийлар ўзларини мусулмон эканликларини даъво қилсалар-да, аслида уларнинг диний-ақидавий қарашлари асл ислом анъаналаридан йироқдир.

Аҳмадийларнинг Маҳдий, ваъда қилинган Масих, пайғамбарлик, муқаддас қадамжолар, Исо (а.с.) ҳаёти, меърож, халифалик каби масалалардаги қарашлари бунга ёрқин мисол бўла олади.

Ғулом Аҳмад ҳеч бир далил-асоссиз ўзини мусулмонлар томонидан охирзамон арафасида пайдо бўлишига ишониладиган Маҳдий деб эълон қилган.

«Ал-мавсуъатул муяссара фил-адян ал-мазаҳиб вал-аҳзаб ал-муъасира» номли китобида «аҳмадия» жамоасининг баъзи фикр ва эътиқодлари хусусида тўхталиб, қуйидагилар баён этилган:

– «Аҳмадия» жамоаси эътиқодига кўра, Аллоҳ рўза тутади, намоз ўқийди, ухлайди, уйғонади, ёзади, хато қилади, имзо чекади. (Аллоҳ уларнинг сўзларидан олий ва покдир);

– Мирзо Ғулом Аҳмаднинг илоҳи инглиз ва у билан инглизча хитоб қилади;

– Пайғамбарлик нубуввати Муҳаммад (а.с.) билан тугамайди, балки у давом этади. Аллоҳ зарурат юзасидан Пайғамбарлар жўнатади, албатта Мирзо Ғулом Аҳмад жами ўтган Пайғамбарларнинг афзалидир;

– Жаброил (а.с.) Мирзо Ғулом Аҳмадга Муҳаммад (а.с.)га ваҳий олиб тушгани каби ваҳий олиб тушади ва у Қуръон каби илҳомланмаган;

– «Ваъда қилинган Масих», яъни Мирзо Ғулом Аҳмадга тақдим этилган китобдан бошқа Қуръон йўқ, унинг таълимотидан бошқа ҳадис йўқ. Мирзо Ғулом Аҳмаднинг раҳбарлигидан ташқари пайғамбарлик ҳам йўқ;

– «Аҳмадия» жамоаси асосчиси Мирзо Ғулом Аҳмадга Қуръони каримдан бошқа «Китобул-мубин» номли китоб туширилган;

– Улар ўзларини мустақил дин, мустақил шариат эгалари ва Мирзо Ғулом Аҳмаднинг йўлдошларини эса, саҳобалар деб эътиқод қилишади;

– Улар учун «Қодиён» (Мирзо Ғулом Аҳмаднинг туғилган қишлоғи) ҳаром ҳисобланади. Жамоанинг қибласи ва ҳаж қиладиган жойи ҳам ўша ердир;

– Инглиз ҳукумати Мирзо Ғулом Аҳмаднинг йўлбошловчиси ҳисобланади: шу боис умумий итоатга мувофиқ, «иш боши» талабига кўра, жиҳод ақидасини бекор қилишга чақирган;

– Уларнинг эътиқодига кўра хамр, афюн ва бошқа маст қилувчи моддаларни истеъмол қилиши ё чекиши ихтиёрийдир;

Аҳмадийлар Исо (а.с.) осмонга кўтарилганини рад этадилар ва узоқ умр кўриб, вафот этгани ҳамда Кашмирдаги Сринагаре қабристонига кўмилганини таъкидлайдилар.

Уларнинг ақидасига кўра, Исо 13 ёшида ўз Ватанини тарк этиб, Ҳиндистонга келган ва таълимотини ёйган. Лаҳорийлар эса қодиёнийлардан фарқли равишда Исо (а.с.)нинг отаси Юсуф Нажжор (христианлик таълимотига кўра, биби Марямнинг қаллиғи) бўлган, деб ҳисоблайдилар.

Шундай экан қайд этилган мулоҳазалар аҳмадийларнинг бу борадаги иддаолари ислом таълимотига бутунлай зид эканини кўрсатади.

Ғулом Аҳмад пайғамбарликка ҳам даъво қилиб, исломнинг бу борадаги ақидасига зид ғояни илгари сурди. У жумладан, «Сизларнинг орангизга Муҳаммад қайтадан юборилди. Унинг янги кўринишда пайдо бўлиши биринчи ҳолатининг такомилidir. Кимки Муҳаммадни мукамалроқ суратда кўришни истаса, қодиёнлик Ғулом Аҳмадга боқсин», деб ёзган эди.

Ислом уламулари ҳам пайғамбарлик тугаганига ижмо қилган бўлиб, ислом таълимотига кўра, Муҳаммад (с.а.в.)дан сўнг ўзини пайғамбар, деб эълон қилган киши ё каззоб ёки дажжол ёки мажнун ҳисобланади.

Қодиёнларнинг «Фазл» газетасининг бир сонидеги: «У кўплаб пайғамбарлардан афзал эди ва ҳатто барча пайғамбарлардан ҳам афзал бўлган бўлиши мумкин», «Муҳаммад (с.а.в.) саҳобалари ва Ғулом Аҳмаднинг ўқувчилари орасида фарқ бўлмаган, фақат улар биринчи рисолатнинг кишилари бўлган бўлса, булар иккинчи рисолатнинг кишиларидир», деган фикрлари ҳам бунинг исботи бўла олади.

Аҳмадийларнинг ислом асосларидан узоқлашиб кетганини кўрсатувчи яна бир ҳолат уларнинг Макка, Мадина қаторида Қодиённи ҳам муқаддас шаҳар эканига эътиқод қилишлари дир. Ғулом Аҳмад ўзининг «Бароҳин аҳмадийя» («Аҳмадий далиллари») китобига битган ҳошиясида, Қуръондаги «унга ким кирса омонда бўлур», деган оятда Қодиёндаги масжид назарда тутилганини даъво қилган.

Қодиёндаги масжидни «Ал-Ақсо»га, Қодиённинг ўзини Макка шаҳрига, Лаҳорни эса Мадинага тенглаштиришгача бориб етган. У шунингдек,

Қодиёндаги масжид олдида минора қурдириб, уни «халоскор минораси», ушбу қишлоқдаги қабристонни эса «Жаннат боғлари», деб атаган. Аҳмадийлар ақидасига кўра, бу ерга кўмилганлар жаннатга киради.

Аҳмадийлар асосий зиёратгоҳ Каъбаи муаззама эмас, балки Қодиён шаҳридир, деб ҳисоблайдилар. «Фазл» газетаси сонларидан бирида ёзилган «Қуръондаги «минал масжидил ҳаром илал масжидил ақсоллази барокна ҳавлаҳ» оятида «Масжид ул-ақсо» сўзи ортида Қодиён назарда тутилган», деган фикрлар буни тасдиқлайди.

«Фазл» газетасининг яна бир сониди эса «Қодиёнга қилинадиган ҳаж «Байтуллоҳ»га қилинган ҳаж кабидир», дейилган.

Аҳмадийлик таълимотининг яна бир манбаи Ғулом Аҳмаднинг «Пайғам-и-сулҳ» асарида келган «Ислом – Ғулом Аҳмад таълимоти, Ҳаж эса Қодиён зиёратисиз мукамал эмас. Чунки бугунги кунда Маккага ҳаж қилиш мақсадга эриштирамайди», деган сўзлар ҳам уларнинг бу борадаги ботил қарашларини фош қилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, «аҳмадия» ҳаракати ўз фаолиятида Марказий Осиё, айниқса, Ўзбекистонга кириб келишига ҳам жуда қизиқмоқда. Чунончи, ўз таълимотини ушбу ўлкада ёйишдан манфаатдор эканлигига ишора қилиб, «Аҳмадийлик даъвати» китобида: «Бу киши (Мирзо Ғулом Аҳмад) ўзбеклар учун бегона ва ажнабий эмас. Чунки у буюк саркарда соҳибқирон Амир Темурнинг амакиси Ҳожи Сайфиддин Барлос авлодидандир», деб ўзларининг эътиборини тарихимиз ва маданиятимизнинг муштараклигига қаратишмоқда.

Ваҳҳобийлик: Ваҳҳобийлик – XVIII аср ўрталарида Арабистон ярим оролининг марказий қисми ҳисобланмиш Нажд вилоятида ислом динининг суннийлик йўналишидаги ҳанбалия мазҳаби таълимоти асосида пайдо бўлган. Унинг асосчиси Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб ҳисобланади. У 1703 йилда туғилиб, 1791 йилда вафот этган. Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб қози оиласида тарбия топган.

Ибн Абдулваҳҳобнинг экстремистик фаолияти XVIII асрнинг ўрталарида авж олган. Ваҳҳобий таълимотининг асосини «соф тавҳид» ғояси, фақат Аллоҳнинг ягоналигини тан олиш ташкил этади. Ваҳҳобийлар пайғамбар, авлиёларнинг шафоатларидан умидвор бўлиш, «муқаддас қадамжо»ларга зиёрат этишни рад қилиб, тасаввуфни тан олмайдилар. Шунингдек, уларнинг эътиқодига кўра суратга тушиш, марҳумлар руҳига тиловатлар ўқиш, хайри эҳсон қилиш кабилар ҳам ножоиз ҳисобланади. Бу оқим тарафдорлари ипак кийим кийиш, тасбеҳдан фойдаланиш, кўшиқ, мусиқа, театр, кино, тасвирий санъат ва умуман олганда, маънавий маданият тараққиётига қарши бўлган.

Ваҳҳобий оқими Салимхон III Усмонли турк халифалигини бошқарган замонда пайдо бўлиб, 1730 йилдан бошлаб эса ҳокимиятни эгаллаш учун мусулмон аҳоли бошига турли жабр-зулм, ёвузликлар ёғдирган. Ўша даврда ҳам ваҳҳобийлар ўзининг мафкурасига итоат этмаган кишиларни ўлдириб, мол-мулкини тортиб олган.

Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб муқаддас Макка ва Мадинани 1788 йилда эгаллаб, у ердаги барча тарихий обидалар, саҳобалар дафн этилган жойларни ер

билан яксон этиб, жуда кўп талафотлар етказган. Шу тариқа ваҳҳобийлар қайси шаҳар ёки қишлоққа кириб борсалар, у ердаги қабрлар, обидаларни бузганликлари учун овруполиклар уларни «обида бузувчилар» деб атаганлар.

Қайд этиш жоизки, ваҳҳобийлар ўзлари зулм ўтказган ҳудуддаги барча мусулмон аҳолисига ўз мафкурасини мажбуран сингдира олмаган. Уларнинг ўта тор мутаассиб таълимоти халқнинг қаттиқ қаршилигига учраган. XVIII аср охири ва XIX асрнинг биринчи чорагида ваҳҳобийлар тарафдорлари батамом кириб ташлангани тарихдан маълум.

Бу оқимнинг ҳозирги замондаги тарғиботчилари ҳар қандай халқни, давлатни куфрда, ширкда айблаб, унга қарши курашиш учун қулай фурсат излайди. Айниқса, улар кишиларда муросасизлик, ўзгалар фикрлари, манфаатларига ҳурматсизлик руҳини сингдиришга ҳаракат қилаётгани соғлом фикрловчи аҳолининг қаршилигига учрамоқда.

Ҳозирги замон ваҳҳобийлари ҳам диний-сиёсий оқим сифатида ислом дини пайдо бўлган пайтдаги ибтидоий шаклга қайтиш, бу таълимотни ер юзидаги мусулмон аҳоли орасида тарқатиш, «жиход», яъни тинч аҳолига қарши очикдан-очик уруш эълон қилиш йўлини танлаб, тарғибот-ташвиқот қилмоқдалар. Шунинг учун бу жинойий уюшма аъзоларини ваҳҳобийлар дейишдан кўра жиходчи-террорчилар дейиш маъқулроқ.

Ваҳҳобийлик ва «Ҳизб ат-тахрир» ўртасидаги фарқ хусусига келганда шуни айтиш керакки, биринчидан, ваҳҳобийлар – асосан пайғамбаримиз Муҳаммад

(с.а.в.) замонида ислом қандай ташкил этилган бўлса шундай ҳолатда қайта ташкиллаштириш ғоясини илгари суради.

Иккинчидан, ваҳҳобийлар давлатни халифалик тарзида бошқариш тарафдори эмас. Ҳизбчилар эса айнан халифалик бошқарувини ўрнатишни истайдилар.

Учинчидан, ҳар икки оқим ақидада ҳам фарқ қилувчи фикрга эга.

Тўртинчидан, ваҳҳобий оқимида жиҳод эълон қилиш кўзда тутилса, «Ҳизб ат-таҳрир» бундай ҳаракатни аста-секинлик билан, босқичма-босқич амалга оширишни тарғиб қилади.

Ҳизбчилар биринчи босқичда фақат умматлар ўртасида динга эътиқод уйғотиш, намоз ўқиш, диний таълимни йўлга қўйишга қаратилган фаол ҳаракатлар орқали одамлар онгига диний эътиқодни сингдириш, иккинчи босқичда, диний эътиқоди кучайган умматларнинг амалдаги давлат бошқарувига норозилигини уйғотишга ундовчи варақалар тарқатиш, зиддиятлар кучая бориши натижасида ўз-ўзидан учинчи босқичга ўтиш, яъни халифалик давлатини тузиш мақсадида давлат тўнтариши қилиш ва ҳокимиятни эгаллашни ташвиқ қилишади. Жиҳод фарзи айн (бажарилиши шарт бўлган) ҳисобланади. Ҳар учала босқич амалий натижа бермасагина хизбчилар қуролли кураш йўлига ўтиш энг маъқул йўл деб биладилар.

Сохта салафийлик: У исломдаги аҳком ва фатво-ларни ҳар бир замон тақозосига қараб эмас, хижрий сананинг дастлабки уч асрига мувофиқ равишда ҳаётга

татбиқ этишни тарғиб қилувчи оқимдир. Бу оқим араб ва ислом мамлакатларида тарқалган бўлиб, Ўрта Осиёга ҳам кириб келмоқда. Бу оқим тарафдорлари ислом динининг ҳар бир замон ва ҳар бир маконга мослаша олишини тан олмайдилар. Ун тўрт асрдан бери исломнинг етук алломалари, фақиҳу мужтаҳидлари қабул қилган фатволарга амал қилишга қарши чиқадилар.

Исломда «салаф» (арабча – «аждодлар», «аввал яшаб ўтганлар») деганда, ҳадисларга кўра, Пайғамбаримиз (а.с.) замонида ҳамда ундан кейинги икки даврда яшаган мусулмонлар тушунилади. Шунга кўра, ислом уламолари саҳобий, тобеин ва табаа тобеин, яъни илк мусулмонларни «салафи солиҳ», яъни «солиҳ аждодлар» деб ҳисоблашда яқдилдирлар. Улардан кейинги даврларда яшаган мусулмонларга нисбатан «салаф» ёки «салафий»лар тушунчаларини ишлатиш мумкин эмас.

Сўнгги йилларда «салаф солиҳларга эргашиш» шиорини ниқоб қилиб олган, мусулмон жамиятларини илк ислом даври ҳолатига қайтаришни тарғиб қилувчи мутаассиб, сохта салафийлар пайдо бўлганини алоҳида қайд этиш лозим.

Мутаассиблик кўринишларидан бўлган сохта салафийлик шаклланишининг тарихий илдизлари аслида илк ислом давридаги ижтимоий-маънавий муҳит билан боғлиқ. Хусусан, VIII аср охири ва IX аср бошларида «Қуръоннинг яратилганлиги» ҳақидаги ғояни байроқ қилиб олган мўътазила оқими тарих саҳнига чиқди. Бундай фикрларга қарши кескин кураш ўз навбатида «салаф солиҳ»лар анъанасига қайтиш

ҳақидаги ғояларнинг кун тартибига қўйилишига олиб келди ҳамда сохта салафийлик ҳаракати шаклланишига замин яратди. Бироқ ҳали бу даврда ушбу ҳаракат мустаҳкам назарий асосга эга эмас эди.

Сохта салафийликнинг зарур ақидавий, ҳуқуқий ва фалсафий асосларга эга бўлиши суриялик Ибн Таймия (1263–1328) фаолияти билан боғлиқ. Умри давомида ўзининг агрессив қарашлари туфайли тўрт марта (1307, 1309, 1322 ва 1326 йилларда) қамоқ жазосига тортилган ва 1328 йилда қамоқхонада вафот этган бу шахс ҳаракатнинг назарий асосларини белгилаб берганини барча мутахассислар эътироф этадилар.

Ибн Таймия гўёки, асрлар давомида исломга турли бидъатлар кириб қолганини иддао қилиб, жамият ва мусулмонларнинг кундалик турмуш тарзи унинг талқинидаги Қуръон ва суннага асосланган ҳолда қатъий тартибга солиниши зарурлиги ҳақидаги ғояни илгари сурди. Унинг «давлатни шариат асосида бошқармаётган ҳукмдорга жиҳод эълон қилиш мумкин»лиги ҳақидаги қарашлари, бу борада эълон қилган «фатво»лари Ислом ғоялари билан ниқобланган радикал сиёсий ғояларнинг шаклланишига замин яратди.

Ибн Таймиянинг Пайғамбар (а.с.), саҳобий ва авлиёларнинг қабрини зиёрат қилиш ҳамда тавҳид, Аллоҳнинг макони, такфир ва бошқа ақидавий масалаларда ашъарийлик ва мотуридийликка зид фикрлари ўша давр мусулмон уламоларининг кескин норозилигига учраб, кўплаб раддиялар битилди, кескин кураш олиб борилди. Шундай бўлса-да, бундай ғоялар кейинчалик турли мутаассиб гуруҳ ва ҳаракатлар етакчилари мафкурасига асос бўлиб хизмат қилди.

Жумладан, XVIII асрда ҳар қандай янгиликни инкор этадиган, тасаввуфни асло тан олмайдиган, тавассул (восита орқали Аллоҳга мурожаат қилиш)ни куфр, деб ҳисоблайдиган, ўзларига эргашмаганларни «кофир» деб эълон қилган ҳамда тарихий адабиётларда «ад-даъватуд дамавия», яъни «қонли даъват» номини олган ҳаракатлар пайдо бўлди. Уларнинг фаолияти натижасида «Пайғамбаримиз шафоатидан ҳеч қандай фойда йўқ», деган ғоялар тарқалиб, салаватлар баён қилинган китоблар ёқиб юборилди, муқаддас зиёратгоҳлар вайрон қилинди.

Сохта салафийлик ғоялари XIX асрнинг иккинчи ярмидан ўз олдига халифаликка асосланган ислом давлатини барпо этиш вазифасини қўйган «ислоҳотчилик», «панисломизм» ниқоби остида янгидан жонланди. «Ислоҳотчи салафий»лар номини олган бундай мафкура тарғиботчилари ҳисобланган Жамолиддин Афғоний (1839–1897), Мухаммад Абдух (1849–1905) ва Абдураҳмон Кавакибий (1854–1902)лар томонидан «мусулмон халқларининг диний-сиёсий иттифоқи» ғояси ишлаб чиқилди. Улар бу ғоя остида анъанавий мазҳаблардан воз кечиш ва исломнинг илк даврига қайтишга даъват қилдилар.

Ибн Таймия ва унинг издошлари ақида ва ибодат масалаларига кўпроқ эътибор қаратишган бўлса, сохта салафийликнинг ундан кейинги издошлари сиёсий ислоҳотларни амалга ошириш зарурлигини байроқ қилиб кўтардилар. Бу исломнинг сиёсийлашуви кучайишига ва «ислом халифалигини тиклаш» ғояларининг кенг ёйилишига олиб келди.

Маълумки, «Аҳли Сунна вал-Жамоа» эътиқодига кўра, ислом арконлари бешта: имон, намоз, рўза, закот

ва ҳаж. Сохта салафийлик эса, «жиҳод – олтинчи аркон ва жиҳод қилиш ҳар бир мусулмон учун фарзи айнди», деган ғояни илгари суради. Жиҳоднинг аввало ва асосан қуролли кураш сифатида талқин қилиниши диний экстремизм ва терроризмнинг янгича шакл ва мазмун касб этишига олиб келди. Бу ўз навбатида «ал-Ихвон ал-муслимун», «ал-Жиҳад ал-ислами», «Шабаб Муҳаммад», «ат-Такфир вал-ҳижра» каби ўта радикал экстремистик диний-сиёсий ташкилот ва оқимларнинг вужудга келишига йўл очиб берди.

Замонавий воқелик террор ёки давлат тўнтариши йўли билан ҳокимиятни қўлга олиш сохта салафийлар томонидан асосий йўл сифатида танланганини кўрсатади. 1979 йилнинг ноябрида Арабистон ярим-оролида Жухайман Утайбий ва унинг тарафдорлари Маккадаги «Масжид ал-Ҳаром»га ҳужум уюштирди. Улар томонидан масжидни эгаллаш, умумхалқ қўзғолонини кўтариш ҳамда дастлаб Арабистон ярим-оролида, сўнг бошқа минтақаларда «ислом давлатини қуриш» режалаштирилган эди.

Ушбу воқеалардан сўнг сохта салафийлик ғоялари ва унга асосланган ҳаракатлар мазкур ҳудудда тазйиқ остига олинди ва ўз навбатида, араб дунёси чегарасидан чиқиб, бошқа минтақаларга тарқалди. Жумладан, ўтган асрнинг 70-йиллари охирида бошланган афғон можаросида диний омилдан фойдаланилиши натижасида ушбу ғоялар айрим экстремистик оқимлар томонидан «жиҳод» ғоясининг ўта радикал мазмунда талқин этилишига олиб келди. Бу эса, ўз навбатида Афғонистонда сохта салафийликда жиҳодчилик қарашларининг кучайишига асосий замин яратди. «Толибон», «ал-Қоида» каби ҳаракатлар

ушбу давлат ҳудудини жиҳодчилар тайёрланадиган ҳарбий лагеръ ва плацдармга айлантирди.

Қандай шаклда чиқмасин ва қандай ғоя остида ҳаракат қилмасин сохта салафийликнинг бузғунчи моҳияти ўзгармай қолмоқда. Улар ҳар қандай янгиликнинг «бидъат» ҳисобланишида, анъанавий мазҳабларнинг инкор қилинишида, тасаввуфнинг умуман тан олинмаслигида ҳамда қабристонларни зиёрат қилиш мумкин эмас, деб эътироф этилишида ҳам сохта салафийликнинг бузғунчи табиати ёрқин намоён бўлади.

Сохта салафийларнинг динимиз асосларини бузишда изчил эканликларини алоҳида қайд этиш лозим. Ибн Таймия томонидан ўйлаб топилган тавҳиднинг иккига бўлиниши ҳақидаги қарашлар ислом асосларини бузишда илк қадам бўлган эди, дейиш мумкин. «Рабб (Парвардигор) – Яратувчи («тавҳид-рубубият»), Илоҳ (Худо) эса, мусулмонларнинг ибодат қилиши ва сиғиниши лозим бўлган Зот («тавҳид-улуҳият»)» деган тамойилда ўз аксини топган бундай ёндашувдан Парвардигор бошқа, Худо бошқа зот экани ҳақида хулоса келиб чиқади.

Қайд этилган мулоҳазалар «Тавҳид-улуҳият» тамойили энг аввало, ислом шарияти жоиз деб билган Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ҳамда саҳобийлар ва азиз-авлиёларнинг қабрларини зиёрат қилиш каби амалларни бажарадиганларни куфр ва ширкда айблашга қаратилганини англаш имконини беради.

Ўзларини асл ислом тарафдорлари деб биладиган сохта салафийлар Мадинаи мунавварадаги саҳобаларнинг қабрларини бузиш билан кифояланиб

қолмай, ҳатто Пайғамбар (с.а.в.)нинг қабрларини вайрон қилишга ҳам уриниб кўришган эди. Қабрларни зиёрат қилган одам мусулмончиликдан чиқади, деган даъволар остида бундай ҳаракатларни содир этган сохта салафийлар кейинчалик ушбу масалада янада чуқурлашиб кетдилар. Уларнинг «Қабристонга бориш куфр. Бу куфр эса бутпарастларнинг куфридан ҳам кўрқинчлироқ», деган қарашларни илгари сургани бунга мисол бўла олади.

Сохта салафийларнинг иддаоларига кўра, Расулulloҳ (с.а.в.) ва саҳобалар мавлудни нишонламаганлар. Одамларнинг Пайғамбар (а.с.)га кўпчилик бўлиб салавот айтиши эса диндаги бидъат бўлиб, у залолатга етаклайди. Айни пайтда уларнинг фикрича, Пайғамбарни улуғлаш «Тавҳид-улуҳият»га мутлақо зиддир.

Сохта салафийларнинг Пайғамбар (а.с.)га ҳурматсизлик қилиши у зотнинг ота-оналарини кофирликда айблашларида ҳам яққол кўринади. Уларга кўра, Расулulloҳ (с.а.в.)нинг ота-онаси гўёки, мусулмон ҳолатда вафот этмаган. Уларнинг бундай ғайриисломий ёндашуви «нубувват (пайғамбарлик) Муҳаммад Пайғамбарнинг ўзида, унинг сўзи ва амалида намоён бўлган. У зотнинг танаси, яъни жисмидан эса фойда йўқ. Чунки бу тана унинг мушрик ота-онасининг бир бўлагидир. Пайғамбар ўлди, унинг жасадидан фойда йўқ. Шу боисдан, унинг қабри зиёратидан ва тавассул қилишдан маъно йўқ», деган қарашларга асосланади.

Ваҳоланки, барча диний манбаларда Пайғамбаримизнинг аждодлари ҳурматга сазовор ва юксак фазилатга эга инсонлар бўлгани қайд этилган. Ҳадисларда

ҳам у зотнинг насл-насаби Исмоил пайғамбарга бориши хусусида маълумотлар бор. Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳнинг «ал-Фикҳул акбар» номли китобида таъкидланганидек «Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ота-оналари ислом фитрати (исломий табиат)да вафот этганлар».

Ҳозирги кунда ҳам сохта салафийлар томонидан эътироф этилган мазҳабларнинг тан олинмаётгани, уларнинг «мазҳаблар турли ихтилофларга замин яратиб, мусулмонларнинг бирлигини бузмоқда», деган даъволари ҳам уларнинг асл моҳиятини яққол намоён этади. Зеро, бундай иддаолари билан улар диний бирлик ва ақидавий яқдилликка раҳна солмоқда.

Шунингдек, сохта салафийларнинг иддаоларига кўра, милодий йил ҳисобини ишлатиш, бошқа дин вакилларининг байрам, маданий тадбирларида иштирок этиш ва табриклаш, кийган кийимларини (жумладан, костюм, пальто, галстук тақиш, шим ва кўйлақлар) кийиш ҳам имонсизлик ҳисобланади.

Секуляризм (дунёвийлик) ва давлатнинг демократик тамойилларини қоралаш, инкор қилиш ҳамда давлат тўнтаришини амалга ошириш орқали ҳокимиятни қўлга киритиш ва халифаликка асосланган тузумни ўрнатиш сохта салафийларнинг асосий мақсади ҳисобланади.

Сохта салафийлар ўз ғояларини ёйишда яширин «ҳужралар» тизими фаолиятини кучайтириш, унда асосан ёшларни ўқитиш ва уларга «халифалик», «жиҳод», «шаҳидлик» ғояларини сингдириш орқали янги «жамоат»ларни тузишга асосий эътиборини қаратмоқда.

Ҳозирги кунда сохта салафийликка мансуб деб ҳисобланадиган юздан ортиқ ташкилот фаолият олиб бормоқда. Улар қаторида «ат-Тавҳид вал-жихад» (Фаластин), «Ат-талиъа ал-муқотила» (Сурия), «Фатҳ ал-ислам» (Ливан), «Жайш ал-Қудс ал-исламий» (Иордания), «Ҳаракат аш-шабаб ал-мужаҳидин» (Сомали), «Жайш Аби Бакр ас-Сиддиқ ас-салафий» (Ироқ), «Хумаат ад-даъва ас-салафия» (Жазоир), «ал-Жихадия ас-салафия» (Марокаш), «Толибон» (Афғонистон), «Туркистон ислом ҳаракати» («ТИХ», ҳозирда «Ўзбекистон ислом ҳаракати»), «Иттиҳад ал-жихад ал-исламий» («ТИХ» таркибидан ажралиб чиққан гуруҳ) ва бошқа бир қатор ташкилотларни санаб ўтиш мумкин.

Замонавий шакл-шамойил касб этган бундай мутаассиблик, аксарият ҳолларда, ислом байроғи остида амалга оширилаётганини кўпчилик билади, аммо унинг ибтидоси қаерда эканидан ҳамма ҳам хабардор эмас. Ўрганиш бундай оқимлар қарашлари ва амалиёти Мисрнинг Исмоилия шахрида юзага келган «Мусулмон биродарлар» (арабча – «Жамоат ал-Ихвон ал-муслимин», қисқача – «биродарлар») диний-сиёсий ташкилотининг ғоявий-ақидавий асослари, фаолият услубларига бориб тақалишини кўрсатади.

Оғахоний: Оғахон исми аслида исмоилийлар оқимидаги низорийлар фирқаси раҳбарининг унвони. Ўрта аср охирларидан бошлаб низорий исмоилийлар ўртасида ўз раҳнамоларини тирик Худо деб билиш, унинг амр-фармонларини сўзсиз адо этиш, унга назр-ниёзлар келтириб бериш одат тусига кирган.

Оғахонийлар оқими ҳам асли шиаларга мансуб исмоилия мазҳабидан келиб чиққан бўлиб, XIX

асрнинг бошларида Эронда Ҳасан Али шоҳ деган шахс унга асос солган. У ўз атрофига ихлосманд кишиларни тўплаб ишни қароқчиликдан бошлаган ва ўзининг зўравонлиги билан шуҳрат топган.

Англия томонидан Ҳасан Али яширин алоқада бўлиб улар манфаати учун иш қила бошлайди. Лекин Эрон ҳукумати уни ҳибсга олади ва Англия ўртага тушиб уни Эрондан чиқариб юбориш шарти билан қамоқдан озод қилинади. Сўнг у Афғонистонда иш бошлайди, лекин тез орада у ердан ҳам ҳайдалиб Ҳиндистонга боради. Бомбейда уни инглизлар исмоилия тоифасининг бошлиғи (имом) деб эълон қилади. У ўзини шиа имомларининг вориси деб даъво қилади.

Шундай қилиб, у 1881 йили вафот этади. Сўнг имомликни унинг ўғли қабул қилади ва Оғахон II деб танилади. Лекин у анча маълумотли эди. Мусулмонларнинг мазҳабларидан қатъи назар ҳаммасига бир хил муносабатда бўлиб тез орда шуҳрат топади.

Эрон маликасига уйланиб ундан 1877 йили бир ўғил кўради. Бу ўғил Оғахон III лақаби билан яшаб 1957 йили вафот этади. Мана шу Оғахон III анча яхши ишлар қилади. Лекин ўзи Европада яшашни ихтиёр қилиб кўпроқ маишатга берилиб кетади. Тўрт марта, яъни Эрон маликасига, итальян аёлга, француз ва гўзаллар маликасига уйланади. Ўлими олдидан Карим номли набирасига имомликни васият қилади. Ҳозирда у ёш бўлишига қарамай имом ҳисобланади. Ўзи АҚШда талаба. Ҳозирда Оғахония оқими Найроби, Доруссалом, Мадагаскар, Бельгия, Ҳиндистон, Покистон ва Сурияда мавжуд.

Оғахонийлар бу имомни муқаддаслаштириб, гуноҳдан пок деб, ҳатто илоҳийлаштирганлар ва

йиллик даромадларининг бешдан бирини унга атайдилар.

Юқорида зикр этилганлардан шундай хулоса чиқадики, Оғахонийлар мусулмонларнинг энг ишончли ақидаларидан узоқ, ислом оламида эътиборсиз, балки Ғарб мамлакатларининг манфаатлари йўлида фаолият кўрсатадиган бир тоифа кишилар бўлиб, уларнинг оёқлари қаерга етиб борган бўлса, ўша жойда албатта фитна-фасод ва нотинчлик содир бўлади.

Мусулмон биродарлар: («Ал-Ихвон ал-муслимин») уюшмасининг асосчиси шайх Ҳасан Банно (1906–1949 й.) Қоҳирадан шимоли-ғарбда жойлашган Муҳаммадия шаҳрида туғилган. Унинг анъанавий диний таълим олиш жараёни отаси шайх Аҳмад Абдурахмон Баннодан «мерос қилиб олган» модернизм руҳи билан суғорилган қарашларнинг таъсири билан уйғунлашиб борган.

Қоҳиранинг Дор ал-улум коллежида ўқиб юрган даврида Ҳасан Банно, Рашид Ридо ва салафия ҳаракатининг тарафдорлари билан дўстона муносабат боғлаган. «Ал-Манар» журналининг доимий мухлиси бўлган Ҳасан Банно Жамолиддин Афғоний ва Муҳаммад Абду таълимотларининг «реформизм руҳи»ни ўзига сингдириб борган. Аммо унга Рашид Ридонинг «ислом ислоҳоти»нинг сиёсий ва ижтимоий жиҳатлари, «ислом давлати»ни барпо этиш, исломнинг мукамаллиги, ғарбийлашишнинг хавфига оид ғоялари кучли таъсир этган.

Бундан ташқари, Ҳасан Баннонинг дунёқарашини унинг Мисрдаги «исломчилар» ташкилотларининг («Ахлоқий таълим жамияти», «Амр ал-маъруф ва

наҳий ал-мункар жамияти») фаолиятида иштирок этиши шакллантирилиб борган, чунки бу жамиятлар шахсий маънавий камолотга интилиш ва исломнинг ахлоқий тамойилларини тарғиб қилган.

Ўзининг тан олишича, суфийлик уни бутунлай ўзига жалб этиб олганига қарамай, у «мамлакат олдидаги бурч – муқаррар бурч, муқаддас уруш» эканлигига ишонган. Ҳасан Банно 1927 йил ўқишни битириб, Исмоилиядаги мактаблардан бирида ўқитувчилик қилади. Исломга қайтиш орқали мусулмонлар «летаргия» ва таназзулдан уйғонишлари мумкин деган фикрга амин бўлган Банно диний тўғараклар ташкил қилиб, ўзини «исломнинг янгиланиши»га бағишлайди. Жозибадор шахс бўлган Ҳасан Банно диний ғайрат билан ишга киришиб, тезда ўзи атрофида тарафдорларини йиғди ва (1928 й.) «Мусулмон биродарлар» уюшмасини ташкил қилган.

Сувайш канали ҳудудида Ҳасан Банно мусулмон мамлакатларига Ғарбнинг ҳар қандай сингиб киришини, шу жумладан, ғарбийлашган мисрлик элитанинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг ғарбий моделларини ўзлаштиришга уринишларини ниҳоятда хавфли ҳисоблаган. Рашид Ридо сингари Ҳасан Банно ғарбийлаштириш Миср ва бутун ислом олами учун таҳдид солаётган аксарият сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий муаммоларнинг манбаи, шу жумладан, сиёсий тарқоқлик, ижтимоий тенгсизлик, диндан чекиниш ва «ғарбий материализм ва секуляризм ҳужуми»нинг асосий сабаби эканлиги тўғрисидаги хулосага келди. У «исломга қайтишни» инқироз вазиятидан нажот деб ҳисоблаган.

Модернизм тарафдорларидан фарқли равишда Ҳасан Банно Ғарбдан бирон-бир илғор янгиликни ўзлаштириш имкониятларини инкор этиб, «исломнинг мукамаллиги ва расолигига» таянган. У XIX асрдаги исломнинг тикланиш йўлидан борар экан, мусулмонларни «ислом тизимининг» тикланиши учун ягона манбалар бўлган Қуръон ва Суннага юз қаратишга чорлаган.

Тадқиқотчиларнинг қайд қилишича, «Мусулмон биродарлар» ўзларини исломдаги ислоҳотчилик ҳаракатининг муридлари (тарафдорлари), мусулмон ислоҳотчиларини – ўз ғояларининг манбаи, уюшмани эса, «бундан аввалги ҳаракатларнинг амалий тўлдирувчиси» деб билганлар.

Ҳасан Баннонинг, «бизлар билан шиалар ўртасида ихтилоф мавжуд эмас, мутъа никоҳига ўхшаш ҳал қилиниши мураккаб бўлган ишлар ҳам йўқ», шунингдек, «яхудийлар билан ҳам ўртамизда диний хусумат йўқ, балки иқтисодий хусумат мавжуд», деган фикрлари ҳам юқоридаги сўзларни қувватлайди.

Ҳасан Банно 1939 йилга келганда ташкилотга сиёсий тус бериб, ислом дини ва шариатни – «ҳаётнинг тарбиявий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жабҳаларида инсон тасарруфотларини тартибга солиб турувчи низом» тарзида эълон қилди.

Ташкилотнинг асосий ғояси этиб, ислом дини тарқалган мамлакатларда Қуръон ва шариатда ифода-ланган қоидаларга тўлиқ риоя этувчи ислом давлатини барпо этиш белгиланиб, бу ғояни амалга ошириш учун бир неча босқичга бўлинган тактик режа ишлаб чиқилди.

Айрим тадқиқотчилар, шу жумладан проф. А.Хасанов «Ихвонул-муслимин» ташкилотининг асосчиси Баннонинг «сиёсат ва дин бир-биридан ажралмаслиги, чунки ислом бу – имон ва жамият, масжид ва давлат, бу дунё ва у дунёдаги ҳаёт эканлиги, пиروвард мақсад эса, умумжаҳон ислом давлати-мусулмон миллатлари федерациясини тузиш лозимлиги каби қарашлари ҳамда «Ислом давлати» ғоясини ишлаб чиққан»лигини эътиборга олиб «Ислом экстремизми отаси», деб баҳолаган.

«Мусулмон биродарлар»нинг ислом давлати тўғрисидаги тасаввурлари Хасан Банно ҳамда Саййид Қутбнинг (1906–1966 й.) ғоялари таъсирида шаклланди. Саййид Қутб ҳам Дор ал-улум коллежини тамомлаб, аввал мактаб ўқитувчиси, кейин эса Таълим вазирилигида инспектор бўлиб ишлади. 1948 йил у «Исломдаги ижтимоий адолат» асарини эълон қилди ва икки йил АҚШда яшаб, давлатнинг таълим тизимини ўрганди.

Мисрга қайтиб, Саййид Қутб «Мусулмон биродарлар»га қўшилди ва уларнинг ғоявий раҳбарига айланди. У дин тўғрисидаги бир қатор тадқиқотлар, 24 китоб ва жуда кўп мақолаларнинг муаллифи эди. Унинг диний асарлари қаторида «Ислом», «Бу ислом дини», «Ислом – келажакнинг дини», «Йўл босқичлари» кабиларни келтириш мумкин.

Дастлабки даврда Ғарбнинг тараққиётига қизиққан Саййид Қутб 1940 йилларда «ғарбийлашиш»дан ихлоси қайтди. АҚШнинг сиёсати ва бу мамлакатдаги ҳаётдан орттирган шахсий тажрибаси Ғарбнинг «маънавий тубанлашиши»да ғарб цивилизациясининг таназзули,

Модернизм тарафдорларидан фарқли равишда Ҳасан Банно Ғарбдан бирон-бир илғор янгиликни ўзлаштириш имкониятларини инкор этиб, «исломнинг мукамаллиги ва расолигига» таянган. У XIX асрдаги исломнинг тикланиш йўлидан борар экан, мусулмонларни «ислом тизимининг» тикланиши учун ягона манбалар бўлган Қуръон ва Суннага юз қаратишга чорлаган.

Тадқиқотчиларнинг қайд қилишича, «Мусулмон биродарлар» ўзларини исломдаги ислоҳотчилик ҳаракатининг муридлари (тарафдорлари), мусулмон ислоҳотчиларини – ўз ғояларининг манбаи, уюшмани эса, «бундан аввалги ҳаракатларнинг амалий тўлдирувчиси» деб билганлар.

Ҳасан Баннонинг, «бизлар билан шиалар ўртасида ихтилоф мавжуд эмас, мутъа никоҳига ўхшаш ҳал қилиниши мураккаб бўлган ишлар ҳам йўқ», шунингдек, «яхудийлар билан ҳам ўртамизда диний хусумат йўқ, балки иқтисодий хусумат мавжуд», деган фикрлари ҳам юқоридаги сўзларни қувватлайди.

Ҳасан Банно 1939 йилга келганда ташкилотга сиёсий тус бериб, ислом дини ва шариатни – «ҳаётнинг тарбиявий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жабҳаларида инсон тасарруфотларини тартибга солиб турувчи низом» тарзида эълон қилди.

Ташкилотнинг асосий ғояси этиб, ислом дини тарқалган мамлакатларда Қуръон ва шариатда ифода-ланган қоидаларга тўлиқ риоя этувчи ислом давлатини барпо этиш белгиланиб, бу ғояни амалга ошириш учун бир неча босқичга бўлинган тактик режа ишлаб чиқилди.

Айрим тадқиқотчилар, шу жумладан проф. А.Ҳасанов «Ихвонул-муслимин» ташкилотининг асосчиси Баннонинг «сиёсат ва дин бир-биридан ажралмаслиги, чунки ислом бу – имон ва жамият, масжид ва давлат, бу дунё ва у дунёдаги ҳаёт эканлиги, пировард мақсад эса, умумжаҳон ислом давлати-мусулмон миллатлари федерациясини тузиш лозимлиги каби қарашлари ҳамда «Ислом давлати» ғоясини ишлаб чиққан»лигини эътиборга олиб «Ислом экстремизми отаси», деб баҳолаган.

«Мусулмон биродарлар»нинг ислом давлати тўғрисидаги тасаввурлари Ҳасан Банно ҳамда Саййид Қутбнинг (1906–1966 й.) ғоялари таъсирида шаклланди. Саййид Қутб ҳам Дор ал-улум коллежини тамомлаб, аввал мактаб ўқитувчиси, кейин эса Таълим вазирлигида инспектор бўлиб ишлади. 1948 йил у «Исломдаги ижтимоий адолат» асарини эълон қилди ва икки йил АҚШда яшаб, давлатнинг таълим тизимини ўрганди.

Мисрга қайтиб, Саййид Қутб «Мусулмон биродарлар»га қўшилди ва уларнинг ғоявий раҳбарига айланди. У дин тўғрисидаги бир қатор тадқиқотлар, 24 китоб ва жуда кўп мақолаларнинг муаллифи эди. Унинг диний асарлари қаторида «Ислом», «Бу ислом дини», «Ислом – келажакнинг дини», «Йўл босқичлари» кабиларни келтириш мумкин.

Дастлабки даврда Ғарбнинг тараққиётига қизиққан Саййид Қутб 1940 йилларда «ғарбийлашиш»дан ихлоси қайтди. АҚШнинг сиёсати ва бу мамлакатдаги ҳаётдан орттирган шахсий тажрибаси Ғарбнинг «маънавий тубанлашиши»да ғарб цивилизациясининг таназзули,

Америка ва Европа сиёсатининг арабларга қарши характери унинг қарашларига таъсир қилди.

Саййид Қутбнинг ўта кескин мулоҳазалари ва мақолалари уни уюшманинг раҳбарлик лавозимларидан бирига кўтарди ва 1954 йил ҳокимиятнинг асосий нишонига айлантирди. 15 йил қамоққа ҳукм қилинган Саййид Қутб у ерда ҳам ёзишни давом эттирди. У 1964 йил Ироқнинг президенти Абд ас-Салом Ориф востаси билан озодликка чиқиб, бир неча ойдан кейин яна қамоққа олинди. Ҳокимиятга қарши фитнада айбланган Саййид Қутб ва унинг икки тарафдори қатл этилди.

Ҳасан Банно сингари Саййид Қутб «исломчилар» томонидан кўпинча «Ислом уйғониши учун шаҳид кетган» деб таърифланади. Унинг асарлари ҳозирги замон Миср ва мусулмон оламининг бошқа мамлакатларидаги «исломчилар»нинг дунёқараши шаклланишига кучли таъсир кўрсатди ва замонавий ислом «ревайвализми»нинг асосий манбаига айланди.

Саййид Қутб нафақат Ҳасан Банно таъсирида бўлибгина қолмай, балки фундаментализмнинг покистонлик мафкурачиси Мавлоно Мавдудийнинг (жиҳод, исломнинг инқилобий характери ва бошқа ғоялар) ғоявий давом эттирувчиси бўлган. Аммо Саййид Қутб анча кескин ва радикал хулосаларга келди.

Саййид Қутб ўз асарларида барча мусулмон жамоаларни Аллоҳ ҳокимиятини бандаларга топшириб, ислом шариатига амал қилувчи ҳокимга ўрин қўймаганликлари сабабли, кофир деб эълон қилди. Унинг фикрича, «барча олам аҳли жоҳилият даврида яшамокда. Ислом ҳокимияти ўрнатилмаган ва шариат

асосида иш олиб борилмайдиган ҳеч бир юртда ислом мавжуд бўлиши мумкин эмас».

Саййид Қутбнинг мазкур асарлари ва фикрларини ўрганиб чиққан мутахассислар уни «ҳозирги замон ислом экстремизмининг асосчиси», деб эътироф этишган. Саййид Қутб Миср Араб Республикасида давлат тўнтаришини амалга оширишда айбланиб, 1966 йилда қатл этилган.

«Мусулмон биродарлар» ғоявий раҳбарининг фикрича, суфийлик унга сингиб кираётган хурофот ва ахлоқнинг бузилиши натижасида «йўлдан озмоқда». Уламолар ўрта асрларда «ботил қолиб», ҳозирги замон оламининг талабларига жавоб беришга ожиздирлар. Шу билан бирга, «Мусулмон биродарлар» Ғарбнинг ўзи таназзулга юз тутганини – жамиятнинг юқори табақалари омманинг устидан назоратни амалга ошириш мақсадида, парламент бошқаруви ва демократияни ўзларининг манфаатларига хизмат қилувчи қуролга айлантирганларини қайд этганлар.

«Мусулмон биродарлар» озод қилиш, «халос бўлиш илоҳиётини» илгари сурган ислом инқилобига даъват этганлар. Уларнинг эътиқод қилишича, турмушнинг барча соҳаларида ислом устунлигининг қарор топиши учун мусулмонлар нафақат «ғарбий христиан империализми», балки мусулмон «Ғарбликлар»га қарши муқаддас урушни бошлаши лозим, чунки улар ҳам «исломчи»ларнинг назарида жабр ўтказувчилардан, золимлардан, кофирлардан иборат бўлган. Шундай экан, «мўмин-мусулмонлар, исломнинг ҳақиқий жангчилари» ислом ташкилотига ислом учун курашга бирлашишлари керак. «Мусулмон биродарлар»

замонавий мусулмон жамоатлари «ноисломий» ёки «исломга қарши» характерга эга эканлигини назарда тутиб, ўзларини чин мусулмонларга етакчи бўлишлари зарурлигига ишонганлар.

«Мусулмон биродарлар»нинг шариатни тушунишлари, «эгиловчанлик»ни қайд этиб ўтиш даркор. Уларнинг фикрича, мусулмонлар тўртта сунний мазҳабларнинг қоидаларига риоя қилишлари мажбурий эмас, чунки бу йўналишларнинг талқини маълум бир шароит билан белгиланган, шундай қилиб, қайта кўриб чиқилиши мумкин.

Саййид Кутб шариатнинг доимий тамойиллари ва ҳуқуқий китобларда мавжуд бўлган тартибга солиш тизими ўртасидаги чегарани фарқлаш кераклиги, бундай тартибга солиш қоидалари ўзига хос шароитлар ва вазиятларда шариатни қўллаган одамлар томонидан тузилганлигини таъкидлаган.

«Мусулмон биродарлар» ташкилотидан ажралиб чиққан гуруҳ томонидан 1952 йилда «Ислом озодлик партияси» («Ҳизб ат-Таҳрир ал-исломий») тузилган бўлса, 70-йилларга келиб, ундан «Ислом озодлиги» («ат-Таҳрир ал-исломий») ташкилоти ажралиб чиқди. Бундан ташқари «Мусулмонлар жамоаси» («Жамоат ал-муслимин»), «Социал ислоҳотлар жамияти» («Жамъият ал-ислоҳот ал-ижтимоъийя») ва бошқа гуруҳлар «Мусулмон биродарлар» ташкилотидан ажралиб чиқди.

Ҳайкалнинг таъкидлашича, 70-йилларда бир қатор махфий диний гуруҳлар вужудга келди. Уларни узоқ ўтмишда қолган Ҳасан Баннонинг эмас, балки Абул Ало Мавдудий каби янги устозлар, шаҳид бўлган Саййид

Қутб каби имомларнинг ғоялари руҳлантирарди. Уларнинг энг йирикларидан «Муқаддас жиҳод» («ал-Жиҳод ал-муқаддас») гуруҳи бўлиб, у 1980 йилда «ал-Жиҳод» номини олди. «Мусулмон биродарлар» гуруҳи 1978 йилда «ат-Такфир ва- л-ҳижра» («Кофир деб эълон қилиш ва ҳижрат қилиш») номини олди. Улар кўпроқ тузумни танқид қилиб, аниқ ишлаб чиқилган дастурни таклиф қилмас эдилар.

Нурчилар: Бу жамоа сиёсий ҳаракатдаги партияларга қараганда кўпроқ тасаввуф йўналишига яқинроқ исломий жамоа бўлиб, асосий мақсади Усманийлар халифалиги ағдарилгандан кейин ҳокимият тепасига келган Мустафо Камол Отатуркнинг дунёвий давлат тузумига муқобиллик қилишдир.

Унинг муассиси – Бадиуззамон Саид Нурсий (1873-1960) бўлиб, Туркиянинг Битлис вилояти Андол шаҳрининг шарқидаги Нурс қишлоғида курд миллатига мансуб оилада туғилган. У ёшлигидан қобилиятли бўлиб, диний фанлар билан бир қаторда дунёвий фанларни ҳам эгаллаган, спорт билан шуғулланган, милтиқдан отиш, кураш, от чопиш каби ишларни яхши билган. У 15 йил ўқитувчилик қилгандан сўнг Истамбулга келиб, «Захро» университетига асос солган. Усманийлар давлати олий илмий кенгаши (Дорул-ҳикма)га аъзо бўлган.

Биринчи жаҳон уруши йиллари у турк армиясида офицерлик қилган ва кечки клуб йиғилишларида Қуръон илмлари бўйича маърузалар ўқиган. Рус разведкаси томонидан ушлаб, Сибирга олиб кетилгач, у Германия, Болгария орқали қочиб, яна Истамбулга

келган. Андол қўзғолони йиллари Мустафо Отатурк уни саройга, катта лавозимга таклиф этади, лекин у буни қатъий рад этади ва сиёсатдан узоқлашиб, ибодат ва тарбия ишлари билан шуғулланади. Лекин Отатурк давлатига қарши даъватлари давом этгач, уни қамоқ ва сургундан боши чиқмай қолади.

Туркия Республикасининг ташкил топиши шариатга асосланган бошқарувни ўрнатиш тарафдори бўлган Саид Нурсий ҳаётида ҳам ўзгаришларни келтириб чиқарди. Таъқиб қилина бошлангач, у махфий жамоалар тузиб ўз даъватларини давом эттириш йўлига ўтди. Шундан сўнг ҳукумат томонидан гоҳ у, гоҳ бу шаҳарга сургун қилиниб, бир неча бор «Туркия Конституциясига таҳдиди ва шариатга асосланган давлат тузишни уюштиришда» айбланиб, судланди ва 23 йил умрини қамоқда ўтказди.

Айнан шу даврда у ўзига Бадиуззамон (арабча – *замонанинг зўри, беназир*) лақабини олиб, Куръони карим оятларининг шарҳлари ва диний кўрсатмалардан иборат «Рисолаи Нур» куллиётини ёзиб тугатди. «Нурчилик» ҳукумат томонидан таъқиб қилингани учун асар 1954 йилгача бирор-бир нашриётда чоп этилмай, ҳаракат фаоллари томонидан қўлда кўчирилиб, халқ орасида махфий тарқатилди.

Саид Нурсий шогирдларига: «Сиёсатдан Дажжолдан қочгандек, қочинглар», деб таъкидласа-да, ўзи доимий равишда сиёсатга аралашигга ҳаракат қилар эди. У бутун умри давомида, даставвал султон Абдулҳамид II сиёсатини танқид қилгани, кейинчалик М.К. Отатурк ва унинг фаолиятини қоралагани учун ҳукумат томонидан таъқиб қилинди.

Саид Нурсийнинг «Кастамону лахикаси», «Земъалар», «Генчлик рехбери», «Калимот», «Мактубот», «Ламъалар», «Шуъалар», «Асои Мусо», «Маснавийи Нурия», «Ишоротул Иъжоз», «Тарихчаи Ҳаёт», «Сиккаи Тасдиқи ғайбий» номли китоблари «нур»чиликни тарғиб қилишда асосий қўлланмалардан ҳисобланади.

6000 саҳифалик «Рисолаи нур» китоби дунёнинг ўн беш тилига таржима қилиниб, Саид Нурсийнинг катта меҳнати эвазига дунё юзини кўрган. Унинг ўзи мазкур китобга «Рисолаи нур» бу асрни ва келажак асрларни нурлантирган бир мўъжизаи Куръониядир», дея баҳо беради.

Бироқ мазкур асар Туркия Жумҳуриятининг янги қурилган илк даврида «халифалик» кўринишидаги ислом давлатидан, европа менталитети руҳидаги секуляризм (дунёвийлик) принципи асосида давлат сиёсатининг юргизила бошланиши, фундаменталистик ғояларга жуда яқин бўлганлиги учун кескин эътироз ва давомий қаттиқ таъқибларга сабаб бўлган.

Нурсий Туркия давлатининг исломга бўлган муносабати туфайли, дунёвий давлат тузуми ўрнатилишига қарши чиққан ва атрофидагиларни мавжуд муаммоларни «исломга даъват этиш орқали ҳал қилиш»га чақирган. Унинг фикрича, «Рисолаи нур» вайрон этилган кичиккина хонани таъмир этмайди, балки вайронага айлантирилган ва буюк тоғлардек улкан тошлардан бунёд этилган ислом муҳити қалъасини таъмирлайди».

Нурсий тараққиёт сабабли юзага келган муаммоларни ҳал этишда диний қарашларни замонага мос равишда яқинлаштирган ҳолда оддий ва енгил

шарҳлаши сабабли, «Бадиуззамон» («Вақт ҳаками») даражасига кўтарилади ҳамда мамлакат ва минтақада обрўси ошишига олиб келди. Бироқ Туркия давлат тузуми ва отатуркчиликка қарши кураши туфайли сургун қилинади. Нурсий 1960 йил 23 мартда вафот этади ва Урфа шаҳрида дафн этилади. Аммо унинг қабри зиёратгоҳга айланиб, «Нурчилик»нинг янада кучайиб кетишидан хавфсираган расмийлар тўрт ойдан сўнг унинг қабрини очиб, хокини номаълум манзилга олиб бориб кўмдилар. Шу сабабли ҳозиргача унинг кўмилган жойи маълум эмас.

Унинг вафотидан сўнг, «нур»чилар ҳаракати етти йўналишга бўлиниб кетади. Улар «Фатҳулло Гулен» ёки «Фатҳуллачилар», «Янги Осиё» (раҳбари Меҳмет Кутлулар), «Янги насл» (раҳбари Меҳмет Биринжи), «Мед Зеҳра» (раҳбари Сиддик Дурсун), «Ажзи Менди» (раҳбари Муслим Гундуз), «Шура» (раҳбари Меҳмет Киркинжи) ва «Язижи» (раҳбарлари Хусрав Алтинбаҳак ва Саййид Нурий Эртурк) каби йўналишлари мавжуд.

Хусусан, ўзининг иерархик тузилмаси, қаттиқ интизоми, махфий низомга эгалиги билан ажралиб турадиган М.Сунгур бошчилигидаги тармоқ оммавий ахборот воситалари ва банк тузилмаларини шакллантиришни асосий стратегия қилиб белгилаган ҳолда фаолият олиб бормоқда. Меҳмет Кутлулар бошчилигидаги «Йени асячилар» (Янги осиечилар) тармоғи эса, асосан Туркиядан ташқарида фаолият олиб боришга ихтисослашиб, 1971 йилдан бошлаб «Йени Ася» кунлик ва «Кёпрю» ойлик нашрларини чоп этиб келаётганини қайд этиш лозим.

Юқоридагилардан ташқари даврий нашрларни чоп этиш билан шуғулланувчи Меҳмет Киркинчининг

«Шура» (Мажлис), Сиддиқ Дурсуннинг «Мед Зеҳра», Муслим Гундузнинг «Ажзи Менди», Саййид Нурий Эртуркнинг «Язижи» тармоқлари ҳам мавжуд.

«Нурчилик»нинг тармоқларга бўлиниб кетиши Саид Нурсий мероси ва ғояларига турлича ёндашувнинг оқибати эди. Айти пайтда, бу ҳар бир тармоқнинг маълум бир соҳага ихтисослашувини ҳам келтириб чиқарди. Шу нуқтаи назардан қараганда, тасодифийдек туюлган тармоқлашув ортида ҳаракат фаолияти ва таъсир доирасини кенгайтириш стратегияси ётганини англаш мумкин.

«Нурчилик»нинг нисбатан кенг тармоқ отиши ҳақида гап кетар экан, бунинг бош сабаби сифатида, энг аввало, ҳаракат ғоялари ва фаолиятига Туркия жамиятининг ўзида зиддиятли муносабатда бўлиб келинаётганини қайд этиш лозим.

Ҳозирги кунда нурчиларнинг ёрқин кўзга кўринган намояндаси бўлмиш Фатхулло Гулен (1942 йилда Туркиянинг Эрзурум шаҳрида туғилган) замонавий «нур» ҳаракатини диний ва ирқий келиб чиқишидан қатъи назар, дунё халқларига ислом ғояларини тарқатиш, ягона диний бирликни яратиш ва Аллоҳнинг бирлигини исломий асосда инсониятга тан олдиришдир, деб қарамоқда.

Нотиқлик ва одамларни ишонтира билиш қобилиятига эга бўлган Гуленнинг жамоатчилик олдидаги чиқишлари ва фаолияти турк жамияти томонидан кенг муҳокамага сабаб бўлмоқда. Унинг қаламига мансуб 24 китоб ва 130 дан зиёд турли видеокассеталар мавжуд.

Туркияда Гулен томонидан ташкил этилган турли жамғармалар, хусусий мактаблар, ширкатлар, ўқув

курслари ўз фаолиятини кўрсатмоқда. Шунингдек, у «Бадиуззамон» жамияти «Saman yoli», TGRT телеканалига ва бир қанча радиостанцияларга эгалик қилади, даврий нашрлар бўлмиш «Заман», «Сызынты», «Йени умит», «Зафер», «Сур», «Бизим Аиле», «Фонтан» «Нур»лар фаолиятини назорат қилади.

Шунингдек, Туркиядан ташқари, масалан, Германияда у томонидан тил мактаби, иккита ўқув маркази, радиостанция, касалхона ва болалар боғчаси, Голландия, Швейцария, Болқон, Марказий Осиё, Яқин Шарқ ва Африка, АҚШ каби 50 дан зиёд давлатларда ҳам қатор жамғармалар, хусусий мактаб, лицейлар, университетлар, тил курслари, махсус ётоқхоналар ва масжидлар фаолиятини йўлга қўйган. Таълим масканларида фаолият кўрсатаётган уч мингдан ортиқ ўқитувчиларга 400 дан 1400 долларгача ойлик маош берилгани маълум.

Хорижий давлатлардаги таълим масканларининг очилишига жами 1 миллиард 205 миллион АҚШ доллари сарфланган ва ҳозирги кунда ҳам ўқув масканларининг ишини юритиш учун бир миллиард долларлик бюджет ҳар йили тасдиқланаётгани оммавий ахборот воситаларида эълон қилинмоқда.

Таблиғчилар: Таблиғчилар (арабча – *етказиш*, яъни диний даъватни етказиш) Ислом байроғи остида фаолият кўрсатадиган, аммо ислом дини асосларини бузадиган диний ҳаракат ҳисобланади. Ҳаракатга Муҳаммад Илёс Кандеҳлавий (1885–1944) исмли шахс томонидан 1927 йилда шимолий Ҳиндистоннинг Меват шахрида асос солинган.

Муҳаммад Илёс илк таълимини акаси Муҳаммад Яхёдан олган. Сўнгра Ҳиндистоннинг Саҳорнафур шаҳридаги «Музоҳиру-л-улум» мадрасасида таҳсил олиб, шу ерда таълим бера бошлаган. Кейинчалик отаси Муҳаммад Исмоил ва акаси Муҳаммад Яхё вафот этгач, уларнинг ўрнида Дехли жанубидаги масжидда даъват ва таълим ишлари билан шуғулланган.

Таблиғчилар иддаоларига кўра, ХХ асрнинг бошида Ҳиндистондаги мусулмонларнинг қишлоқ юмушлари билан машғул бўлиб, диндан узоқлашиши, айниқса, исломни қабул қилган айрим қабилаларнинг яна ҳиндуийлик динига қайтишга уринишлари Муҳаммад Илёснинг «таблиғ»ни шакллантиришга ундаган сабаблардан бири бўлган. Илёс Кандехлавийнинг нурчилик ҳаракати ҳақида эшитиб таъсирлангани ҳам янги жамоани тузишига туртки бўлган.

Муҳаммад Илёс жамоа тузиш борасидаги илк амалий ҳаракатини масжидлар негизида исломий мактабларни шакллантириб, даъватчилар тайёрлашдан бошлаган. Тез орада, унинг мазкур мактаблар диний тарғиботчиларни етиштириб чиқармаётганидан хафсаласи пир бўлиб, ўз атрофига диний саводга эга бўлмаган, аммо одамларни ўзига эргаштира олувчи ўта ташаббускор кишиларни тўплаб, мустақил тарзда даъват ишларини бошлаб юборган. Муҳаммад Илёс ташкилотни давлат томонидан расмийлаштирилиши ва бошқа зарурий ҳужжатларни тўлдириб боришдан ўзини четроқ тутишга интилиб келган. Унинг фикрича, бундай ишлар даъват жараёнини сустлаштиришга сабаб бўлади. Аслида эса, бу ҳолат ташкилотнинг асл мақсади, ҳомийлари ва ҳамкорларини яширишнинг энг қулай йўлларида бири ҳисобланган.

Муҳаммад Илёс «Таблиғчилар жамоаси»ни ҳаракат сифатида тўлиқ шаклантиргач, Ҳиндистондан бошқа давлатларда ҳам даъват ишларини йўлга қўйишга эришди. Унинг вафотидан сўнг ҳаракатга раҳбарлик қилган ўғли Муҳаммад Юсуф (1917–1965) ташкилот фаолиятини сезиларли равишда кенгайтиришга муваффақ бўлди.

Покистон Ҳиндистондан ажралиб чиққач, Муҳаммад Юсуф таблиғчилар қароргоҳини Дехли яқинидаги «Низомиддин» марказидан Лоҳур шаҳридан (Покистон) 50 км узоқликдаги Райвинд шаҳрига кўчирди. Шундай бўлса-да, ҳаракат ғояларини ёйишда «Низомуддин» маркази илгариги мавқеини сақлаб қолди. Муҳаммад Юсуф ва ундан кейин ҳаракатга раҳбарлик қилган Инамулла Ҳасан (1965–1995)даврида таблиғчилар халқаро ташкилот сифатида эътироф этила бошланди ва дунёнинг кўплаб минтақаларида «даъват марказлари»га эга бўлди.

«Таблиғчилар жамоаси» ҳам бошқа диний-экстремистик гуруҳлар сингари ўта қаттиқ иерархик тузилишга эга экани билан тавсифланади. Ҳаракатнинг бошида кўрсатмалари барча учун мажбурий бўлган амир (зиммадор ҳам дейилади) туради. Таблиғчиларнинг энг кичик гуруҳи 10 кишидан иборат бўлиб, унга ҳам амир раҳбарлик қилади. У кенгаш ёки тегишли гуруҳнинг тавсияси билан тайинланади. Халқаро миқёсдаги амир эса ҳаракатнинг етакчи аъзоларидан иборат бўлган Марказий кенгаш томонидан тайинланади. Ҳозирда кенгашнинг амири сифатида Зубайр Ҳасан эътироф этилади. Ҳаракатнинг бу тарзда тузилиши ҳар бир таблиғчининг кундалик фаолиятини

ҳатъий назорат қилиш ва белгиланган вазифаларни ҳал этишга йўналтириш имконини беради.

Таблиғчилар фаолиятида ғоявий таъсир ва даъватни изчил ва тизимли олиб боришга хизмат қиладиган тафриғул вақт (вақтнинг сарфланиши) тамойили муҳим ўринни эгаллайди. Унга кўра, ҳар бир таблиғчи даъват учун узоқ муддатли сафарга чиқиши шарт. Шунинг учун улар бир йилда 40, ойда 3, ҳафтада 2 кунни даъват учун сарфлайди ва чекка-чекка ҳудудларда уйма-уй юриб, ташвиқот ишларини амалга оширади. Ҳаракат вакиллари бундай сафарларни «хуруж» (арабча чиқиш, яъни даъват учун сафарга чиқиш) деб номлашади.

Шунингдек, уларда инсон умри давомида бир бор амалга ошириши зарур бўлган 4 ойлик хуруж ҳам мавжуд бўлиб, у анча узоқ бўлган ўлкаларга уюштирилади. Таблиғ намояндалари ҳар бир ҳаракат аъзосига исломда фарз қилинган ҳаж ибодатидан кўра, ўзлари ўйлаб топган тўрт ойлик хуружни амалга ошириш зарур эканини кўпроқ уқтиришади. Улар хуружларни Қуръони карим ва ҳадисларда улуғ савоблар берилиши ваъда қилинган Муҳаммад (с.а.в.) давридаги Маккадан Мадинага қилинган ҳижратга тенглаштиришади. Ваҳоланки, бу сафар натижасида ҳар бир меҳнатга қодир мусулмон эр учун фарз бўлган ҳалол касб қилиш, оила ва бола-чақасининг нафақасини таъмин этишдек масъулиятли бурчлар поймол этилади.

Таблиғчилар фақирона ҳаёт кечириш, дунёвий бойликларни охират неъматлари олдида арзимас ҳодиса, деб ҳисоблашини иддао қилишни ҳам хуш кўрадилар. Аммо ўз сафларида обрўли кишилар,

бадавлат бизнесменлар ва тадбиркорлар бўлишини жуда хоҳлашади. Шу сабабли бозорлар, турли тижорат дўконлари, кишилар тўпланадиган гузарларни мунтазам айланиб, бой-бадавлат инсонларни «таблиғ»га жалб этишга алоҳида эътибор беришади. Уларнинг фикрича, ҳаракатга кирган бундай инсонлар кўпчиликка ўз таъсирини ўтказа олади ҳамда таблиғчилар сонининг ошишида катта роль ўйнайди.

Шунингдек, таблиғчилар бу тоифа кишилар жамиятда катта таъсирга эга бўлиш билан бирга, диний илмлардан узоқ бўлгани туфайли уларга таъсир кўрсатиш осон, деб ҳисоблашади. Айти пайтда, жамоа таркибида бундай кишиларнинг кўплиги ҳаракат молиявий имкониятларининг ортишига ҳам хизмат қилади.

Таблиғчилар фаолиятида масжидларда ва «даъват кечалари»да ташкил этиладиган тарғибот муҳим ўрин эгаллайди. Уларнинг инсонларни «таблиғ»га киритишга қаратилган масжиддаги даъватлари асосан шом ва хуфтон намозлари орасида амалга оширилади. Чунки бу вақтда кўпчилик инсонлар кундалик юмушларидан фориғ бўлади ва таблиғчилар даъват ишларини олиб боришлари учун қулай фурсат ҳисобланади. Шом намозидан сўнг таблиғчилардан бири масжидга йиғилганларга ваъз-насиҳат қилиб, дунё машғулотларидан узоқда бўлишга ва вақтни дин учун сарфлашга даъват қилади.

Таблиғчилар намозхонларни ўз сафларига қўшилишига ва улар билан бирга бор бойлиги, бўш вақти ва жамиятдаги мавқеидан келиб чиқиб, узоқ-яқин маҳаллалар, қишлоқлар ва шаҳарларга даъват

учун чиқишга чақиради. Бундай даъват мажлисларини вазиятга қараб, бирор таблиғчига тегишли бўлган хонадонда ташкил этиш ҳолатлари ҳам кузатилади. Таблиғчилар даъват кечаларига ўзлари манфаатдор бўлган маҳаллий мусулмонлар, зарур бўлса, бошқа динга эътиқод қилувчи кишиларни ҳам таклиф қилишлари мумкин.

Олиб борилган тарғибот-ташвиқот натижасида таблиғчиларга қўшилиш истагини билдирган кишилар назорат остига олиниб, хуфтон намозидан кейин то тонггача давом этадиган тунги даъват кечаларига таклиф қилинади. Жамоа вакиллари қисқа ва оз фурсатда таблиғчилар сонини оширишга ҳаракат қилгани учун «таблиғ»га киритилаётган шахс билан кўпи билан 1–2 марта даъват ишларини олиб боргач, қолган маълумотларни даъват асносида ўзи мустақил ўрганиб боришга йўналтиришади. Кейин бу шахс ҳам «таблиғ»дан бохабар қилиш учун ўзи каби инсонларни тунги даъват кечаларига тортиб келаверади. Шу тарзда занжирли тузоқ бошқаларни ҳам занжирбанд қилишда давом этади.

Даъват кечасида Муҳаммад Закариё Кандеҳлавийнинг «Фазойил ул-аъмол» («Амаллар фазилати») китобидан ҳаракатнинг ғаразли мақсадлари йўлида талқин этилган заиф (ишончли экани-да, шубҳа бўлган) ҳадислар ва ҳикоялар ўқилиб, ундаги маъноларни йиғилганлар онгига сингдиришга уринишади.

Шунингдек, улар «таблиғ»нинг иккинчи амири Муҳаммад Юсуфнинг «Саҳобалар ҳаёти» номли китобини ҳам кўп мутолаа қилишади. Бу китобда саҳобаларнинг ўз вақти ва бор мол-мулкани дин ривожи

йўлида сарф этгани мадҳ этилган бўлиб, «таблиғ»га кирган давлатманд инсонлар ҳам даъватни кенгайтиришда ҳеч нарсани аямасликка чақирилади. Кечада хориждан келган даъватчилар иштирок этаётган бўлса, улар учун алоҳида даъват вақтлари белгиланади. Кўпинча хорижий таблиғчилар «хидоятлар» деб номланган маърузани амалга оширади.

Ҳаракат сафига кириши режалаштирилаётган шахсларга даъватнинг «моҳияти» батафсил тушунтирилиб, бир марта бўлса-да, ўзлари билан сафарга чиқишга қизиқтиришади. Диний билимлари саёз, исломнинг асл моҳиятини тушуниб етмаган ҳолда сафарга чиққан ёшлар тажрибали даъватчиларнинг ҳаракат домига илинтиришга қаратилган тизимли назорати остига тушиб қолади. «Таблиғ»га кирган янги аъзолар гуруҳ амирига байъат бергач, жамоага қабул қилингани эълон қилинади ва бу «муқаддас байъат»ни бузиш оғир гуноҳ экани тушунтирилади. Натижада даъватга чиққан тажрибасиз ғўр ёшлар аста-секин ўзини таблиғчи сифатида ҳис эта бошлайди.

Шунингдек, тарғиботчиларга даъват жараёнида илмли кишиларга дуч келиб қолса, улар билан тортишмаслик, мабодо, улар билан диний илмлар борасида баҳсли ҳолатга тушиб қолинганда вазиятни чигаллаштирмай чиқиб кетиш йўллари ҳам ўргатилади. Чунки таблиғчиларга диний илмлар ўргатилмагани сабабли бундай вазиятдан ютиб чиқиши жуда мушкул бўлиб, бу ҳолат уларга эргашувчиларнинг ҳам ҳаракат сафидан чиқиб кетиш хавфини келтириб чиқаради.

Таблиғчилар биринчи босқичда кириб бораётган ҳудуддаги диний-конфессионал вазият, ҳукумат

ва бошқа давлат органларининг диндорларга муносабатини ўрганадилар. Ўрганиш натижалари асосида кейинги босқичда мавжуд вазиятга мослашув режалари тузилиб, маҳаллий мусулмон етакчилари билан муносабатга киришишга ҳаракат қилинади. Бу жараёнда улар ўзларини сиёсатга аралашмайдиган, Қуръони карим ва ҳадиси шариф буйруқлари асосида фаолият олиб борувчи жамоа сифатида кўрсатишга уринишади. Учинчи босқичда эса, таблиғчиларнинг ҳақиқий фаолияти бошланиб, алоҳида гуруҳлар тузилади ва маҳаллий мусулмонларни ўз сафларига киритишга қаратилган ҳаракатлар бошланади.

Давлатлар ҳудудига кириб боришнинг босқичли тизими «таблиғ»нинг биринчи амири Муҳаммад Илёс даврида ишлаб чиқилган бўлиб, кейинги амирлар Муҳаммад Юсуф ва Инамулла Ҳасан даврларида янада ривожлантирилди. Натижада ҳаракат қисқа вақт ичида кўплаб инсонларни ўзига эргаштира олди ва 1941 йил ноябрида бўлиб ўтган ҳаракатнинг биринчи йиллик конференциясида 25 мингга яқин даъватчи иштирок этди.

Ҳаракат таълимоти Муҳаммад Илёс томонидан ишлаб чиқилган «Олти устувор тамойил»да ўз ифодасини топган. Шундан келиб чиқиб, «таблиғ» вакиллари исломнинг беш аркони ўрнига ўзлари ўйлаб топган олти арконга эргашишни даъват қилади. Бу тамойилларни ҳар бир инсон онгига бор ҳолича сингдириш лозим, деб ҳисоблашади. Бу олти аркон имон, намоз, илм ва зикр, ният ва ихлос, мусулмонларга ёрдам кўрсатиш, тафриғул вақт тамойилларидан иборат.

Таблиғчиларнинг фикрича, мазкур тамойилларга амал қилган кишилар бу дунёда ҳам, охиратда ҳам бахт-саодатга эришар эмиш. Юзаки қараганда бу тамойилларнинг ислом асосларига, шунингдек, ханафий мазҳаби таълимотига зидлиги кўзга ташланмайди. Аммо улар «Саодат калити» деб билладиган тамойиллар теран нигоҳ ва соғлом ақида билан таҳлил этилса, таблиғчилар ислом асосларини зимдан емиришга уринаётганини англаш қийин эмас.

Таблиғчиларнинг ислом асосларига зарба беришга қаратилган асосий ғоялари ҳаракатнинг ғоявий етакчиларидан бири Муҳаммад Закариё Кандехлавий томонидан ёзилган «Фазойил ус-салот» («Намоз фазилати»), «Фазойил ул-ҳаж» («Ҳаж фазилати»), «Фазойил ур-рамазон» («Рамазон фазилати»), «Ҳикоёт ас-саҳоба» («Саҳобалар қиссалари») каби қисмлардан иборат «Фазойил ул-аъмол» («Амаллар фазилатлари») асарида баён этилган.

Таблиғчиларнинг мусулмонларга ёрдам кўрсатиш тамойили ҳам макр ва алдов асосига қурилган. Айрим маълумотларга кўра, таблиғчилар бу тамойилни христиан миссионерларининг бошқа дин вакилларига ёрдам тажрибасидан келиб чиққан ҳолда жорий этишган. Бу масалада даъватчиларнинг христиан миссионерларидан фарқли жиҳати шундаки, миссионерлар маблағни бошқа дин вакиллари учун сарфласа, таблиғчилар асосан ислом дини вакилларига қаратади.

Кўпчилик мутахассислар «Таблиғчилар жамоаси» уларнинг фаолиятини дастлабки даврда ислом уйғониш ҳаракати, суннийлик оқимининг бир

кўриниши сифатида баҳолаган бўлсалар, кейинчалик у терроризмнинг ҳаракатлантирувчи кучи деб, эътироф этила бошланди. Шундай бўлса-да, «Таблиғчилар жамоаси» ўзини тинчликпарвар, низоли ҳолатларга киришмайдиган ҳамда экстремистик ва террорчилик ҳаракатларидан йироқ бўлган жамоа сифатида кўрсатишга уринади.

Таблиғчилар ўз фаолияти давомида диний-экстремистик ғояларни очиқ-ошкора тарғиб қилмаса-да, ҳаракат экстремистик ва террорчи гуруҳлар учун кадр тайёрлайдиган ўзига хос «инкубатор»га айланган. «Мусулмон биродарлар» ташкилоти етакчиларидан бирининг «Мусулмон биродарларнинг махфий тарихи» китобида «Таблиғчилар жамоаси «Мусулмон биродарлар»га қўшилиш учун тайёр бўладиган кадрларни тайёрлаб берадиган манба экани»ни таъкидлаши ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди.

Мужоҳидлар ҳаракати: «Мужоҳидлар ҳаракати» 1980 йилда Покистоннинг Райвинд вилоятида ташкил этилган бўлиб, унинг кўплаб аъзолари илгари «Таблиғчилар жамоаси»да фаолият олиб борган. Шунингдек, «Мужоҳидлар ҳаракати» вакилларининг эътирофи бўйича, бу икки ташкилот биргаликда жиҳод олиб борувчи «соф мусулмонлар»нинг мустаҳкам ҳалқасини ташкил этади. Шунинг учун ҳам «таблиғ»га аъзо бўлган шахслар кейинчалик «Мужоҳидлар ҳаракати»нинг турли давлатлардаги ҳарбий лагерларида олиб бориладиган машғулотларида иштирок этиш имконига эга бўлади.

Ҳозирда «Мужоҳидлар ҳаракати» таркибида олти мингдан зиёд жангари мавжуд бўлиб, уларнинг

аксариятини турли давлатлардан келган таблиғчилар ташкил этади.

Ислом жиҳодчилар ҳаракати: Таблиғчилардан ажралиб чиққан ва террорчилик билан шуғулланувчи яна бир ташкилот «Ислом жиҳодчилар ҳаракати» ҳисобланади. Бу ҳаракат собиқ совет қўшинлари Афғонистонга киритилган даврда ташкил этилган бўлиб, ҳозирда Ҳиндистоннинг Жамну ва Кашмир ўлкаларида терактларни содир этиб келмоқда.

«Ислом жиҳодчилар ҳаракати» Ҳиндистоннинг Гужарот штатида илгари суннийларга тегишли бўлган 80% масжидда ўз таъсирини ўрнатишга эришган. 2001 йилда Ҳиндистоннинг Гужарот штатида поезд портлатишда айбланган Умаржи исмли шахс ҳам ҳинд «таблиғчилар»и сафидан чиққани аниқланган. Ушбу далиллар ҳам «таблиғ»нинг диний экстремизм ва терроризм билан бевосита алоқадор эканини яққол кўрсатади.

Ҳизбут-тахрир ал-исломий: Ҳизбут-тахрир ташкилотига 1953 йил Исроилда Тақиюддин Набаҳоний (1909–1979) томонидан асос солинган. Дастлаб, «ихвонул-муслимин»нинг Иорданиядаги бўлими раҳбарларидан бири сифатида фаолият кўрсатган Набаҳоний унинг раҳбари Саййид Қутб билан ўзаро қараш ва мулоқотларида қарама-қаршилиқлар кучайгач «Ислом низоми», «Исломий оламга қайноқ нидолар», «Ҳизбут-тахрир тушунчаси» каби рисоалари орқали Иордания, Ливан, Сурия каби давлатларда «Ҳизбут-тахрир» қарашларини ёйишга киришади. Айтиш мумкинки, Набаҳоний «ихвонул-муслимин»нинг ислом давлатини қуриш ва халифалик бошқарувини жорий қилиш

Ғоясини қайта шакллантирган. Фақатгина Набаҳоний, ушбу ғояни кенгроқ талқин қилиб, барча мусулмон мамлакатларини бирлаштирувчи, «ягона халифалик» давлатини барпо қилиш назариясини илгари сурган.

Дастлаб, ташкилот Фаластинда араб миллатини қутқариш, мустақил Фаластин давлатига асос солиш шиори билан антисемитизм ҳаракатини олиб борди. Сўнгра, араб юртларида ислом давлатини вужудга келтириш ва барпо бўлган халифалик давлати орқали бошқа юртларга таъсир ўтказиш режалаштирилди. Унинг бу йўналишдаги уринишлари араб мамлакатларида қаттиқ танқид остига олинган, бу юртлардан кескин қувғинга ҳам учраб, Буюк Британияда бош қароргоҳини ташкиллаштиришга мажбур бўлди.

Ташкилотга 1953–1979 йилларда Тақиюддин Набаҳоний, 1979–2003 йилларда Абдулқадим Заллум раҳбарлик қилган. 2003 йилдан Ато Абу Рушта (Абу Ёсин) номли, асли фаластинлик бўлган шахс бошчилик қилмоқда.

Аввалги «таҳрирчи»лар сафига кириш оддий бўлмаган, дастлаб бошланғич диний маълумотга (хужра, мадраса ва ҳоказоларда ўқиган) эга бўлган шахслар ташкил этган. 1997 йилнинг иккинчи ярми, 1998 йилда ўз сафларида бошланган парокандалик сабаб «қабул тартиби»ни бирмунча соддалаштиришга ўтишган.

Бу ташкилотнинг юртимизда тарқатилган адабиёт ва варақаларидаги қарашларида ислом динининг анъанавий фикҳий йўналишлари, хусусан ақидавий таълимотларига зид қатор фикрларни учратиш мумкин.

Бу борада тадқиқотчилар уни сиёсий, ақидавий ҳамда фикҳий масалаларга аралашиб қўпол хатоликларга йўл қўйгани, биринчи навбатда «ягона халифалик давлати»ни тиклаш борасидаги асосий даъволарини келтиришади. Қолаверса, «тахрирчи»лар ҳар қандай шароитда, ҳозир ҳам халифалик давом этиши керак, у фарзларнинг гултожиси, бошқа фарзлар усиз амалга ошмайди, дея жар солиши, бу – миллиарддан зиёд мусулмонларнинг ибодат (намоз, рўза, закот, ҳаж ва бошқа амалларини) беҳудага ҳукм қилишидир. Уларнинг даъвосича, «ягона халифалик давлати»ни тиклаш исломдаги муҳим фарз амаллардан ҳисобланиб, уч кундан ортиқ мусулмонларнинг халифасиз яшашлари ҳаромдир.

Маълумки, бирон нарса ёки ишни ҳаром деб, ҳукм чиқаришга ёлғиз Аллоҳ ва Унинг Пайғамбаригина ҳақли. Қолаверса, шариат қоидаларига кўра, фарз бу – далилида шак ва шубҳа йўқ намоз, рўза, закот, ҳаж каби Аллоҳнинг амри ҳисобланади. «Тахрирчи»ларнинг юқоридаги даъвоси эса, Қуръон ва ҳадисларга зид. Чунки мусулмонларнинг ягона халифалик остида яшашлари ҳақида буйруқ ёки кўрсатма мавжуд эмас.

«Ҳизбут-тахрир»нинг бу даъводан ташқари динимизга яна бир қанча янгиликлар киритгани маълум. Улар жумласига муқаллид (имонига далил келтира олмайдиган киши)нинг имони имон бўлмаслиги, ҳизбнинг фикрати ва тариқатига имон келтириш зарурлиги, шаръий манбалардан ақл ва тафаккурни устун қўйиши кабиларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Ташкилот ўз адабиёт ва варақаларида, зўравонлик ва бузғунчилик ғояларини мафкуравий ғоя билан

ниқобланган тарзда баён қилганлиги кузатилган. «Ҳизбут-таҳрир» «ислом умматининг тақдирини ҳал қиладиган энг муҳим масала исломни ҳаёт майдонида, давлат ишларида ва жамиятда татбиқ қилишни ўз ўрнига қайтариш ҳамда исломни бутун оламга Рисолат сифатида даъват ва жиҳод йўли орқали ёйиш», деган фикрга келди».

Унинг юртимизда тарқатган варақаларида бузғунчилик ва зўравонлик шаклига эга бўлган Ҳизб душманларини топган жойда ўлдириш ва уларни эгаллаб турган жойларидан қувиб чиқариш», «азизлик либосини кийиб, жиҳод йўлида моли ва жонини тикиб бўлса ҳам исломий давлатни қуришда кофирларга қарши қуролланган уруш», «халифаликни тиклашга қўзғалинг» каби даъватлари мавжуд.

Ҳозирда мутахассис ва тадқиқотчилар «Ҳизбут-таҳрир» ўз мақсадига эришиши учун ишлаб чиққан уч босқичли ҳаракатнинг сўнггиси бўлмиш «*давлат тепасига келиши*» (инқилоб босқичи), қуролли куч билан амалга ошириш мўлжалланганлигини таъкидлашмоқда. Қолаверса, унинг давлатларнинг конституцион ҳокимиятига салбий муносабати, асосий стратегик мақсад сифатида ҳар қандай воситалар орқали ҳокимиятга интилиши, халифалик давлати барпо этиш дастури, тактикаси ва кураш стратегиясининг мавжудлиги, ташкилот мафқурасини зўрлаб сингдиришга хизмат қилувчи ривожланган ташвиқот ва тарғибот воситаларига эгаллиги каби хусусиятлари мавжудлиги сабабли унинг фаолияти эътиборда турмоғи лозим.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳозирги кунда буюк ислом уламолари «Ҳизбут-таҳрир»ни

танқид қиладилар. Балки уларга нисбатан доимий равишда кескин, илмий асосланган раддиялар бериб бормоқдалар. Улар жумласига юртимиздаги йирик уламолардан тортиб, Муҳаммад Тантовий, Юсуф Қарзовий, Сулаймон Ашқор, Албоний каби уламоларни кўрсатиш мумкин.

2002 йил 22 ноябрда АҚШ Давлат Департаментининг Марказий Осиё давлатлари билан ишлайдиган офиси томонидан «Ҳизбут-таҳрир» – «Марказий Осиё ҳукуматларини ўзгартиришга интилувчи трансмиллий экстремистик ташкилотдир», деб баҳо берилган.

Ҳокимиятни босиб олиш ёки конституциявий тузумни ағдариб ташлашга қаратилган жиноий ҳаракат содир этиш учун ўз кучларини бирлаштирган шахсларни ислом дини нуқтаи назаридан боғийлар деб аталади.

Шайхулислом Бурҳониддин Марғинонийнинг шогирди фақиҳ Маждуддин Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Хусайн Уструшаний подшоҳга қарши бош кўтариб чиққан гуруҳларни ҳам қоралаб, бундай тоифаларни ислом нуқтаи назаридан боғий эканлиги, бундай кимсалар халқ ва динимизнинг ҳақиқий душманлари деб баҳо беради. Қуйида унинг «Китоб ал-фусул» номли асаридан парча берамиз:

«Мусулмонлар ҳақли равишда ҳукмдорлик қилаётган подшоҳ қўл остида тинч ва осойишта яшаб турганларида ўзлари ичидан унга қарши бош кўтарган кишилар тоифаси боғийларидир. Боғий тоифанинг хуружи зулм сабабли эмас, балки ўзларини ҳақ, подшоҳни ноҳақ деб билиш, ҳокимият талашиш мақсадида бўлса, бундай тўдага қарши подшоҳга ёрдам беришга ҳар бир имкониятли киши ҳаракат қилиши

зарур. Чунки бундай тоифани шариатимизнинг эгаси Муҳаммад (с.а.в.) лаънатлаганлар. Айтганларки, фитна ухлаб ётган бир нарсадир. Кимки уни уйғотиб юборса, унга Аллоҳнинг лаънати бўлсин.

«Таҳзиб» китобининг муаллифи ёзишига кўра, машойихларимиз сўзига биноан агар Ҳазрат Али (р.а.) бўлмаганларида фитначилар билан қандай жанг қилишини билмаган бўлур эдик. У зот ўз тарафдорлари билан боғийларга қарши қандай кураш олиб борганликлари биз учун сабоқдир».

Шундай ақлан ва шаръан мақбул бўлмаган ғоя билан майдонга чиққан оқимлардан бири – бу «Ҳизбут-тахрир»дир. Юқорида таъкидланганидек, уларнинг энг асосий ғояси халифаликни тиклаш ҳисобланади. Исломда давлат бошқаруви фақат халифа қўлида бўлиши керак деб ҳисоблайдилар.

Халифаликни тиклашнинг ақлан мумкин бўлмаслиги шуки, мободо халифа сайлашга тўғри келиб қолса, қайси мамлакат номзоди тасдиқланади, деган жумбоқнинг ечими йўқ. Зеро, иккита мусулмон араб давлатини бирлаштириш амри маҳол экани тарихда ўз исботини топди.

«Ҳизбут-тахрир» илгари жиҳод қилмасликка қақриб келар эди. Бироқ унинг хатти-ҳаракатлари, адабиёт ва нашрлари ўрганилганда бунинг аксини кўриш мумкин. «Ҳизбут-тахрир»нинг 2001 йил июнь ойида чоп этилган 170-сонли «Ал-Ваъй» («Онг») журналида «Шаҳид бўлиш амалиётлари» мақоласида айнан шаҳидликка тарғиб этилади. Ушбу мақолада Қуръони карим ногўғри талқин қилиниб, исломга зид тарзда тавсифланган.

«Ҳизбут-тахрир» ўз-ўзини портлатиш билан шаҳидлик мақомини олиш мумкин эканини исботлашга уринган. Мақолада ўз-ўзини портлатишга мисол тарзида Пайғамбаримиз (с.а.в.) даврларидаги ғазавотлардаги ҳолатлардан мисол келтиришади. Аммо ушбу ривоятларда душман билан юзма-юз турган пайтда жангга киргандан кейин ҳалок бўлишини ривоятларнинг зоҳири кўрсатиб турибди. Яъни ривоятлардан бирортаси тинч аҳолининг устига портловчи модда билан кириб боришга қиёсий далил бўлолмади. Чунки у ердаги ҳолат бу ерда жанг ҳолати каби эмас. Душман билан бўлаётган жангда ўлса шаҳид, тирик қолса ғозий бўлади. Бир сўз билан айтганда шаҳид бўлиши ҳам, ғозий бўлиши ҳам мумкин. Яъни шаҳид бўладими ёки тирик қолиб ғозий бўладими ўзи билмайди. Лекин ўзини ўзи портлатаётганлар аниқ биладики, портлатгандан кейин ўлади. Бу ҳолат шаҳидлик даражаси эмас, балки ўз жонига ва ўзга бегуноҳларнинг жонига қасд қилишдир. Бундай шахс шаҳидлик мартабасига эмас, балки гуноҳкор дўзахий бандалар қаторига қўшиляпти.

Акромийлар: Бу оқим 1997–1999 йилларда Фарғона водийсида, аниқроғи Андижон вилоятида вужудга келган. Унинг асосчиси Акром Йўлдошев ваҳҳобийлик таълимотига асосланиб «Имонга йўл» деган дастурий асар ёзган. Шу асарда беш босқич билан охир-оқибатда давлат тўнтариши орқали ҳокимиятни қўлга олиш режаларини кўрсатиб ўтган. Акром Йўлдошев Андижон пахтачилик институтида ўқиб юрган кезлари, яъни 1985–1990 йилларда шу институт талабаси Абдурашид Қосимов⁶⁴ исмли шахсдан илк диний сабоқни ола бошлаган.

⁶⁴ Қосимов Абдурашид, 1960 йилда Андижон вилоятида туғилган. «Ҳизбут-тахрир»нинг юртимиздаги биринчи амири.

Абдурашид Қосимов бу пайтларда «Ҳизбут-тахрир» ноқонуний диний-сиёсий партиясининг аъзоси бўлиб, унинг биринчи «арабий ҳалқа»⁶⁵ларида таълим олар эди. У, Ақром Йўлдошев ҳизбнинг «Ислом низоми» номли китоби асосида дастлабки «диний» таълимни берган. Шу тариқа бўлажак «Ақромийлар» жамоасининг раҳбари Ақром Йўлдошев ҳизб аъзосига айланган. Ақром Йўлдошевнинг эътироф қилишича, у ҳизбга аъзолигидан то унинг сафидан чиқиб кетгунга қадар аксарият ҳолларда партия таълимотига мослаша олмаган. Оқибатда зиддият ва келишмовчиликлар кўпая бориб ҳизб аъзолигидан чиққан.

У 1990–1992 йилларда мустақил равишда диний китобларни ўқишга киришиб, Қуръон ва ҳадисларни ўргана бошлайди. Шундан сўнг 12 дарсдан иборат «Имонга йўл» номли китобини ёзади. Вақт ўтиши билан атрофига хайрихоҳ бўлганларни ўз уйида тўплаб, «Имонга йўл» номли китоби асосида дарслар ташкиллаштиради ҳамда аста-секинлик билан «Ақромийлар» жамоасини шакллантира бошлайди.

Ушбу оқим 1996 йилнинг ўрталарига келиб, элликка яқин фаол аъзоси бўлган ҳамда аниқ мақсад ва вазифалари белгиланган уюшган жамоага айланади. Шубҳасиз, Ақром Йўлдошевнинг жамоа қарашларини баён қилишда «Ҳизбут-тахрир» партиясининг асосчиси Тақиюддин Набаҳонийнинг «Ислом низоми», «Издат ва шараф сари», «Халифалик» номли китобларидан

⁶⁵ «Ҳизбут-тахрир» диний-сиёсий оқими юртимиздаги дастлабки норасмий фаолиятини кенгайтириш мақсадида ҳужраларда таълим олган диний илмга эга шахсларга қаратган. Кейинчалик 1997 йилдан сўнг партиядан бошланган парокандалик сабабли тартибсиз равишда аъзоликка қабул қилиш бошланган.

фойдаланган. Яъни Йўлдошев «илк диний сабоқ»ларни «Ҳизбут-таҳрир» уюшмасида олганлиги боис, ўз шахсий таълимотини яратишда партиянинг назарий ва амалий фикрларидан йироқлаша олмаган. Шу сабабли, «Ҳизбут-таҳрир» партиясининг фикрларини «Акромийлар» жамоасининг қарашларида кўплаб учратишимиз мумкин.

«Ҳизбут-таҳрир» партияси «Акромийлар» жамоасига «ўрнак» бўлиб, ҳозирги замонамиздаги ҳеч бир давлатни «Ислом диёри» деб айтиб бўлмаслиги, балки у хоҳ араб давлати бўлсин, хоҳ мусулмон мамлакатлари бўлсин, ҳаммасини «куфр диёри» – «дорул-ҳарб», яъни «уруш майдони» деб эълон қилган. Партия барча мусулмон жамиятларини ёмон аҳволда баҳолаб, буларнинг ечими сифатида партия ғояларига эргашишликни тарғиб қилган.

«Акромийлар»нинг ғоявий раҳбари Акром Йўлдошев «Имонга йўл» номли рисоласида «Ҳизбут-таҳрир» каби ҳозирги инсоният жамиятларининг барчасини «қийинчилик ва изтиробга тушган», дея баҳолайди. Акром Йўлдошев исломий давлат тузиш учун Тақиюддин Набахоний танлаган йўл сингари кишилар дунёқарашларига таъсир кўрсатиш, яъни «фикрларни ўзгартириш» орқалигина ушбуларнинг ечими бўлади, дея таъкидлаган: «Фикрлашлик натижасида инсонда тушунча ҳосил бўлади ва у ўз вужудининг талабини тўғри қондириб, яхшиликка эришиб боради»⁶⁶. Киши ўз вужудининг талабини тўғри қондиришликни эса, ерда халифалик қилиш⁶⁷, дея баҳолаган.

⁶⁶ «Имонга йўл», А.Йўлдошев. 26-бет.

⁶⁷ «Имонга йўл», А.Йўлдошев. 16-бет.

Демак, ҳар икки бузғунчи жамоа («Ҳизбут-тахрир» ва «Акротийлар») кишилар яшаб турган жамиятларидан норозилик кайфиятини уйғотиб, ўз ишлаб чиққан ғояларини кенг оммага ёйиш борасида фикрга бирламчи эътиборни қаратишган.

Шунингдек, жамоа аъзолари орасида мансаб вази-фалари белгилаб қўйилган бўлиб, унга кўра, «Акротийлар»нинг энг юқори бошқарув органи ижодий халқа деб номланади. Унда жамоа асосчиси, бош умум руҳий масъул Акрот Йўлдошевнинг буйруқ ва кўрсатмаларини амалда татбиқ этилиши ҳамда унинг ижросини қўйи халқаларда бажарилиши назорат қилинади. Шунга мувофиқ, ижодий халқанинг барча буйруқ ва кўрсатмалари «Акротийлар»нинг қўйи бўғинлари учун мажбурийдир.

Жамоанинг бошқарув органи – ижодий халқага бўйсунувчи умумруҳий ва умуммоддий масъуллардан иборат худудий бошқарувдан иборат аппарат ҳам шакллантирилган. Ушбу умумруҳий масъуллар ўз худудларида қўйи руҳий ва моддий масъулларга ижодий халқа томонидан буюрилган буйруқ ва топшириқларни сўзсиз бажарилишини талаб қилган.

«Акротийлар» диний-экстремистик жамоаси ҳам бошқа бузғунчи оқимлар каби муқаддас ислом дини арконларидан фойдаланиб, унинг моҳиятини бузиб кўрсатишга интилади. Жамоа ўзини кенг халқ оммаси билан узвий бирлигини кўрсатишга ҳаракат қилса-да, аслида жамиятда тартибсизлик ва парокандаликни юзага келтириш учун маблағ йиғиш, асосий таҳдид манбаи сифатида одамлар онгу шуурини эгаллаш орқали ҳокимиятга эришишдек моддий эҳтиёжларини қондиришни кўзлайди.

Адолат уюшмаси: 1991 йилнинг бошида Наманган вилоятида фаолият кўрсата бошлаган. Ташкилотга ўша пайтда Наманган шаҳрида яшаган Ҳаким Сотимов раҳбарлик қилган. Наманган вилоятидаги динга эътиқод қилувчи қишлоқ аҳолисини ўзига жалб қилиб, уларни ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идора ходимларига қарши қилиб қўйган. Турли-туман ноқонуний ҳаракатларни содир этиб, мавжуд конституциявий тузумни ағдариш ва исломлаштириш сиёсатини амалга ошириш илинжида юрган. Бу ташкилотнинг жиноятлари фош этилган ва у тугатилган.

Ислом лашкарлари: Наманганлик Тоҳир Йўлдошев ўтган асрнинг тўқсонинчи йиллари бошида «Ислом лашкарлари» деб номланган норасмий диний-экстремистик ташкилотга асос солган. Бу ташкилот аъзолари «вахҳобийлар»нинг қарашларини қўллаб-қувватлаганлар. Улар ўта мутаассиб ва террорчилик хусусиятига эга бўлган экстремистлар саналади. Уларнинг Ўзбекистон давлати ҳудудида содир этган қатор ўта оғир жиноятлари фош этилган. Жиноий уюшма аъзоларининг кўпчилиги жазоланган, Ўзбекистон ҳудудидаги фаолияти тугатилган. Аммо ташкилот раҳбарлари чет давлатларга чиқиб кетган. «Ислом лашкарлари» ҳам ноқонуний йўллар билан ҳокимиятни эгаллаш, давлат ва жамиятни исломлаштириш каби ғояларни илгари сурганлар.

Тавба: Экстремистик гуруҳи ҳам Фарғона водийсида фаолият кўрсатган. У аслида Боку шаҳрида ташкил этилган бўлиб, унинг тарафдорлари Ўзбекистонга четдан кириб келган. Улар ҳам «Вахҳобий» оқими тарафдорлари бўлган. Аҳоли орасида конституцион тузумга қарши

кайфият уйғотиш, куч ишлатиб ҳокимиятни эгаллаш мақсадида жангариларни тайёрлаш, шу йўл билан террорчилик ҳаракатларини амалга ошириш каби ноқонуний ишлар улар фаолиятининг асосий мезони бўлган.

Тожикистон давлатидан келган жангарилар билан «тайёргарлик» машғулотлари олиб борилган. «Тавба»чилар Фарғона водийси ҳудудида босқинчилик, қасддан одам ўлдириш каби ўта оғир жиноятларни ҳам содир этганлар. Жиноят оқибатида қўлга киритилган маблағларни қурол-яроғ, наркотик моддаларни харид қилиш ва суд ҳукми билан жазоланган маҳкумларнинг оила аъзолари, чет давлатларда махсус лагерларда тайёргарликдан ўтаётган жиноятчи-жангарилар оила аъзоларининг моддий таъминотиغا сарф қилганлар.

Бу жиноий уюшма 1991 йилда Наманган шаҳрида «Отауллахон» масжидида қўним топган. Жиноий уюшма фаолиятини Абдували Йўлдошев, Исоқ Жабборов деган жиноятчилар йўналтириб турган. Бу уюшма таркибидаги жиноятчилар аниқланган ва кўпчилиги суд томонидан жазога тортилган. Экстремистик ва террорчилик ҳаракатининг фаол иштирокчиси Абдували Йўлдошев 1999 йилнинг ноябрида Қирғизистон давлати ҳудудини Тожикистондан бостириб кирган террорчилардан тозалаш жараёнида ўлдирилган.

Узун соқоллилар: Диний-экстремистик оқими аъзолари асосан Тошкент шаҳри, вилояти ва Қозоғистон давлатининг Чимкент вилояти ҳудудидаги аҳоли орасида ўз қарашларини сингдиришга уринганлар. Улар кишиларни моддий рағбатлантириш

асосида жамиятни исломлаштиришни мақбул деб ҳисоблайдилар. Бу жиной уюшманинг қилмишлари ҳам терговда тўла фош этилган.

Туркистон исломий ҳаракати: Таркибида минглаб жангарилар, ёлланган ажнабий жиноятчилар мавжуд. Ушбу ташкилот раҳбарлари халқаро террорчи ташкилотлар ҳисобланмиш «Ал-Қоида», «Толибон», «Ҳизб ат-таҳрир», «Мусулмон биродарлар», Покистондаги «Ислом жамоаси», ХХР Уйғур автоном туманидаги сепаратистик «Ислом диний ҳаракати» ва бошқалар билан алоқа боғлаб, Афғонистон, Туркия, Саудия Арабистонида яширинча фаолият кўрсатаётган ташкилотларнинг маблағи ҳисобидан йилдан-йилга кенгайиб борган ҳамда 1997–2001 йиллар давомида мустақил Ўзбекистон Республикаси хавфсизлигига таҳдид солган.

Интернетдан олинган маълумотларда кўрсатилишича, «Туркистон исломий ҳаракати» раҳбарлари биринчи рақамли террорчи, Усома бин Ладен билан учрашганида, уларга уч миллион АҚШ доллари миқдоридаги маблағ берилган. Бу ташкилот 1500 нафар қонхўр жангариларни тарбиялаган. Жиноятчилар энг янги қурол-яроғлар, жумладан, бир неча дона БМП ва БТР, ракетааларни уриб туширишга мўлжалланган замонавий ўқотар қуролларига эга бўлган.

Уюшманинг аъзолари Афғонистон, Чеченистондаги жангарилар ҳарбий дала лагерларида, Ҳиндистоннинг Кашмир ва Яқин Шарқ давлатларидаги «Ал-Қоида», «Ансорлар ҳаракати», «Ислом партияси», «Жиход ҳаракати», «Жамоат ат-таблиғ вад-даъва», Покистон давлати ҳудудидаги «Фави», «Саада», «Мирон-шоҳ»,

«Варсак» каби ҳарбийлаштирилган жойларда тайёргарлик кўрган. Ҳозирги кунда ҳам бу тўда дунёдаги энг хавфли террорчи жинорий уюшмалардан бири ҳисобланади.

Қорасаллалилар: Бу диний-ақидавий гуруҳ аъзолари асосан Тошкент шаҳри ва вилоятида тарқалган бўлиб, улар масжидларда соқолсиз ва сунъий (тилло ва сариқ) тишлар қўйган имом-хатиб ва ноиб имомлар фаолият кўрсатишаётганлиги, бу ҳолат эса ислом динига зидлиги, аксинча улар ўрнига барча масжидларда соқол қўйган диндорларни сайлаш лозимлигини тарғиб қилиб, соқолсиз, сунъий тиш қўйган имом-хатиблар фаолият олиб боришаётган масжидларга боришмайди.

Қорасаллалилар диний-ақидавий гуруҳи томонидан телевизор кўриш ва радио тинглашни тақиқлаб қўйиш ҳолатлари учрамоқда. Мактаб ёшидаги фарзандларини жоме масжидларга жума намозларига оммавий тарзда жалб қилиш, фарзандларини эса 4–5 йиллик мактаб таълимотидан сўнг ўрта мактабларга юбормасликка уриниш ҳамда мактаб таълим дастурларига ислом дини тушунчаси бўйича дастурлар ва таълимотларни мактаб ўқувчилари орасида ҳам кенг ёйишни қўллаб-қувватлашмоқдалар.

Қорасаллалилар анъанавий ислом дини удумларини қатъиян инкор этган ҳолда қабрларни зиёрат қилиш «мустаҳаб», яъни лозим эмас эканлиги, айрим ҳолатларда вафот этган яқин қариндошларининг дафн маросимини аҳолидан яширинча равишда қилиш, ҳаттоки кечаси шам ва чироқлар ёрдамида қабристонга дафн қилиш ҳолатлари кузатилган.

«Рамазон» ва «Қурбон» ҳайит байрамларини аҳолидан фарқли равишда бир кун олдин ёки бир кун кейин фақат гуруҳ аъзолари иштирокида нишонлашади.

Қорасаллалилар аъзолари ён-атрофида яшовчи, динга унчалик эътиқод қилмайдиган, намоз ўқимайдиган шахслар билан умуман алоқада бўлишмайди ва бундай тоифадаги шахсларни ўз уйларига киритишмайди. Маҳаллада ўтказиладиган диний маросим ва тадбирларда деярли қатнашишмайди. Ўзларининг диний тадбирларига эса фақат ўз «биродар»ларини таклиф этишади. Ушбу гуруҳ аъзолари ҳар ойда бир маротаба ўз йиғилишларини ўтказишиб, ушбу йиғилишда улар ўз гуруҳига янги номзодларни жалб қилиш, уюшманинг кейинги фаолиятини муҳокама қилиш билан шуғулланишади.

Ҳозирги кунда оқим аъзоларининг ақидапарастларча аҳоли орасида «... Исоқ домланинг ҳузурига зиёратга бормаган шахсларнинг ўқиган намозлари ва тутган рўзалари қабул қилинмайди», деб тарғибот ишлари олиб боришмоқда.

Қорасаллалилар диний гуруҳи аъзоларининг барчаси Умаров Исоққа «қўл» беришган бўлиб, уни илоҳий шахс даражасида ҳурмат қилишади ва у томондан берилган ҳар қандай топшириқни бажаришга тайёр. Исоқ Умаровни тез-тез бориб зиёрат қилиб келишади, унинг олдига сафларига қўшилмоқчи бўлган шахсларни олиб боришади.

Шунингдек, баъзи пайтларда гуруҳ аъзолари пул тўплашиб Исоқ Умаровга олиб бориб беришади. Гуруҳ аъзолари бошқа «пир»ларни умуман тан олишмайди.

Уларнинг барчаси динга ўта берилган бўлиб аҳолининг динга эътиқод қилмайдиган, намоз ўқимайдиган қатлами билан мулоқот қилмасликка, ҳатто улар билан қўл бериб сўрашмасликка ҳам ҳаракат қилишади, бундай шахсларнинг қўли теккан нарсаларни «ҳаром» деб ҳисоблашади.

Оқим тарафдорлари ёш бўлишларига қарамасдан барчаси узун соқол қўйишган. Уларнинг барча фарзандлари фақат диний таълим олаётганликлари сабабли, дунёвий илмлари суст бўлиб ёшлигидан диний ақидапарастлик ғояларига ўта берилган ҳолда тарбияланмоқда.

Шунингдек, гуруҳ аъзолари томонидан ўз сафларини кенгайтириш мақсадида фақат ўзаро «қуда» бўлиш, фарзандларига ҳеч қандай тўй-маърака қилмасдан, маҳаллий аҳолига ҳам аён қилмасдан унаштириш ва уйлантириш, ФХДЁ бўлимидан қонуний рўйхатдан ўтказмаслик ҳолатлари кузатилган.

Қорасаллалилар ўз ақидаларига кўра, намозни овоз чиқармасдан ўқийди. Намоздан сўнг «Ёсин» сурасининг оятларини ўқимади, 33 марта айтиладиган такбирларни айтмайди. Бу ҳолат уларнинг таъкидлашича, «намоз махфий равишда ўқилса-да, уни Аллоҳ таоло эшитиб туради.

Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг таваллудлари муносабати билан ўтказиладиган «Мавлиди шариф» тадбирларини қоралайди. Сабаби, ушбу тадбирларда мусулмонлар томонидан Пайғамбаримиз шаънига кўп мақтов ва салавотлар айтилади, лекин одамлар Пайғамбаримиз замонидаги тартибда яшамайдилар. «Қорасаллалилар» эса

Пайғамбаримизни «Имоми Аъзам» мазҳабидагилар каби «Мавлиди шариф»дек тадбир қилиб мақтама-саларда, Пайғамбаримиз ўғитларини ичларидан ҳис этиб, Пайғамбаримиз даврларидаги ақидаларни тўлиқ бажарадилар».

Қорасаллалилар диний-ақидавий гуруҳларининг қуйидаги «реакцион» кўринишдаги хатти-ҳаракатлари аниқланган. Хусусан, мазкур тоифа вакилларининг аввало исломий кийимлар кийиб, узун соқол қўйиб жамоат жойларида гуруҳ-гуруҳ бўлиб юришлари, барча оила аъзоларини ҳам ўз «пир»ларига итоат этишга мажбур қилишлари, ўз фарзандларини амалдаги қонун ҳужжатларини қўпол равишда бузган ҳолда, таълим муассасаларига бериш ўрнига, «пир»ларини қўлларида диний таълим олишга беришлари, яшаш жойларида оддий халқ билан умуман мулоқот қилмасликлари, фақат ўз гуруҳлари ўртасида алоқаларни йўлга қўйишлари, кечалари кўшимча равишда баланд овозда бир гуруҳ бўлиб намоз ўқиш ҳолатлари кузатилган.

Гуруҳ аъзолари аҳоли ўртасида диний тарғиботлар олиб бориш давомида республикамиз раҳбарияти томонидан олиб борилаётган сиёсатга қарши очиқча фикрлар билдиришмайди, аммо динни ҳамма нарсадан устун қўйган ҳолда, келажакда «ислом давлати» қонун-қоидаларини муҳокама қилишлари шулар жумласидандир.

Қорасаллалилар маҳалла аҳлининг тўй ва маъракаларида иштирок этишмайди. Фақат бир-бирларининг тўйларида қатнашишади. Улар томонидан Имом Аъзам мазҳабидаги диний тадбирлар бажарилмайди.

ХУЛОСА

Юртимиздаги оқилона сиёсатнинг энг муҳим жихатларидан бири – мустақилликнинг дастлабки давриданоқ маънавий қадриятларни тиклаш ва миллий ўзликни англаш давлат сиёсати даражасига кўтарилганидир. Ўзбекистоннинг бугунги ва келгуси тараққиёти, Мовароуннахр, Турон, Туркистон тарихи муқаддас ислом дини билан чамбарчас боғлиқ эканини унутмаслик даркор.

Минг афсуслар бўлсинки, ҳозирги кунда ислом динини ўзларига ниқоб қилиб олган бир гуруҳ манфур кимсалар ва Марказий Осиё минтақасида фаолияти кузатилаётган «Ўзбекистон ислом ҳаракати», «Ҳизбуттаҳрир», «Акримийлар», «Нурчилар», «Таблиғчилар» ва «Жиҳодчилар» каби диний-экстремистик гуруҳлар аҳолисининг кўпчилиги мусулмон бўлган мамлакатимизда гарчи исломнинг асосий беш аркони бажарилиб турган бўлса-да, мусулмонобод юртимизни «дор ул-ҳарб», яъни «кофиристон» деб эълон қилиб, жамият ўртасида бузғунчилик, уммат орасида низо чиқаришга, нифоқ солишга, давлат сиёсий бошқарувига аралашиш, диний уламоларнинг жонига қасд қилиш ҳоллари ҳам учраб турибди. Уларнинг иддаолари бўйича ҳамма фақат ислом шариатига таяниши керак, конституцион қонун-қоидаларга амал қилишни куфр деб атаб, ўзларини ислом дини ва мусулмонларни ҳимоя қилувчи халоскор фирқа

деб эълон қилиб, одамларни жанговар кайфиятга ундамоқдалар. Энг ачинарлиси шундаки, бу оқимлар ҳали онги шаклланиб улгурмаган, тажрибасиз, ёғур ёшларни ўз тузоғига илинтириб, улардан ўзларининг ғаразли мақсадлари йўлида фойдаланмоқдалар.

Тарихга назар ташласак, бузғунчилик доимо тараққиёт йўлига ғов бўлиб келган. Жумладан, XIII асрда мўғуллар истилоси натижасида юртимиз қандай мудҳиш ҳолатни бошдан кечирганини эслаш кифоя. Истилодан олдин Самарқандда 250 масжид ва 40 мадраса, Бухорода эса 400 масжид ва 30 мадраса бўлган. Бу даврда Мовароуннаҳрда аксарият аҳоли ислом дини арконларини изчил тутиб, эътиқодда қатъий бўлган. Мўғуллар бу ерда янги дин ташкил қилиш, ёки ўзларининг динларига киритиш орқали халқ билан чингизийлар ўртасида яна уруш-жанжаллар чиқаришни хоҳламас эди.

Мусулмон уламолари олдида икки йўл бўлиб, биринчиси, истилочиларга қарши халқни оёққа турғазиб, душман билан жанг қилиш бўлса, иккинчиси, мўғуллар ҳукуматининг муайян талабларини бажариб, халқ билан мўғуллар ўртасидаги низоларни тинч йўл билан ҳал қилиш турарди. Агар уламолар биринчи йўлни танлаганда, халқнинг қирилиб кетишига олиб келар эди. Уламолар бу борада оқилона йўл тутиб, ўз яшаш услуби ва эътиқодини сақлаган ҳолда, мўғулларга бўйсунушди ва халқнинг муайян эркинлигига эришишди.

Мўғул истилочилари Мовароуннаҳрга айнан баҳор фаслида кириб келиб, экинзор ва боғ-роғларни юз минглаб аскарлари ва от-уловлари харобага айлантириб, кўплаб масжид-мадрасаларни вайрон

қилган ва беғуноҳ кишиларнинг ўлимига сабаб бўлган бўлсалар ҳам улар барпо этган давлатни ўша давр уламолари «дор ул-ислом» («мусулмон мамлакат») деб қабул қилишлари учун қуйидаги фатволарга суянганлар:

1. Абу Ҳанифа⁶⁸ (раҳматуллоҳи алайҳ) сўзига кўра, дор ул-ҳарб бўлиши учун у мамлакатда ширк ҳукмлари жорий қилинган, дор ул-ҳарб саналувчи мамлакатга бевосита қўшни бўлиб, ўртада бошқа мусулмонлар яшайдиган шаҳар бўлмаган, бирор мусулмон ёки зиммий⁶⁹ жонига омонлик берилмаган бўлиши керак. Мана шу шартлар топилмаса дор ул-ислом дор ул-ҳарбга айланмайди. Бу ерда мусулмон ва зиммийларга мушриклар томонидан омонлик берилган ёки берилмагани назарда тутилган. Яна Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳ айтади: Модомики, ислом аҳкомидан озгина миқдорда бўлса ҳам мамлакат дор ул-ислом ҳукмида қолаверади.

Изоҳ: Абу Ҳанифанинг сўзига кўра, ширк ҳукмлари жорий бўлиши, яъни бутпарастлик ёки оташпарастлик ҳукмларига халқни зўрлаш, куфр мамлакати деб ҳисобланаётган давлатга чегарадош бўлиши ёки истилочилар томонидан мусулмонлар ва зиммийларга тинч ҳаёт кечиришларига шароит бўлмаслигидир. Юқоридаги шарт-шароит мамлакатда бўлмаса, ислом ҳукмларидан озгинасига бўлса ҳам рухсат берилса, «дор ал-ислом» мусулмон мамлакати «дор ал-ҳарб»

⁶⁸ Абу Ҳанифа – Нуъмон ибн Собит ибн Иброҳим ибн Зутий (80/699–150/767). Мовароуннаҳрда Имоми Аъзам номи билан машҳур.

⁶⁹ Зиммий – мусулмон диёрида йилига бир марта жизъя солиғини тўлаш асосида яшайдиган ғайридин киши.

(куфр мамлакати)га айланмайди, гарчи унинг подшоси кофир бўлса ҳам.

2. Абу Юсуф⁷⁰ ва Муҳаммад⁷¹ (раҳимаҳумаллох)лар сўзига кўра, дор ул-ҳарб бўлиши учун мамлакатда ширк ҳукмлари жорий қилинган бўлишининг ўзи кифоя. Дор ул-ҳарбга туташ бўлиш-бўлмаслигининг фарқи йўқ. Яна дор ул-исломга туташ бўлмасдан ўртада аҳли ҳарбларга қарашли шаҳар бўлиши ҳамда мусулмон ва зиммийларнинг омонда бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар, биз ижмо (иттифоқ) қилганмизки, ислом ҳукмлари жорий бўлиб турган мамлакат дор ул-исломдир, гарчи у ерда кофирлар яшаётган бўлса ҳам ёки дор ул-исломга туташ бўлмаса ҳам. Шунда ҳар икки диёрнинг хусусиятлари эътиборга олинган бўлади.

3. Шайхулислом Абу Бакр⁷² (раҳимаҳуллох) ҳам «Сияр ал-асл» китобининг шарҳида худди шу фикрни билдирган. Яна у ўша китобнинг бошқа жойида мамлакатда модомики, ислом аҳли амал қилаётган ислом аҳкомидан озгинаси қолган бўлса, гарчи аҳли исломлик аломати қолмаган бўлса ҳам дор ул-ҳарбга айланмайди, деган.

4. Садр ал-ислом Абу Юср⁷³ (раҳимаҳуллох) «Сияр ул-асл» китобидаги муртадларга доир ҳукмлар бобида ёзишига кўра, дор ул-ислом модомики, дор ул-ислом

⁷⁰ Абу Юсуф – Яъқуб ибн Иброҳим ибн Хубайб (ваф. 182/799 й.).

⁷¹ Муҳаммад – Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний (ваф. 189/805 й.).

⁷² Абу Бакр Хоҳарзода – Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад Абу Бакр Бухорий (ваф. 482/1090 й.).

⁷³ Абу Юср – Али ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Абдулкарим ибн Мусо ибн Исо ибн Мужоҳид Абу Ҳасан Баздавий (400–485/1010–1093 й.).

аталишига сабаб бўладиган нарсалар йўқ бўлиб кетмагунча дор ул-ҳарбга айланмайди.

5. Шайхулислом Исбижобий⁷⁴ (раҳимаҳуллоҳ) ўзининг «Мабсут» номли китобида дор ул-ислом деб аталиб келинаётган мамлакатда, гарчи битта ислом ҳукми жорий бўлиб турган бўлса ҳам у дор ул-ислом ҳукмида қолаверади. Ислом аломатлари йўқ бўлсагина у дор ул-ҳарбга айланади. Шунингдек, дор ул-ҳарб ширкнинг айрим аломатлари топилмай, улар ўрнига ислом аҳкомлари жорий бўлиб турган бўлса, у дор ул-исломдир.

6. Имом Ломиший⁷⁵ (раҳимаҳуллоҳ) ўзининг «Воқиот» номли китобида ҳам модомики, мазкур учта аломат мавжуд экан, дор ул-ислом дор ул-ҳарбга айланмайди, деган.

7. Носириддин Самарқандий⁷⁶ (раҳимаҳуллоҳ) ўзининг «ал-Мултақат» асарида Ислом аҳкомларининг жорий қилиниши билан мамлакат дор ул-исломга айланади. Модомики, кичкина бўлса-да, исломият аломатларидан қолган бўлса, ислом томони оғирлик (ғалаба) қилади. Кофирлар қўл остидаги мамлакатлар шаксиз дор ул-ҳарб эмас, балки дор ул-исломдир. Зеро, улар дорул-ҳарбга чегарадош эмас.

Шунингдек, улар у ерларда куфр ҳукмларини намойиш қилганлари йўқ. Балки, ўша мамлакатлардаги қозилар мусулмонлардан, зарурат юзасидан

⁷⁴ Шайхулислом Исбижобий – Али ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Исҳоқ Исбижобий (453/1062 й. таваллуд топган).

⁷⁵ Имом Ломиший – Ҳусайн ибн Али Абулқосим Имоуддин Ломиший (ваф. 514/1121 й.дан кейин).

⁷⁶ Носириддин Самарқандий – Носириддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Юсуф Ҳусайний Самарқандий (ваф. 556/1161 й.).

кофирларга итоат қилиб турган шоҳлар ҳам мусулмонлардандир. Борди-ю, зарурат юзасидан бўлмаган тақдирда ҳам худди шу ҳукмдир. Қайси шаҳарда кофирлар томонидан мусулмон бошлиқ тайинлаб қўйилган бўлса, ўша шаҳарда жума ва ҳайит намозларини ўқиш, закот, хирож, ушр йиғиш, қози сайлаш, тул ва беваларни оилали қилиш каби ишлар жоиз бўлади. Зеро, мусулмонлар бошлиғи қилиб мусулмон одам қўйилган. Кофирларга итоат қилиш эса, [зарурат юзасидан] муроса ёки ҳийла-тадбир ҳисобланади. Аммо мусулмонлар устидан кофир кишиларни ҳоким қилиб қўйилган бўлса, шунда ҳам жума ва ҳайит намозларини адо этиш жоиз. Мусулмонларнинг розилиги билан қози сайлаб олиниши ҳам мумкин, деган.

Биз юқорида ҳанафий фақиҳларининг фатволарига таяниб юртимизни «дор ул-ислом» (мусулмон мамлакат) дейишга тўла ҳақлимиз. Зеро, истиқлол шунча эркинликлар берди, юзлаб масжидлар очилди, алломалар номи тикланди, ибодат учун эмин-эркин шароитлар яратилди. Давлат бошлиғи олиб бораётган сиёсатни, нафақат дин соҳасида, балки халқ маънавияти, иқтисодиёти, ёшлар камолоти, мамлакат турмушини енгил қилиш бўйича дастурини бутун дунё ўрганиб, эътироф этмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, юқорида номлари тилга олинган оқим ва фирқаларнинг даъволари шаръан асоссиздир. Биринчидан, ислом дини душманлари қанчадан-қанча маблағ сарфлаб, ўз аъзоларини жангариликка ўргатиб, уларнинг қўлларига қурол бериб, инсониятга зид бўлган қабих режаларини амалга оширишга ҳаракат қилмоқдалар. Улар билмайдиларки, Аллоҳ ҳақ томонида ва уни Ўзи ҳимоя қилади ва

айтадики: «Кимки ёмонлик қилса, ўша (ёмонлик) билан жазоланур. Ўзига Аллоҳдан ўзга на бирор дўст топади ва на бирор ёрдамчи» (*Нисо, 123*), яна бир оятда: «Гарчи жиноятчилар ёқтирмасалар-да, Аллоҳ ўз сўзлари (амрлари) билан ҳақиқатни рўёбга чиқарур» (*Юнус, 82*), дейди. Одам ўлдириш динимизда улкан гуноҳ ҳисобланиб, гуноҳкор охиратда жаҳаннам азобига дучор бўлиши таъкидланади. Ҳадиси шарифда пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.): «Мўмин кишини ҳақорат қилиш гуноҳ, у билан жанг қилиш эса куфрдир», деб марҳамат қилганлар (Имом Бухорий ва Имом Муслим ривоятлари).

Иккинчидан, динимизда фитна, фасод, ғийбат тарқатиш ҳам улкан гуноҳлардан ҳисобланади. Улуғ бобомиз Имом Бухорий ривоят қилган ҳадисларида пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.): «Мусулмон киши шуки, унинг тилидан ва қўлидан бошқа мусулмонлар озор чекмайдилар», деганлар.

Учинчидан, ислом дини инсонларни зўрлаб динга киритишни ёқламайди. Қуръони каримда: «Динда зўрлаш йўқ, зеро, тўғри йўл янглиш йўлдан ажрим бўлди...» (*Бақара, 256*), деб марҳамат қилинган. Албатта, бу Конституциямизда ҳам ўз аксини топган бўлиб, унда: «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динига эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди», деб таъкидланган. Ана шундай ҳамоҳанглик Конституциянинг деярли барча моддаларида сезилиб туради. Унда Ўзбекистон ҳудудида яшовчи ҳар бир фуқаронинг манфаатлари, ҳуқуқ ва бурчлари қонун асосида белгилаб қўйилган.

Тўртинчидан, мўмин-мусулмон киши диний ишларида Аллоҳ ва расулига итоат этмоғи лозимдир. Чунки диний ишлар илоҳий таълимотга асосланган бўлиб, улар фақат пайғамбар орқали билинади. Аммо дунёвий ишларда эса инсонлар ҳаёт тарзларини бир тартибга солишлари, келажак ишларини режалаштириб олишлари учун ўз ҳаётий тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда низом ва қоидаларни жорий қилишлари ва унга амал қилиб яшашлари ҳаёт учун зарурдир. Бу ҳақда Муҳаммад (с.а.в.): «Мен сизларга фақат диний ишларингизни таълим бериш учун келганман, дунёвий ишларингизни ўзларингиз мендан кўра яхшироқ биласизлар», деганлар. Яна бир ҳадиси шарифларида: «Мен ҳам бир инсондирман, агар сизларга диний ишлар бўйича бирор нарсага буюрсам, олингиз, ўз фикрим ва раъйим билан буюрган бўлсам инсон эканлигимни ҳисобга олингиз», деб марҳамат қилганлар.

Юқоридаги фикрлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, турли ақидапараст, динни ниқоб қилиб, сиёсий мақсадларда фойдаланишга уринаётган гуруҳларга қарши ғоявий курашда, ёшларимизни исломнинг маърифий тамойиллари, инсонпарварлик ва ватанга садоқат руҳида тарбиялашда мазкур асар ҳам бебаҳо манба бўлиб хизмат қилади, деган умиддамиз.

МУАЛЛИФНИНГ МАҚОЛАЛАРИДАН НАМУНАЛАР

БИЛАДИГАНЛАР БИЛАН БИЛМАЙДИГАНЛАР ТЕНГ БЎЛУРМИ?!

Аллоҳ таоло Каломи шарифида илмнинг нақадар улуғлиги ҳақида кўп оятларни нозил қилган. Жумладан: «**Айтинг: «Биладиганлар билан билмайдиганлар тенг бўлурми?!»** мазмунли ояти каримага чуқур назар ташласак, моҳиятини тафаккур қилсак, ҳозир жамият ҳаётида имом-хатибларнинг ўрни-мавқеи катта ва масъулиятли эканини ҳис этамиз. Дарҳақиқат, ислом дини имом-хатиблар зиммасига катта масъулият юклайди. Имом-хатиб Аллоҳ таолонинг марҳамати ила диний ва дунёвий илмлардан баҳраманд бўлиб, улуғ устоз, мударрис ва муаллимлардан етарли ва зарур билимларни олади. Шунингдек, ибодатларни адо этишда, маросимларни ўтказишда ва динимизнинг эзгу таълимотларини мўмин-мусулмонларга тўғри етказишда уларнинг муҳим ўрни бор. Лекин бу ўта масъулиятли вазифаларни диний илми йўқ, чаласавод кишиларнинг бажаришга уринишлари салбий оқибатларни келтириб чиқармоқда.

Чаласаводлар етказётган зарарлар

Ҳозирги кунда жойларда, айниқса, чекка худудларда одамлар орасида «мулла» ёки «домла» деб танилган чаласавод кимсалар зимдан фаолият олиб бораётгани

кузатилмоқда. Масалани чуқурроқ ўрганиб, таҳлил қилсак, бу ишлар жуда хато, зарарли эканига амин бўламиз.

Чаласавод, яъни диний ва дунёвий илмларни эгалламаган, тегишли ҳужжат – шаҳодатномаси йўқ, ўзини ўзи «домла» деб номлаб, шаръий ҳукмларни билмаган, ҳатто, оддий шаръий масалаларни ҳам англамайдиган ҳамда тафсир, ҳадис, фикҳдан хабарсиз киши қандай қилиб, мавъиза қилиши ёки шаръий масала айтиши мумкин? Фикҳ илмлари, унга доир манба ва қоидаларни билмаган киши қандай қилиб намоз, рўза, закот, никоҳ ва талоқ каби нозик масалалар хусусида сўз юритиши ёхуд фатво бериши мумкин? Бу нарсалар ақлга сиғмайдиган ишдир.

Албатта, бундай чаласавод кишилар, аввал турли жойларда ишлаган, энди узун соқол қўйиб, саллачопон билан, бир-икки оят ёки ҳадисни ёдлаб ўзларича донолик қиладиган, ўзини «уламо» ёки «мулла» деб атайдиган кимсалар имомлик вазифаси қанчалик қийин ва масъулиятли эканини ҳис қилмайдилар.

Мўмин-мусулмонлар ҳаётига тааллуқли масалаларга чаласавод кимсаларнинг аралашуви қуйидаги жиддий муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Биринчидан, улар диёримиз мусулмонлари ҳанафий мазҳабига риоя этишларини инобатга олмай, ўзлари турли манбалардан ўқиган ёки эшитган бошқа мазҳабларга оид ёки динимиз таълимотларига зид фикрларни гапириб, мўмин-мусулмонлар орасида иккиланишларни келтириб чиқаришяпти. Ҳатто, айрим масалаларда ихтилоф, низо ва фитна чиқишига ҳам сабаб бўлишмоқда. Ахир, Қуръони каримда:

«Фитна қотилликдан ҳам ашаддийроқдир...», деб очик айтилган-ку (Бақара, 191)!

Иккинчидан, бундай чаласавод кимсалар турли маросимларда ваъз қилиб, диний ҳукмларни нотўғри талқин этиб, қўпол хатоларга йўл қўймоқдалар. Ҳатто, бу борада бошқалар билан баҳс-мунозараларга ҳам киришадилар. Аллоҳ таоло бундай дейди: «(Эй инсон!) **Ўзинг (аник) билмаган нарсаларга эргашма! Чунки қулоқ, кўз, дил – буларнинг барчаси тўғрисида** (ҳар бир инсон) **масъул бўлур** (жавоб берур)» (Исро, 36).

Учинчидан, чаласавод кишиларнинг ўзбошимчалик билан никоҳ шартларини сўраб-суриштирмай, тиббий кўрик хулосаси ва ФҲДЁ бўлимлари гувоҳномасини олмаган, энг ачинарлиси, белгиланган никоҳ ёшига ҳам тўлмаган ёшларнинг никоҳини ўқиши оқибатида турли салбий ҳолатлар юз бермоқда. Масалан, она ва бола саломатлигига жиддий зиён етмоқда, улар бир умр ногирон ёки жуда заиф бўлиб қолмоқда. Агар, Аллоҳ асрасин, улар орасида ажрим бўлса, келин ўз ҳуқуқларини мутлақо ҳимоя қилолмай қолади.

Шаръий никоҳ шартларига фуқаролик ҳолатлари бўйича далолатнома ёзиш гувоҳномаси бўлишини ҳам асосий шартлардан бири деб эътироф қилиш жуда муҳимдир. Чаласавод кишиларнинг фуқаролик ҳолати бўйича далолатнома ёзиш гувоҳномасини суриштирмай, никоҳ ўқиши ёш оилаларнинг ижтимоий ҳуқуқларини камситиш бўлса, расмий имомларнинг фуқаролик ҳолати бўйича далолатнома ёзиш гувоҳномасини сўраб, сўнгра никоҳ ўқиш, ҳуқуқий жамиятда ёш оиланинг ижтимоий ҳуқуқини муҳофаза қилишдир. Эрта турмуш қурганлар, вояга етмаганларнинг аксарияти ё ота-онасининг

қарамоғида яшайди ёки турмуши дарз кетади. Бу борада ёш қизларнинг турмушдан кейинги ҳаёти нисбатан оғир кечади. Эрта ҳомиладорлик, нимжон бола туғилиши, рўзгор юмушларидаги уқувсизлиги туфайли эшитадиган таънаю дашномлар охири-оқибатда унинг тинкасини қуришиб қўяди.

Тўртинчидан, чаласавод кимсалар талоқ масаласини пала-партиш ҳал қилиши натижасида эр ва хотин ўртасида қайта ярашиш имконияти йўққа чиқмоқда. Шунингдек, улар бундай нозик масала диёримизда Ўзбекистон мусулмонлари идораси Фатво ҳайъати томонидан ҳал этилишини инобатга олмай, моддий манфаат кетидан қувиб, ўзбошимчалик билан бундай қалтис ишга қўл урмоқда. Бундан ташқари, уларнинг юртимиздаги мавжуд тартиблар ва ислом дини талабларига амал қилмай, кўпхотинликка ҳам никоҳ ўқиши оқибатида оилалар пароканда бўлиб, болалар тирик етим қолмоқда. Бундай салбий ҳолатларни бартараф қилиш барчамизнинг вазифамиздир.

Имом-хатиб қандай бўлиши керак?

«Имом» арабча сўз бўлиб, тўғри йўлга бошловчи, пешво маъносини билдиради. Шунингдек, ўзида савоб ишларни мужассам қилган инсон маъносини ҳам англатади. Демак, бир сўз билан айтганда, имом кишиларни эзгу мақсадлар сари етакловчи ва ҳидоятга йўлловчидир. Қуръони каримда айни шу маънони ифода этувчи бир қанча оятлар бор:

«Эсланг, Иброҳимни бир неча сўзлар билан Рабби имтиҳон қилганида, уларни мукаммал адо этди. Шунда (Аллоҳ): «Албатта, Мен сени одамларга имом (пешво) қиламан», деди...» (Бақара, 124).

«Биз (Иброҳимга) Исҳоқни ҳадя этдик ва Яъқубни ҳам (набира қилиб) қўшиб бердик ҳамда барчаларини солиҳ кишилар қилдик. Яна уларни Бизнинг амримиз билан (одамларни) ҳидоят этадиган пешволар қилдик ва уларга яхши амаллар қилишни, намозни баркамол адо этишни ва закот беришни ваҳий қилдик» (Анбиё, 72–73).

Оятлар мазмунидан шундай хулоса чиқариш мумкин, имомлик вазифаси юқори мартабадир. Иброҳим (а.с.) кўп имтиҳонлардан муваффақиятли ўтганларидан кейин Аллоҳ таоло иноят қилиб, имомлик вазифасини ато этган. Маълум бўладики, ҳар қандай кишига имом деб эргашиб бўлмайди. У катта синовлардан ўтган солиҳ киши бўлиши лозим. Имомнинг масъулияти ва вазифаси ҳам оғир бўлади. Имом одил, қалби пок, бутун вужуди билан кишиларга хизмат қилиши, одамлар эса унинг сўзига итоат этиши, илм соҳиби ҳамда молу дунёга ўч бўлмаслиги керак. Имомлик мансаб ҳам, лавозим ҳам эмас, у юксак мартабадир.

Қуръони карим оятларида имом яхшиликка бошловчи маъносида қўлланганини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим. Шу боисдан кўп оятларда келтирилган «имом» сўзи расуллар ва пайғамбарларга йўналтирилган. Расуллар ва пайғамбарларнинг табиатида эса фақат ҳидоят, итоат, имон каби фазилатлар бор, холос.

Демак, имом ҳидоятга бошловчи ёки эзгу ишларга йўллайдиган шахсдир. Пайғамбарлар, уламолар ва солиҳ кишилар хайрли ишларнинг имоми ва пешвосидир.

Уламолар ўз китобларида имомлик масаласига махсус боблар бағишлашган. Абул Ҳасан Али ибн Муҳаммад Мовардий бундай деган: «Барча кишилар имомнинг фикрини қўллаб-қувватлайди. Шу тариқа, имомлик уларга бир пойдевор каби бўладики, элу юрт ва дин қоидалари ўша пойдевор асосида барқарорликка эришади...». Фахриддин Розий имом кўп кишилар орасидан танланган бир шахс эканини уқтирган.

Ибн Халдун имомлар мўмин-мусулмонлар ибодатига раҳбарлик қилиш билан бирга дунё ишларида ҳам маданий ва ижтимоий жамиятнинг мазмун-моҳиятини тўла очиб беришда ҳам ўзига хос ўринга эга эканини баён қилган. Бу эса инсонларнинг икки дунё саодатига эришишида алоҳида аҳамият касб этади.

Аббосийлар даврида ибодатларга махсус диний таълим олган киши бошчилик қилиши белгилаб қўйилган. Шу тариқа, ушбу одат қоидага айланган.

Юқоридаги келтирилган оятлар ва фикр-мулоҳазалардан хулоса қилиб айтсак, имом – диний ўқув юртларидан бирини тамомлаган, илмли, диёнатли, яхши ахлоқли, адолатли, шариат аҳкомларига оғишмай амал қилувчи ва мамлакатдаги ислохотларни тўғри тушунган ҳамда диний раҳбарият тавсияси асосида тайинланган кишидир.

Шуни ҳам таъкидлаш жоиз, жамиятимизда «имом» ва «имомлик» тушунчалари кўп қўлланилади. Уларни айнан инсонларни Қуръони карим ва ҳадиси шарифда белгилаб берилган кўрсатмаларга оғишмай амал қилишга чорловчи, хайрли ишларга ундовчи ва

юртда кечаётган ислохотларни онгли тушунувчи киши маъноларида ишлатамиз.

Юқорида айтилганлардан келиб чиққан ҳолда, имомлик нафақат диний, балки дунёвий, ижтимоий мазмунга ҳам эга эканини эътибордан чиқармаслик керак. Ҳақиқатан ҳам «имом» сўзи ижтимоий жараённинг бориши ва йўналишига ҳисса қўшувчи, халқ пешвоси деган маънони билдиради.

Мамлакатимизда имом-хатибларнинг ҳар томонлама намунали бўлишлари ва улар мўмин-мусулмонлар эҳтиёжини тўла қондиришлари борасида жуда кўп ишлар қилинмоқда. Аввало, улар диний ўқув юртларида ўқитилади. Сўнг билим-қўникмаларини мунтазам ошириб боришлари учун Президентимиз ташаббуслари билан Самарқанд вилоятида Имом Бухорий халқаро маркази ташкил этилган.

Юртбошимиз ушбу марказда имом-хатиблар билан учрашиб, жумладан, бундай деганлар: «Имомлар ҳар доим халқ ичида бўлиб, буюк аждодларимизнинг бой илмий ва маънавий меросларини, муборак ислом динининг асл мазмун-моҳиятини, Қуръони каримдаги юксак ғояларни, айниқса, ақидавий масалаларни чин маънода кенг халқ оммаси онги ва қалбига тўғри ҳолда етказадиган, уларни ҳидоят йўлларига бошлайдиган масъул кишилардир».

Ҳозирги давр имомлари нафақат диний, балки дунёвий билимларга ҳам эга бўлишлари лозим. Улар бундан ўн беш, йигирма йил аввалги имомлардан тубдан фарқ қилиши керак. Истиклол ва замон талаби шуни тақозо этмоқда. Шунинг учун ҳам имом ўз устида мунтазам ишлаши, касб маҳорати, билим савиясини

ошириб бориши зарур. Шунингдек, мамлакатимизда кечаётган турли ислохотлар, воқеа ва ҳодисалар, халқаро ҳаётдан доимий равишда хабардор бўлиши ҳамда буларни кенг халқ оммасига тўғри етказиши керак. Шундагина имом ҳақиқий пешво мақомини олади ва халқ ҳурматини қозонади.

Шайх Абдулазиз Мансур ҳазратлари имом-хатиблар ҳақида қуйидаги фикрларни айтди: «Мўмин-мусулмонлар учун имом-хатибнинг ҳар бир сўзи ва иши ибратдир. Шунинг учун имомлар жамоат жойларида, халқ ичида намуна бўлишлари лозим. Ҳаёт шундай, оддий одамда ҳар қанча камчилик бўлса, бошқалар унга катта эътибор бермайди. Аммо элга панду насиҳат қиладиган имом-хатибларда андак нуқсон сезилса, халқ кўнглида, бу имом оммани бир ишга даъват қилар экан-у, ўзи бошқа ишни қиларкан, деган шубҳа пайдо бўлади. Шунинг учун имом-хатиблар барча яхши ишларда намуна, камтарлик, сахийлик каби фазилатларга эга бўлишлари лозим».

Ахборот ва глобаллашув замонида хизмат қиладиган барча имомлар халқ орасида янгиликлардан вақтида хабардор, кишиларнинг муаммо ва ташвишларига ҳамдард бўлган ҳолда ўзларининг маърифатлари, илму ирфонларини муттасил равишда бойитиб боришлари керак.

Масжид имоми вазифалари

Масжид имом-хатибининг руҳий-маънавий ҳаётда ўзига хос ўрни бор. Масжиддаги тартиб, файз, аҳил-иноқлик имом-хатибга боғлиқ. Имом масжид қавми маънавий тарбияси, одоб-ахлоқ, барча инсоний фазилатлар билан зийнатланишида уларга асосий

кўмакчи ва холис хизматчидир. Имом бор вужуди, ихлоси билан икки дунёда саодат аҳлидан бўлишлари йўлида, уларни юксак одоб-ахлоқ, чиройли амалларни қилишга, адолатли ишларга, фойдали илм-маърифат ўрганишга, инсоний маданият ютуқларидан ижобий суратда истифода этишга, ҳар бир кишини ота-она, оила, фарзанд, қавм-қариндош, жамият аъзолари ўртасида тинч-тотув, дўстлик, ўзаро ҳурмат ва муҳаббат руҳида яшашга чорлайди. Албатта, бу ишларни яхши адо этишда имомнинг малакаси, қобилияти, ўз устида мунтазам ишлаши ҳамда кечаётган воқеа-ҳодисалар, айниқса, дунёнинг глобаллашув жараёни натижасида вужудга келаётган ўзгаришларга муносабати, таҳлили ва ёндашуви ниҳоят даражада муҳим аҳамият касб этади.

Шунинг учун ҳам имомдан улуғ вазифа – минбар, меҳроб масъулиятини бор вужуди билан ҳис этиши талаб этилади.

Муҳтарам имом-хатибларимиз, меҳроб ва минбар меросхўрлари ўзларининг жамиятда тутган ўринларини ва масъулиятларини яхши билишлари керак. Улар диний ва дунёвий билимлари, маълумотларини узлуксиз янгилаб боришлари, ўқиш ва ўрганишдан асло тўхтамасликлари керак. Зеро, илму маърифат қирғоғи йўқ буюк уммондир.

Имом-хатибнинг ҳафталик жума мавъизасида уни эшитувчи намозхонлар савияси юқорилиги, уларнинг маданияти тараққий толгани нуқтаи назаридан ҳам кўп мутолаа қилиши, диний ва дунёвий, тарихий, инсоний ва бошқа маърифатлардан ҳам яхши маълумотга эга бўлиши талаб этилади. Имомга бу

ишларни амалга оширишида, чуқур билим соҳиби бўлишида, албатта, унинг холис нияти ва ихлоси асосий таянч ҳисобланади. Имомнинг ҳар бир айтган сўзи эшитувчига етиб бориши ва унинг қалбида маҳкам ўрнашувида бу икки омил муҳимдир.

Имомнинг айтган гапи ўзининг сурати бўлиши, юксак одоб-ахлоқини акс эттириши керак. Бунинг акси бўлишидан Худо асрасин! Зеро, бу ҳақда Аллоҳ таоло бундай дейди: **«Эй имон келтирганлар! Сизлар нега ўзларингиз қилмайдиган нарсани (қилдик ёки қиламиз деб) айтурсизлар?»** (Саф, 2.)

Шундай экан, бугунги кун имомлари зиммасидаги масъулиятни чуқур ҳис қилган ҳолда диний маърифатни оммага етказишлари, ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этишлари, Ватан равнақи, юрт тинчлигини таъминлаш ва халқ фаровонлигини оширишга муносиб ҳисса қўшишлари зарур.

«Ислом нури» 2012, 11-сон

МУҚАДДАС ДИНИМИЗ СОФЛИГИНИ АСРАЙЛИК

Диёримиз мусулмонлари неча асрлардан бери ислом дини кўрсатмаларига Имоми Аъзам Абу Ҳанифа Нўмон ибн Собит асос солган ҳанафий мазҳабига мувофиқ ҳолда амал қилиб келмоқдалар.

Бу мазҳабда барча фикҳий масалалар аниқ ва равшан баён қилинган. Ҳуқуқий муаммолар ўз ечимини топган. Ҳар бир масалага, унинг нозик жиҳатларигача эътибор қилинган.

Абу Ҳанифа Нўмон ибн Собит Қуръони каримни ёшлиқ давридаёқ тўлиқ ёд олдилар. Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) ҳадисларининг энг нозик қирраларигача пухта ўргандилар. Никоҳга оид жуда қийин ҳуқуқий муаммони ечганлари учун Имоми Аъзам, яъни Буюк Имом деган шарафли номга сазовор бўлдилар. Талабалик йилларида тўрт мингга яқин устоздан таълим олдилар. Улардан етти нафари Пайғамбаримиз саҳобалари, ўттиз тўққиз нафари тобеин эди. Сўнгги устозлари Ҳаммод ибн Сулаймондан ўн саккиз йил муттасил таҳсил кўрдилар. Қирқ ёшларида дарс беришни бошладилар. Кейинчалик ўз замонасининг машойихи даражасига етган саккиз юзга яқин шогирдларга таълим бердилар. Буларнинг ичида китоб ёзганлари қирқ нафар эди. Ўзлари ҳалол касб қилиб, савдогарчилик орқали кун кечирар, Аллоҳ ато этган бойликдан шогирдларига ва муҳтож кимсаларга эҳсон қилиб турар эдилар. Қирқ йил давомида

кечалари ухламай ибодатда ҳамда илм излаш ва тарқатишда бардавом бўлдилар. Натижада минглаб ҳуқуқий муаммоларга жавоб топдилар.

Мана шундай буюк фаолият орқали ҳанафий мазҳаби таълимоти юзага келди. Ҳадиси шарифда: «Кимга Аллоҳ яхшилиқни ато этишни ирода қилса, уни дин илмини биладиган фақиҳ қилиб қўяди», – дейилган. Имоми Аъзамнинг фикҳ илми равнақиға қўшган ҳиссасига назар ташласак, ҳамма ҳам эришавермайдиган яхшилиққа ноил бўлганларини кўрамыз.

Буюк ватандошимиз Имом Мотуридий Имоми Аъзам ақидавий таълимотини қайта тиклаб, унинг тўғрилигини асослаб берган бўлсалар, ўз навбатида диёримиздан етишиб чиққан Абу Ҳафс Кабир Бухорий, Бурҳониддин Марғиноний, Абул Лайс Самарқандий каби алломалар Имоми Аъзамнинг фикҳий таълимоти ва ҳанафий мазҳабининг ривожига буюк ҳисса қўшдиларки, ҳатто баъзилар ҳанафий мазҳабини «Мовароуннаҳр мазҳаби» дея номлаш фикрига борди.

Бугунги кунда нафақат диёримизда, балки бутун ислом олами бўйлаб ҳанафий мазҳаби кенг тарқалган. Ҳозирда ер юзи мусулмонларининг 47 фоизи ҳанафийлар эканини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Бу мазҳаб ўзининг мўътадиллиги, исломнинг асл мазмун-моҳиятини ифодалаб бериши билан асрлар оша диёримиз мусулмонларининг ўзаро ҳамжиҳатлигида, турли ҳуқуқий муаммоларни осон ҳал қилинишида, баъзида юзага келадиган ҳар хил зиддиятларнинг бартароф этилишида муҳим асос бўлиб келмоқда.

Афсуски, мустақиллик йилларида динимизга берилган имкониятларни суистеъмол қилган баъзи

ёт фирқалар кишилар ўртасида турли ихтилофларнинг авж олишига сабаб бўлдилар. Буни биринчи бўлиб, ўзини «соф ислом таълимоти ҳимоячиси» деб номлаган оқим бошлаб берди.

Бу оқим ўзининг илк фаолиятини ҳанафий мазҳаби кўрсатмаларига қарши курашишдан бошлади. Улар ўз домларига ҳали ҳаёт мазмунини англаб етмаган, ғўр ёшларни торта бошладилар. (Чунки умри давомида бир мазҳабда ибодат қилиб келган, кўп йиллик ҳаёт тажрибасига эга бўлган кексаларни йўлдан оздириш улар учун маҳол эди). Бу оқим динга эътиқод қилишда ҳеч қандай мазҳабга ёки имомга эргашишнинг кераги йўқ, Қуръон ва ҳадисдан ҳар ким ўзи мустақил фатво олиб эътиқод ва ибодат қилиши лозим, деган даъвони илгари сурди.

Лекин ўзлари қилаётган даъволарига зид тарзда, «рахнамо»ларининг фикри, фатвосига қараб иш тутардилар. Биринчи ихтилоф намоз ибодатини адо қилиш борасида юзага келди.

Оқим тарафдорлари ҳанафий мазҳабида қатъиян ман қилинган: намозда «Фотиҳа» сурасидан сўнг «омин»ни баланд овоз билан айтиш, «рафъул-ядайн», яъни рукудан олдин ва кейин икки қўлини кўтариш каби амалларни намозхонлар орасида ёйишга уриндилар.

Натижада мусулмонлар орасида ғоявий жиҳатдан ихтилоф юзага келди. Бу нарса соғлом эътиқодли мўмин-мусулмонларнинг қалбини ларзага солди. Улар ўз мазҳабларини ҳимоя қилишга киришдилар.

Аммо баъзи «аҳли илм»ларнинг масжидда ҳар ким хоҳлаганича намоз ўқиши мумкин, кексаларнинг

ёшлар билан иши бўлмасин, асосийси, қанақа йўл билан бўлса ҳам намоз ўқияпти-ку, дея ихтилофларга лоқайд муносабатда бўлишлари оқим тарафдорлари тегирмонига сув қуйди. Улар янги-янги зиддиятларни авж олдиравердилар, намозда оёқни кериб туриш, суннат намозини ўқимаслик, фарз намозидан кейин бошқалар суннат намозини ўқиётган пайтларида ўтириб олиб тасбеҳ айтиш ва ҳоказо янгиликларни бирин-кетин киритавердилар. Ваҳоланки, ислом таълимоти Қуръони каримдаги Нисо сурасининг 59-оятига кўра, мусулмонларни ўзларининг ҳам диний, ҳам дунёвий раҳбарларига бўйсунишга чақиради. Яъни мусулмонлар «Аҳли Сунна вал-Жамоа» сифатида бирор-бир мазҳабга эргашишлари лозим. Аммо ихтилоф юқорида зикр қилинган «аҳли илм»лар ўйлаганидек, фақат намоз масаласида бўлиб қолмади, балки мафкуравий зиддиятга айланиб кетди. Оқим тарафдорлари ҳанафий мазҳабига зид тарзда, ўзгаларни кофирга чиқариш, Аллоҳга ширк келтиришда асоссиз айблаш каби бузук ақидаларни тарқата бошладилар.

Хўш, оқим аъзоларининг бундан мақсадлари нима эди? Нима учун кофирликда айблаш улар учун керак бўлиб қолди? Шу ўринда дунёдаги кўпоровчи оқимлар учун хос бўлган ва бир-бирига боғлиқ икки иллат тўғрисида тўхталиш ўринли: 1. Кофирликда айблаш. 2. Кофирларга қарши кураш – уруш эълон қилиш. Бу иллат «Ҳизбут-таҳрир»да, «Акромийлар», «Ихвонул-муслимин» каби деярли барча бузғунчи оқимларда учрайди.

Зеро, бузғунчилар ўз тарафдорларини ғоявий жиҳатдан бошқалардан ажратиб олиш учун ўзига

эргашмаганларни кофир деб айблайдилар. Ваҳоланки, Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) муборақ ҳадисларида кофир деб ҳақоратлашдан қайтарганлар.

Шунинг учун биз мусулмонлар бундай бузғунчи оқимларнинг пуч ғояларига учмайлик. Фарзандларимизни уларнинг домига тушиб қолишидан сақлайлик. Аҳиллик, иттифоқлик бор жойда баракот бўлади. Шу боис бир тану бир жон бўлиб, қабих ниятли, ғаламис кимсаларнинг найрангларида огоҳ ҳолда Имоми Аъзам мазҳабида мустаҳкам туриб, муқаддас динимиз софлигини кўз қорачиғидек асрайлик.

Пуч ташвиқотларнинг зарарли оқибатлари

Бугунги тезкор ўзгаришлар давридаги энг мураккаб муаммо бу – ғоявий ва мафкуравий таҳдидлар ҳисобланади. Диннинг инсон ҳаётида қанчалик катта аҳамиятга эга экани, унинг кишини бошқаришдаги салоҳияти қай даражада кучли экани исбот талаб қилмас ҳақиқат. Буни жуда яхши англаган аксарият ғаразли кучлар ўзларининг қабих мақсадларини амалга оширишда динни ниқоб қилиб олмоқдалар. Бундай кучларнинг разил ишлари, аввало, юксак маънавиятимизга қарши қаратилгани, улар халқимизни ана шу бебаҳо бойликдан жудо қилиш учун ҳар хил усул ва воситалар билан зўр бериб уринаётгани барчамизни ташвишлантиради.

«Аллоҳ билан аҳд боғлаганларидан кейин уни бузадиган, Аллоҳ боғланишга буюрган нарсаларни узадиган ва Ер юзида бузғунчилик қилиб юрадиган кимсалар ҳам борки, улар учун (Аллоҳдан) ланъат бўлур ва улар учун нохуш диёр (жаҳаннам) бордир» (Раъд, 25).

Ҳақиқатан ҳам бугун жаҳон сиёсий жараёнларидаги асосий таъсир мафкуравий хуружлар орқали амалга оширилмоқда. Уларнинг шакли турли-туман бўлиб, айниқса, ҳозирги вақтда авж олаётган ижтимоий-сиёсий, маънавий-ғоявий муаммолардан бири бу, шубҳасиз, миссионерлик ҳаракатидир.

Маълумки, миссионерлик муайян бир диндаги кишилар ўртасида бошқа бир динни тарғиб этиш мақсадида амалга ошириладиган ҳаракат бўлиб, унинг жамият ҳаётига қанчалик аянчли таъсир кўрсатишига тарихдан кўплаб мисолларни келтириш мумкин. Миссионерлик ҳаракатлари аслида узоқ ўтмишга эга бўлиб, унинг илдизлари эраизмнинг бошларига бориб тақалади.

Ўзбекистон истиқлолга эришгач, юртимизга турли ғоя ва мафкуралар кириб кела бошлади. Улар орасида ғаразли мақсадларни кўзлаган миссионерлар ҳаракати алоҳида ажралиб туради.

Бундай ҳаракатлар сабабли жамиятда ихтилоф, бўлиниш, фитна учун етарли омил пайдо бўлади. Ҳолбуки, фитна-фасод, бузғунчилик қилиш инсонларнинг ўзаро аҳил бўлиб яшаши тўғрисидаги илоҳий таълимотга мутлақо зиддир. Қуръони каримда: **«... Фитна қотилликдан ҳам ашаддийроқдир...»**, деб очиқ айтилган.

Миссионерлар таълим ва хайрия жамиятлари, ташвиқот муассасалари орқали кишиларни ўз домларига илинтириш пайида бўлишади. Улар бу йўлда ҳар қандай имкониятдан фойдаланиб қолишга уринишади.

Шу зайлда миссионерлар халқаро хайрия ташкилотлари, молиявий-иқтисодий компаниялар, таълим муассасалари ва бошқа номлар билан ўзларини ниқоблаб, ҳаракатларини авж олдиришяпти.

Бугунги кунда ана шу хатарли кучлар ёшларимиз онги ва қалбини эгаллаш учун астойдил уриняпти. Дунёнинг бошқа жойлари каби юртимизда ҳам ўзларининг ғаразли мақсадларини амалга ошириш учун интилмоқда. Улар айрим ёшларнинг соддадиллиги, эътиқоди сустигидан фойдаланиб, уларга моддий ва маънавий ёрдам кўрсатиш каби баҳоналар билан ўз тузоқларига илинтиришга ҳаракат қилишяпти.

Миссионерларнинг мақсадлари қандай қилиб бўлса ҳам мустақиллик йўлига ўтиб, порлоқ келажагини барпо этаётган юртимиздаги аҳилликка, барқарорликка, миллий ва диний қадриятларимизга путур етказишдир. Маълумки, миссионерлар худди шу йўл билан бир неча ўлкаларда ижтимоий-сиёсий ҳаётни издан чиқаришган, яхлит халқларни бир қанча гуруҳ ва табақаларга бўлиб юборишган. Масалан, матбуот хабарларига кўра, Индонезияда ҳаракат қилган миссионерлар йигирма беш йил мобайнида минглаб одамларни ўз томонларига оғдириб олишди ва улар яшаётган Шарқий Тиморни мамлакатдан ажратишди.

Халқларни тўғри йўлдан чалғитиш, ораларига нифоқ солишга улар кўплаб маблағ сарфлашяпти, минглаб нусхада турли нашрларни тарқатишяпти. Ҳозир жаҳоннинг турли бурчакларида вақти-вақти билан алангаланиб турадиган низолар ва динлараро тўқнашувларда ҳам миссионерларнинг қўли бор.

Шундай экан, халқимиз, айниқса, ёшларимизни турли ғаразли хуружлар ва ҳамлалардан ҳимоя қилиш шу кундаги энг долзарб вазифадир.

Ўтган асрнинг охирида гувоҳ бўлганимиз дунёдаги туб ўзгаришлар натижасида вужудга келган мустақил давлатлар эса, миссионерлар фаолияти учун айни муддао бўлди. Бу каби ҳаракатлар ўз ғоялари орқали ўзга динларга эътиқод қилувчи шахсларни иқтисодий, сиёсий ва маънавий жиҳатдан ғарб давлатлари таъсир доирасига тушириш, маълум халқлар ўртасида ўз эътиқодига нисбатан шубҳа пайдо қилиш ва аста-секин ишонч-эътиқодидан воз кечишга олиб келиш, ўз динидан воз кечиб, ўзга динни қабул қилган кишиларнинг эътиқодида собит туришини таъминлаб, шу орқали уларнинг сафини янада кенгайтириб боришни мақсад қилди. Миссионерлар ушбу мақсадларга эришишда ҳаётда бир оз моддий қийинчиликка учраган шахсларни топиб, уларга турли шаклдаги моддий ёрдамлар кўрсатади. Тиббий ёрдам уюштиради. Уларнинг кўнглини олишга уринади.

Бундай ҳаракатлар билан улар ислом динига эътиқод қилувчи маҳаллий аҳоли ўртасида ўзлари ҳақида ижобий фикрлар туғдиришга эришади. Бу йўлда атайлаб ислом аҳкомларини бузиб кўрсатиш, Қуръон оятларини бир-бирига қарама-қарши қўйиш, Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) ҳадисларини нотўғри талқин қилиш каби усуллардан фойдаланади. Баъзи кишиларимизнинг исломий илмлардан яхши хабардор эмасликлари уларга жуда қулай келади.

Миссионерлар қўллайдиган усуллар жуда кўп ва хилма-хил. Ҳозирги кунда миссионерлар одамларга

таъсир ўтказиш, уларни ўз қарашларига ишонтириш учун турли услуб ва имкониятларни ишга солмоқда. Буларнинг биринчиси, «маданиятга мослашув услуби»дир. Бунда уларнинг таъсирига берилган киши ислом маданияти билан алоқасини узмайди, ўз жамоасининг миссияси вакили бўлиб қолади ва тарғиботчилик фаолиятини янада кучайтиради. У энди мусулмонлар орасида миссионерлик қилар экан, ваъз, ташвиқ ва дуоларда Куръондан, ислом маданияти намуналаридан кўчирмалар ҳам қўллайди.

Миссионерлар, шунингдек, ўз таълимотини бошқаларга етказишда уч муҳим унсурга катта аҳамият беришади. Булар: вазиятни яхши англаш; масалага эҳтиёткорлик билан ёндашиш; мақсадларнинг аниқ бўлиши. Мазкур унсурларни амалга ошириш учун улар кишилар билан яқин муносабатда бўлишга ҳаракат қилади. Масалан, ёшлар давралари, тунги клублар, савдо ва спорт марказлари, маданият ва хайрия жамғармалари каби одамлар гавжум жойларда ёшлар билан алоқа ўрнатиш, дўстлар орттириш, аста-секин улар онгига таъсир ўтказиш пайида бўлади. Олдиндан танлаб олинган кишилар дунёнинг турли бурчакларида ташкил этилган сайёҳлик марказларига ҳам юборилади. Булардан мақсад, бошида асл ниятларини пинҳон тутиб, уларни чўчитиб юбормай дўстлашиш ва кейинчалик ўз таълимотини сингдириш. Бу муносабатларни шакллантириш учун улар тил ўргатиш курслари, дўстлик клублари ташкил этишади.

Миссионерлар ғаразли ниятларини амалга оширишда оммавий ахборот ва алоқа воситаларидан ҳам кенг фойдаланмоқда. Миссионерлик ғояларини тарғиб қилувчи рисола, журнал ва матнлар маҳаллий тилларга таржима

қилиниб, аҳоли ўртасида текин тарқатилади. Сунъий йўлдош орқали узатиладиган айрим телевидение, радио, оммавий ахборот воситалари орқали кенг тарғиботташвиқот ишлари олиб борилиши натижасида дунёда миссионерлик ҳаракатлари кенгаймоқда. Улар интернет тармоғида ишлаб турган минглаб сайт ва саҳифалар орқали ҳам ўзларига «ҳамтовоқлар» қидиришяпти.

Юртимизга беғараз ёрдам қўлини чўзувчи мамлакатларнинг вакиллари қатори ғаразли мақсадларни кўзлаган, ўқитувчи, мутахассис ниқоблари ортига яширинган бир қанча «зиёлилар» ҳам пайдо бўлди. Улар миссионерлик вазифасини муаллимлик пардаси билан ўраб, ўзларини хокисор тутган ҳолда талабалар ётоқхоналарига жойлашишади. Тил ўрганиш ва ўргатиш баҳонасида улар даврасидан жой олиб, аста-секин ёшлар онгига таъсир ўтказишади.

Айрим ватандошларимиз киндик қони тўкилган юртларини ташлаб, олис ва нотаниш ўлкаларда мўмай даромад топаман, осонлик билан бойлик орттираман деб, ўз эътиқодларига жиддий путур етказмоқдалар. Бошқа эътиқод, бошқа менталитет вакиллари орасига тушиб қолган ёшларимиз ўз миллий маънавиятларидан узилиб, ўзгаларнинг руҳий-маънавий таъсирига тушиб қолишяпти. Ҳали имон-эътиқоди шаклланиб улгурмаган ёшлар иш жойларида изғиб юрган турли миссионерлар тузоғига илинишмоқда. Хорижда ишлаб келган йигитлар ҳикоясига кўра, айрим ватандошларимиз у ерда ўзга дин вакиллариинг алдовларига учишган. Бунда диний эътиқод эмас, кўпроқ берилаётган пул ва яратилган шароитлар асосий омил бўлгани аниқ.

Миссионерлар ана шундай қабих йўллар билан ўзларининг нопок мақсадларини ёшлар ўртасида,

айниқса, турли ёт таъсирларга берилувчан айрим содда фуқаролар орасида ёйишга уринишмоқда.

Шу боис барчани ҳушёрликка, ҳар қандай ёт ғоя ва фикрларга бефарқ бўлмасликка, мустақил она-диёримиз халқига, унинг тинч турмуши ва фаровонлигига таҳдид соладиган турли хавфлардан огоҳ бўлишга чақиришимиз керак.

«Ислом нури» 2012, 8-сон

МАЪРИФАТ ЖАҲОЛАТНИ ЕНГАДИ

Ҳозирги пайтда жаҳонда кечаётган глобал сиёсий жараёнлар, турли манфаатдор кучларнинг ўз мақсадлари йўлида олиб бораётган геосиёсий ўйинлари оқибатида мустақиллик йўлига ўтган ёш мамлакатларнинг тинчлиги ва хавфсизлиги катта хатар остида қоляпти. Айниқса, халқаро сиёсатда дин омилидан фойдаланишга урғу берилаётгани бу хатарни янада кучайтирмоқда. Муҳолифларимизнинг динимиз асл моҳиятини бузиб кўрсатиш билан ундан ўз манфаатлари ва қабиҳ режалари йўлида фойдаланишга уринишлари тобора авж оляпти.

Ғарб давлатларининг оммавий ахборот машиналари тинимсиз равишда афкор оммага ислом динини бузғунчилик, қотиллик, ваҳшийлик, зўравонлик дини дея кўрсатишга ҳаракат қиляпти. Шу жиҳатдан ҳам жамият олдида одамларнинг динимиз қадриятлари билан «Исломни қайта тиклаш шиори» остида муайян кучлар кўзлаётган, динга алоқаси бўлмаган сиёсий ва бошқа тажовузкор мақсадлар ўртасидаги фарқни тушуниб олишларига эришиш зарурати туғилди.

Бу ғаразли ҳаракатлар таъсиридан минтақамиз ҳам четда қолаётгани йўқ. Кейинги пайтларда Марказий Осиё ҳудудида ҳам айрим диний-сиёсий ва экстремистик кучлар динни сиёсийлаштиришга, шу йўл билан одамлар, хусусан, ёшлар онгига таъсир ўтказишга зўр бериб интилишмоқда. «Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда» китобида айтиб ўтилганидай, «бу ёвуз

кимсалар ҳали онги шаклланиб улгурмаган, тажрибасиз, ғўр ёшларни ўз тузоғига илинтириб, бош-кўзини айлантириб, улардан ўзларининг ифлос мақсадлари йўлида фойдаланмоқда. Бу эса исломнинг инсонпарварлик ғояларини обрўсизлантиришга сабаб бўлмоқда». Бундай қабих хатти-ҳаракатларнинг мамлакатимиз тинчлиги ва осойишталигига раҳна солиши, миллатлараро ва динлараро бирдамликка путур етказиши, одамларни бир-бирига қарши турли гуруҳларга бўлиб ташлаши, улар орасида фитна ва бузғунчилик ғояларини ёйиши кундай равшан.

Бундай кенг миқёсли ва пухта ўйланган хуружларга қандай омилларни қарши қўйиш мумкин? Бунинг учун энг олдин одамларимизга ташқи бузғунчи кучларнинг дин омилидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиш ҳаракатларининг моҳиятини соф диний манбалар асосида очиб бериш керак. Ислом дини зўравонлик, қон тўкиш ёки бузғунчиликка тарғиб қилмаслиги, аксинча, бу дин тинчлик, инсонпарварлик, бағрикенглик, эзгулик дини эканини кенг тушунтириш лозим бўлади. Аслида бу дин ҳар қандай зулм, қотиллик, бировга озор етказишдан бутунлай холи, энг гўзал ва эзгу амалларни бажаришга чақирувчи соф диндир.

Мана шу томондан олиб қарайдиган бўлсак, имон ва куфр масаласи ҳам исломдаги энг нозик, аҳамиятли масалалардандир. Бир инсоннинг мусулмонлик даъвосида қанчалик ростгўй экани ёлғиз Парвардигоргина аён. Шунинг учун ҳам ўтмишдаги кўплаб буюк алломаларимиз, мутафаккирларимиз ўзларича қарор қилишдан сақланишган, муайян бир шахсни кофирга ҳукм қилиш борасида жуда эҳтиёткор бўлишган.

Аммо бугунга келиб буюк аждодларимиз анъаналари унутилди, бир-икки китобни ўқиб олиб, ўзини «мужтаҳид» санайдиган, кишиларни бўлар-бўлмаста кофирга чиқарадиган оқим ва фирқаларнинг вакиллари пайдо бўлди. Бундай оқим ва фирқалар (масалан, «Ал-ҳижра ват-такфир», «Ҳизбут таҳрир» каби) имон ва куфр масалаларида ўта журъатли бўлиб кетишган. Исломни ҳали чуқур ўрганмаган, етарли билим олмаган баъзи ёшларимиз уларга кўр-кўрона эргашиб, залолат ва жоҳиллик йўлига кириб қолишяпти. Шу ўринда «Нега шундай бўляпти? Уларнинг хатоси нимада? Муаммонинг ечими борми?» деган саволлар туғилиши табиий. Ушбу мақоламизда ана шу саволларга жавоб топишга ҳаракат қиламиз.

Аллоҳ таоло бандаларини сўзларнинг энг гўзалига, фойдалисига эргашишга чақиради: **«Бас, (эй Муҳаммад) Менинг шундай бандаларимга хушxabар беринг, улар гапни тинглаб, сўнг унинг энг гўзалига эргашадилар. Айнан ўшалар Аллоҳ ҳидоят этган зотлардир ва айнан ўшаларгина ақл эгаларидир»** (Зумар, 17–18).

Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)дан ривоят қилинган ҳадиси шарифларда ҳам инсонлар яхши амаллар қилишга, ёмонликлардан қочишга чақирилади: «Мусулмон – қўли ва тилидан ҳеч ким зиён кўрмаган киши. Мўмин – бошқаларнинг моли ва жонига тажовуз этмайдиган киши. Муҳожир – гуноҳ ва маъсиятларни тарк этган киши. Аллоҳ йўлида мужоҳид – нафсига қарши курашишга киришган киши»; «Умматим ҳеч қачон залолатда бирлашмайди»; «Инсонларга яхшилиқни ўргатувчи кишига Аллоҳ таоло, Унинг

фаришталари, осмон ва Ер аҳллари, ҳатто уялардаги чумолию денгиздаги балиқлар ҳам салавот айтади».

Динимизнинг бу кўрсатмаларидан чекиниб, адашган фирқаларга эргашиб кетган ёшларимиз жоҳилликлари, диннинг асл моҳиятини англаб етмаганлари оқиба-тида имон ва куфр масаласида бир неча хатоларга йўл қўйишади. Келинг, ана шу хатоларни кенгроқ кўриб чиқайлик:

Бизнингча, улар йўл қўяётган хатоларнинг биринчиси масалага енгил-елпи қараш, шошма-шошарлик қилишдир. Бирор шахс ёки бутун бошли жамиятни куфрда айблаш ёки кофирга чиқариш ўта қалтис иш бўлиб, бунга кўр-кўрона муносабатда бўлиш ярамайди. Чунки бунинг ортида куфрга чиқараётган ёки чиқарилаётганлардан бири учун даҳшатли оқибат ётибди. Имом Бухорий Абу Ҳурайрадан ривоят қилган ҳадисда Расулуллоҳ бундай деганлар: «Киши ўз биродарига: «Эй кофир!» деса, (куфр) икки-сидан бирига қайтади». Ҳадисдан кўриниб турибди, ўзгани кофирга чиқариш оддий ҳақорат сўзи эмас, аксинча, ўз охиратини бой бериб қўйиш эҳтимолини туғдирадиган хатарли масаладир. Шунинг учун ҳам ҳанафий мазҳаби уламолари бошқа мазҳабларнинг олимларидан кўра такфир (куфрда айблаш, кофирга чиқариш) масаласига кўпроқ аҳамият беришган. Бу ҳақда ёзилган асарларнинг биринчиси мисрлик олим, 768/1367 йили вафот этган Муҳаммад ибн Исмоил ибн Маҳмуд Бадр Рашид Рашидий қаламига мансуб. Унинг «Куфр сўзлар» номли асарига биринчи бўлиб ҳанафий олимлардан аллома Алийу Қори муфассал шарҳ ёзган.

Хатоларнинг иккинчиси Аллоҳ буюрмаган ишларга вақтни беҳуда сарфлашдир. Мусулмон кишининг дунё ва охиратда ўзига наф берадиган амаллар билан шуғулланиши мақсадга мувофиқдир. Қироат илми олимларидан Имом Шотибий бундай дейди: «Шариатда эътироф этилган илм, яъни Аллоҳ ва Унинг расули мақтаган илм – амал қилишга ундовчи илм бўлиб, у ўз эгасини хоҳиш ва истакларга эргашувчи эмас, балки илмига мувофиқ юрувчи қилади». «Такфир» эса ҳеч кимга фойда бермайдиган, аксинча, зарарига ҳужжат бўладиган манфаатсиз ишлардандир. Ахир, Аллоҳ таоло бизларни бирор шахс ёки жамиятнинг камчиликларини излашга, уни кофирга чиқариш учун умр бўйи ҳужжат тўплашга буюрмаган-ку! Бу ҳақиқатни ҳар ким ақида илми устозларидан аниқлаб олса бўлади. Ачинарлиси, бу каби ишлар билан шуғулланиб юрган ёшларнинг кўпи имоннинг энг муҳим масалалари, намоз, рўза, закот каби ибодатнинг асосий шартлари борасида етарли илмга эга эмаслар. Улар ҳатто Қуръоннинг энг қисқа сураларини тажвид қоидаларига биноан ўқиёлмайди, ҳадиснинг асл матнларига «тишлари ўтмайди».

Учинчи хато бундай нозик масалаларга ҳали уларнинг шартларини мукамал равишда ўзлаштирмай туриб киришиб кетишдадир. «Куфр» сўзи, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, исталган пайтда, дуч келган одамга қарата айтиб юбориладиган сўз эмас. Буни имонли мусулмонга нисбатан қўллаш енгилтаклик, калтабинлик ва жохилликдан бошқа нарса эмас. Ислом тарихида бундай ишга илк бор қўл урган хаворижларни Ҳазрат Али (каррамаллоҳу важҳаҳу): «Бундай нодон ёшлар Қуръон ўқиса, тиловатлари бўғзидан

нарига ўтмайди», дея сифатлаганлар. Мана шу гап барча замонларда хаворижларга эргашувчиларнинг Куръон оятлари ва ҳукмларини чуқур идрок эта олмасликларига ишорадир.

Исломда «Ал-яқину ла язулу биш-шак» (Аниқ нарса шак-шубҳа билан йўқ бўлмайди) деган қоида бор. Масалан, бир мусулмоннинг таҳорати шак-шубҳалар билан бузилмайди, шундай экан, қандай қилиб гумон-тахминлар билан унинг бутун имони ва мусулмонлик сифатига тил теккизиш мумкин? Бу қоидага кўра, унинг жони ҳам, моли ҳам бошқаларга ҳаромдир. Расулulloҳ вадо ҳажида: «Ушбу шаҳарда (Маккада), ушбу ойдаги (Зулҳижжа) бугунги кун (Арафа) ҳурматлангани (ҳаромлиги) каби қонларингиз, молларингиз ва ор-номусларингизга тажовуз қилиш ҳам бир-бирларингизга ҳаромдир. Эшитганлар эшитмаганларга етказсин», – деганлар (*Имом Муслим ривояти*). Шундай бўлгач, «такфирчи алломалар» қайси ҳужжатга кўра мусулмонларни кофирга чиқариб, уларни қатл этишга фатво беришяпти экан?!

Биз бу мулоҳазаларимиз билан исломда умуман «куфр, такфир» деган тушунчалар йўқ, демоқчи эмасмиз. Чунки баъзи оят ва ҳадисларда у ёки бу амал куфр деб аталгани ислом ақидаларидан бир оз хабари бор кишига яхши маълум. Лекин мусулмонлар бу борада жиддий фарқли томонлар борлигини яхши англаб олишлари керак. Бу ҳам бўлса, бирор амални «куфр» дейиш билан ўша амални содир этган муайян шахсни кофирга чиқариш ўртасида катта фарқ бор. Фикримизни Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ривоят қилинган ҳадислар билан далиллашимиз мумкин.

Имом Бухорий Ҳазрат Умар (р.а.)дан ривоят қилган ҳадисда келтирилади: «Расулulloҳ (с.а.в.) даврларида Абдуллоҳ исми киши келтирилиб, ичкилик туфайли дарра урилди. Сўнг яна бир куни келтирилиб, яна дарра уришга буюрилди. Шунда тўпланганлар ичидан бир киши: «Эй Аллоҳ, уни даргоҳингдан (раҳматингдан) йироқ қил, жуда кўп келтирилди», – деди. Шунда Расулulloҳ (с.а.в.): «Уни лаънатлама, чунки мен унинг Аллоҳни ва Расулини севишини биламан», – дедилар». Бошқа бир ҳадисда ичкилик туфайли жами ўн кишини лаънатлаган Пайғамбаримиз (с.а.в.) худди шу ишни қилган муайян бир кишини лаънатлашдан қайтардилар.

Мусулмон кишини бирор гуноҳи ёки билмасдан қилган хатолари учун кофирга чиқариш ёки кўпчилик аҳолиси мусулмон бўлган ўлкаларни «куфр диёри» деб аташ ислом ақидасига мутлақо зиддир. Буюк мазҳаббошимиз Имом Абу Ҳанифанинг ақидага оид «Фикҳул акбар» китобида баён этилган қуйидаги фикрларини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир: «Бирор мусулмонни қилган гуноҳи туфайли кофирга чиқармаймиз, гарчи у гуноҳи кабира бўлса ҳам. Башарти уни ҳалол деб эътиқод қилмаган бўлса, ундан имон исмини ҳам олиб ташламаймиз, уни ҳақиқий мўмин деб атайверамиз. Уни фосиқ мўмин деб аташ мумкин, фақат кофир деб эмас».

Мазҳабимизда мўътабар саналган «Дуррул муҳтор» ва унинг шарҳи «Раддул муҳтор»да бундай ёзилган: «Ислом диёри фақат мана бу учта шарт тўпланганидан кейингина куфр диёрига айланади: 1) ширк аҳли ҳукмлари юритилиши билан (шу жойнинг ҳошиясида:

«Мушрикларнинг ҳукми ошкор юритилиб, мусулмонларнинг ҳеч бир ҳукми юритилмаганидан кейин куфр мамлакати бўлади», дейилган). Демак, мусулмонларнинг ҳукми ҳам кофирларнинг ҳукми ҳам юритилган диёр куфр юрти саналмайди; 2) Ислом диёри куфр мамлакатларига қўшилиб, бирлашиб қолса; 3) мамлакатда бирор тинч ва хавфсиз мусулмон қолмаса».

Ушбу уч шартнинг ҳаммаси бир мамлакатда топилса, у жой куфр мамлакатига айланади. Агар биттаси ёки иккитаси топилиб, бошқаси топилмаса, ислом юрти бўлиб қолаверади. Ислом ҳукмлари деганда фақат сиёсий ҳукмлар эмас, жума ва ҳайит намозларини барпо қилиш, муфтий ва қози сайлаб, унга эргашишни буюриш, ҳаж сафарига шароит яратиб бериш каби ҳукмлар ҳам тушунилади. Чунончи, юқоридаги китобда ёзилганидай, «Дорул ҳарб (куфр юрти) мусулмонларнинг жума ва ҳайитларига ўхшаган ҳукмлари юритилиши билан ислом юртига айланади, гарчи у ерда кофирлар бўлса ҳам ва ислом мамлакатига қўшни бўлмаса ҳам».

Замонамизнинг машҳур алломаси доктор Юсуф Қарзовий бир мусулмонни кофирга чиқариш хусусидаги саволга қуйидаги жавобни берган: «Ким Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқлигига ва Муҳаммад Унинг расули эканига қалби билан тасдиқлаган ҳолда гувоҳлик берса, у мусулмондир. Унга мусулмонларга қилинадиган муомала тўлалигича қилиниши керак».

Бу далилларга инсоф билан ёндашадиган бўлсак, мамлакатимиз ислом диёри эканига, мусулмонларимизнинг бари мусулмон раҳбарлар қўл остида эканига асло шак-шубҳа қолмайди. Мамлакатимизда динимиз

аксарият ҳукмларига амал қилинмоқда, юрт раҳбарлари ўзларининг мўмин эканларини баралла айтиш билан бирга, ўзгаларни исломда собит туришга, бошқа динларга қўшилиб кетмасликка тарғиб қилиб туришибди. Демак, бу юртни жоҳилият даврига ўхшатиб «куфр диёри» дея аташга, халқини куфрда айблашга ҳеч қандай асос йўқлиги очиқ аён бўлиб турибди.

Инсон илми қанчалик чуқур эгалласа, дин асосларини теран англайдиган бўлса, бир масалага киришишда, воқеликка баҳо беришда ва хулоса чиқаришда шунчалик эҳтиёткор, эътиборли бўлади. Аксинча, илми қанчалик саёз ва юзаки бўлса, ўрганган нарсаларини тўғри ва теран фаҳмламаса, бу каби хатарли масалаларда фатво беришга, хулоса чиқаришга журъатли бўлиши, ҳақ йўлдан адашиши, залолатга юз буриши шунчалик осонлашиб қолар экан. Аллоҳ таоло бундай жоҳилларга қарата: **«Агар билмасангиз, зикр аҳлидан сўранг»** (Наҳл, 43), деб буюрган.

Шу ўринда мана шундай хатоларга йўл қўймасликнинг муҳим шартларидан бўлмиш диний илм, хусусан ақида илмини ўрганишда устозни тўғри танлаш зарурати ҳақида ҳам тўхталиб ўтмоқчимиз. Бу борада энг яхши устоз умрини шу билимларга бағишлаган, ақида ва фикр илмларини чуқур эгаллаган, ислом таълимотлари ҳақида теран фикрловчи шайх ва уламолардир. Ўтмиш уламоларимизнинг айтишларича: «Олдинлари илм кишиларнинг зеҳнида бўлган, кейинчалик у китобларга кўчди, лекин калитлари ўзларида қолди». Яъни инсон ўзи ўқиб-ўрганиши билангина илми тўла эгаллай олмайди, у ҳамиша бир оқил устозга муҳтождир. Имом Шотибий «Мувофақот»

китобида илми устозлардан олиш баракоти ҳақида бундай ёзади: «Қанчадан-қанча масалалар бор, илм толиблари уларни китобдан ўқиб ёд олади ва доимо такрорлаб юради, аммо маъносига тушунмайди. Агар ўша масалаларни олим киши баён этиб – шарҳлаб берса, дарров тушунади. Бу тушуниш талабанинг ақли етмаган жойни шайх изоҳлаб бериши орқали ёки шунчаки устоз олдида турган талабага Аллоҳнинг марҳамати сабабидан ҳосил бўлиши мумкин». Бунга мисол қилиб саҳобаларнинг Қуръонни тушунишдаги ҳолатларини келтириш мумкин. Баъзи оятлар нозил бўлганида ўзича тушундим деб ҳисоблаган саҳобийлар кейинчалик Расулуллоҳ (с.а.в.)дан ушбу оятда ирода қилинган маъно бошқача эканини билиб олганлари маълум ва машҳурдир.

Булардан шу нарса аён бўлади: дин илми асл таълимотларидан узилган йиллари тугилиб катта бўлган айрим ёшлар дин ва ақида хусусида шоша-пиша бир-икки рисолача билан танишиб ёки интернет тизимидаги баъзи сайтлар келтирган маълумотларга таяниб, у ёки бу масалада ўзларини олим санашга, ҳатто фатво беришга ҳам журъат қилишяпти. Натижада илгаридан бир мазҳаб доирасида ва соф ақидада аҳил яшаб келган юртимиз мусулмонлари, хусусан, тенгдошлари онгини заҳарлашга уринишяпти. Уларнинг асл мақсадлари яхшилик қилиш ёки дин ҳақида жон куйдириш эмас, балки четдаги ҳомийлари ишончини ва маблағини оқлаш йўлида фитна ва бузғунчилик қилишдир. Шу боис ҳам ҳар бир мусулмон ақида илмини яхши ўзлаштириши, ақидада собит бўлиши зарур. Улуғ шоиримиз Сўфи Оллоёр бежиз бундай ёзмаганлар:

*Ақида билмаган шайтонга элдур,
Агар минг йил амал деб қилса, елдур.*

Хулоса сифатида шуни алоҳида таъкидлаш лозим, кейинги бир неча ўн йиллар мобайнида ислом уммати ўртасида фитна ва бузғунчилик уругларини сепишга ҳаракат қилган «Ал-ҳижра ват-такфир» каби фирқаларнинг «дарға»лари ўзларининг бу фикрлари Аҳли Сунна вал-Жамоа эътиқодига асло тўғри келмаганини эътироф этиб, бу хато фикрларидан қайтганларини эълон қилишди. Уларнинг мусулмон кишини «кофир»га чиқариш, у яшаётган жамиятни «жоҳилият»га нисбат бериш ҳақиқатан исломнинг барҳаёт таълимотларига хилоф эканини кеч бўлса-да, охири тан олишлари ва буни барчага маълум қилишлари, ушбу хато ғоя ва фикрларнинг издошларига ҳам тўлалигича тааллуқли деб ўйлаймиз. Шундай бўлгач, ҳозирги ҳолатимизни жоҳилият даврига тенглаб, унга жиҳод қилиш фарз деб «фатво» чиқараётган кимсалар бу қилмишлари билан ислом уммати орасига фитна солаётганини, ислом бирдамлигига путур етказаётганини, мусулмонлар тинчлиги ва осойишталигини бузиб, фасодга йўл қўяётганини бир ўйлаб кўрса, ёмон бўлмасди.

«Хидоят» 2012, 3-сон

«ОЛОМОНЧА МАДАНИЯТ» – МАЪНАВИЯТ КУШАНДАСИ

«Табиийки «оммавий маданият» деган ниқоб остида ахлоқий бузуқлик ва зўравонлик, индивидуализм, эгоцентризм ғояларини тарқатиш, керак бўлса, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни қўпоришга қаратилган хатарли таҳдидлар одамни ташвишга солмай қўймайди».

ИСЛОМ КАРИМОВ

XXI асрда мафкуравий курашларнинг ақл бовар қилмайдиган турлари пайдо бўлмоқда. Айрим ғоявий тузоқлар кўринишидан аср янгилигига ёки «маданият»ига ўхшаса-да, улар кишиларга, айниқса, ёшларга мойдек ёқиши билан янада хатарлидир. Бугунги кунда ҳеч бир халқнинг миллий-маънавий анъаналарига асосланмаган, фақат шахватларга, инсоний ахлоққа терс ҳаёт тарзига чақирувчи «оммавий маданият» ёки салбий жиҳатини ҳисобга олиб айтганда «оломонча маданият»нинг ана шундай ташвишли томонлари жуда кўп. Булар «оммавий маданият» деб аталса-да, аслида, у бутун ер юзи, ҳатто ҳар бир киши онгига чанг солиб, маънавият кушандасига айланмоқда. Ачинарлиси, кўп инсонлар мазкур «маданият» таъсирига берилиб қолгани ёки унинг қурбонига айланаётганини ҳам сезмайди. Қуйида «оломонча маданият»нинг найранглари ва улардан ҳушёр, огоҳ бўлиш ҳақидаги фикр-мулоҳазалар баён қилинмоқда.

«Оломонча маданият»нинг салбий таъсири

Сўнгги пайтларда ҳар хил ғаразли кучларнинг маънавиятимизга зид бўлган ва «оммавий маданият» ниқоби остида хатарли иллатлар билан йўғрилган ғояларни ёшларимиз онгига сингдиришга уринишлари кучаймоқда. Бундай жирканч «маданият» таъсирига дучор бўлган ўсмир лоқайд, енгил-елпи ҳаётга ошно, юрт равнақи ва халқ тинчлигига бефарқ кимса бўлиб вояга етади. Шунингдек, «оломонча маданият» жамиятда бузғунчилик ва зўравонликни тарғиб этиш ҳамда болаларга гўё истаган ишини қилиш – «эркинлик бериш» каби бемаъни одатларни ёйиш билан уларни манқуртга айлантириб, маънавий ҳаётни оғир инқирозга дучор қилади.

Бугун мафкуравий курашлар, маънавий зиддиятлар ва зўравон ғояларнинг турли «ўйин»лари авж олди. Халқимиз бундай шароитда ҳар қачонгидан ҳам хушёр ва огоҳ бўлиши, дўсту душманни ажратиши, ғанимлар фитнасига учмаслиги, ёвуз кучлар қўлида қўғирчоқ бўлмаслиги зарур. Чунки ҳар бир фасод иш ортида разил мақсадлар, манфаатдор кимсалар турганини бир лаҳза ҳам нутишга ҳаққимиз йўқ.

АҚШда жинойтчиларнинг ярмидан кўпи бузилган оилалар фарзандлари экани маълум бўлган. Уларга ота-онасининг ажрашгани туфайли етказилган кучли руҳий зарба ўрта ёш, ҳатто кексалик чоғида ҳам салбий таъсир ўтказиши аниқланган.

Жаҳонда кечаётган мураккаб жараёнлар ёшлар тарбиясига янада катта эътибор беришни талаб этмоқда. «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида таъкидланганидек, «Агарки биз бундай хатарларга

қарши ўз вақтида қатъият ва изчиллик билан кураш олиб бормасак, турли зарарли оқимлар бизнинг юрти-мизга ҳам шиддат билан ёпирилиб кириши, ёшларимизни ўз гирдобига тортиб кетишини, оқибатда, уларнинг ота-она, эл-юрт олдидаги бурчи ва масъулиятини ўйламайдиган, фақат бир кунлик ҳаёт билан яшайдиган худписанд кимсаларга айланиб қолиши мумкинлигини тасаввур қилиш қийин эмас».

Одоб-ахлоқ, ҳаё-ибо, ор-номус ва диёнат каби фазилатлар азалдан халқимиз маънавий оламининг ажралмас қисмига айланган. Бугунги глобаллашув шароитида «оммавий маданият» ниқоби остида ёшларимизга турли ёт ғояларни, маънавий тубанликларни тарғиб этишга уринаётган қабих ниятлилар айнан ана шундай кадриятларимизга болта уришга уринаётгани сир эмас.

Ғарбда дин ва одобга зид бўлган қарашларнинг кўпчиликка сингдирилиши оқибатида «оммавий маданият» тушунчаси юзага келди. У гарчи «маданият» деб аталса-да, аслида, мазмун-моҳиятига кўра, «оломонча маданият» чинакам маънавийнинг кушандасидир. У кўп шаклларда ўзини намоён этади. Масалан, заррача бадий қимматга эга бўлмаган нарса ва буюмларга юксак андоза тусини бериш; тагига қисқа матн ёки луқмалар битилган ҳаёсиз матбаа-расм маҳсулотлари; эҳтиросларга берилувчан шоу-бизнес вакиллари ва бошқаларни асоссиз кўкларга кўтариш; тўсатдан уюштириладиган «кескин» томошалар ёхуд оммавий «кўнгил очиш»ларни ўтказиш ва ҳоказо.

Халқимиз, айниқса, ёшларнинг ахлоқи ва маънавиятига салбий таъсир кўрсатаётган «оломонча маданият»нинг баъзи кўринишлари қуйидагилар:

Биринчиси, ҳозир жаҳон медиабозорининг тўртдан уч қисмини ғарб телевизион дастурлари эгаллаган. Уларнинг тумтароқ мусиқалари, маъносиз ва ғайритабиий кўшиқларига бутун дунё тақлид қилаётгани ачинарли ҳол, албатта. Бундай кўринишлар ёшларни маҳлиё қилиб, ўз домига тортмоқда. Оқибатда, айрим ўсмирлар уйда, мактабда ва ҳатто йўлда ҳам ана шундай зарарли нарсалар билан банд бўлишяпти. Асосий вазифа бўлган ўқиш, илм-маърифат олиш ва касб-ҳунар эгаллашга рағбатлари суст.

Иккинчиси, бугун ғарбда аксарият ёшлар маънавияти таназзулга учраётгани аниқ. Шунга қарамай, айрим оммавий ахборот воситаларида уларнинг турмуш тарзи тарғиб этилаётгани ажабланарли. Гарчи бундай вазият мамлакатимизда кузатилмаса-да, хотиржам бўлишга асос йўқ. Ёшлар қалбида бундай хунук ҳолатларга вақтида нафрат туйғусини уйғотиш лозим.

Учинчиси, хорижда ишлаб чиқарилаётган андозасиз кийимлар ва уларда акс эттирилган маъносиз сўзлар ёки ёвузликка чорловчи суратлар ёшлар онги ва феълига билмаган ҳолда салбий таъсир ўтказди. Масалан, хорижда тайёрланган кийимлардаги «killer» (қотил), «danger» (дахшат) каби сўзлар ва ҳаёсизлик ёки ёвузликни ифода этувчи манзараларнинг туб моҳиятига эътибор қаратишимиз керак. Акс ҳолда, фарзандларда зулм, зўравонлик ва жонга қасд қилиш каби иллатлар оддий ҳолатга айланиб қолиши мумкин. Бундан ташқари, чет эл жангари фильмларидаги шафқатсизлик, ваҳшийлик лавҳалари ёки қотиллик туширилган видеотасмаларни болалар кўриши, улар онгига ножўя таъсир қилиб, уларда муаммоларни шундай аянчли ҳал этиш ҳисси уйғонади.

Тўртинчиси, ғарб ёшларида уюшган жиноятчилик ва зўравонликка берилиш ҳолатлари анча юқори. Бунга сабаб – болаларга меъёридан ортиқ эркинлик берилганидир. Бунинг устига, «оломонча маданият» эр-хотин ва болаларнинг оиладаги вазифалари, бурч ва масъулиятларидан «озод» этиб, оилавий бирлик, меҳр-мурувватни йўққа чиқаряпти, оилани таназзулга олиб келмоқда.

Бешинчиси, Ғарб турмуш тарзида ғурур-ор, эркаклик шаъни, аёллик иффати деган нозик тушунчалар емирила бошлаганига анча бўлди. «Эркин ҳаёт тарзи» сифатида тарғиб қилинаётган ахлоқсизлик, ҳаёсизлик, тажовузкорлик ва бошқа иллатлар инсон ҳаёти, оила мустаҳкамлиги ва ёшлар тарбиясига улкан хавф солаётгани барчамизни огоҳ этиши керак. Бундай хатарларга қарши тинмай курашишимиз кераклигини ҳаммага уқтиришимиз зарур.

Ер юзидаги ахборот алмашинуви мислсиз тезлашган ҳозирги шароитда, Ғарбдаги «марказлар» бундан фойдаланиб, бошқа давлатлар ва халқлар ўртасида Ғарб ҳаётининг бузғунчи «жозибалари»ни, жумладан, «оломонча маданият» таъсирини «эркинлик шабадалари» тарзида имкон қадар кенг ёйишга энг шимариб ҳаракат қилаётгани ҳеч кимга сир эмас. «Натижалари» эса яққол кўриниб турибди, масалан, АҚШнинг айрим мактабларида содир этилаётган портлашлар, болаларнинг савдойи, васвос кимсалар қўлида қурбон бўлаётгани, ёшлар феълида кучайиб бораётган тажовузкорлик ҳар бир оқил инсонни ўйга толдиради.

«Оломонча маданият» маҳсулотлари ёшлардан фикр юритишни талаб этмайди, аксинча, уларни ҳар

хил ҳаёт ташвишларидан, турмуш муаммоларидан гўё «халос» этади. Ўқишга, билим олишга эмас, балки бир марта бериладиган ҳаётда «яйраб қолиш»га чақиради. Ҳолбуки, бунинг салбий натижалари – меҳр-оқибатнинг йўқолиб бораётгани, одоб-ахлоқ мезонларига путур етаётгани, беҳаёлик ва зўравонликнинг авж олаётгани бутун дунё аҳлини ташвишга солмоқда.

Муаммонинг ечими

Халқимизнинг миллий маънавияти, оилаларимизда амал қилинадиган тартиб-қоидалар ёшлар тарбиясида муҳим аҳамиятга эгадир. Улар оила мустаҳкамлигини таъминлашга улкан пойдевор вазифасини ўтайди. Диёримизда миллий кадриятлар ва муборак динимизнинг эзгу таълимотлари асосида оилага доир қонун-қоидалар янада мукаммал қайта ишланди.

«Болаларингизга одоб беринглар ва одобларини чиройли қилинглар». (Ҳадиси шариф).

Жумладан, оилада эрнинг мавқеи баландлиги, хотин ҳам ўз ҳақ-ҳуқуқларига эгалиги, фарзандларнинг ота-онани ҳурмат қилишларини олайлик. Кўп йиллар давомида ота-боболаримиз қалбига сингиб кетган ушбу кадриятларни бугун янада сайқаллаш кераклигини замон талаб этмоқда. Айниқса, шиддат билан ўзгариб бораётган ҳозирги замонда бемаъни хуружлар кўпайиб, уларнинг инсон ва жамият ҳаётига салбий таъсирлари мисли кўрилмаган даражада кучайиб бормоқда. Шунинг учун барчамиз кўзимизни каттароқ очиб, зийраклик ва огоҳлик билан бундай ҳамлаларга қарши курашмоғимиз лозим.

Бу борада муҳтарам Президентимиз «Юксак маънавият – енгилмас куч» китобларида: «Ҳозирги вақтда

ахлоқсизликни маданият деб билиш ва аксинча, асл маънавий қадриятларни менсимасдан, эскилик сарқити деб қараш билан боғлиқ ҳолатлар бугунги тараққиётга, инсон ҳаёти, оила муқаддаслиги ва ёшлар тарбиясига катта хавф солмоқда ва кўпчилик бутун жаҳонда бамисоли бало-қазодек тарқалиб бораётган бундай хуружларга қарши курашиш нақадар муҳим эканини англаб етмоқда», дея маънавий таҳдидлардан ёш авлодни асрашимиз зарурлигини алоҳида таъкидлайдилар.

Тинимсиз ахборот оқими вужудга келтираётган муҳитда миллий қадриятлар, азалий анъаналар завол топишининг олдини олиш мақсадида ахборот хавфсизлигини таъминлаш керак. Хорижий телеканалларда нима намойиш этилса ёки интернетда нима тарғиб қилинса, барчасини қабул қилавериш асло мумкин эмас. Биз улар орасидан имон-эътиқодимиз, анъанаю қадриятларимизга мос келадиганларинигина саралаб олмоғимиз шарт. Бу мақсадга эса ёшларимизга телевидение ва интернетдан оқилона фойдаланиш йўллари йўргатиш, уларнинг мазкур ахборот манбаларидан фойдаланишларини назорат қилиб бориш орқалигина эришиш мумкин. Токи ҳали суяги қотиб улгурмаган ёшларимизнинг беғубор маънавиятига жиддий зарар етмасин.

Шайх Абдулазиз Мансур бу ҳақда шундай дейдилар: «Ислом дини руҳий-маънавий комилликка даъват этувчи дин ўлароқ нозил бўлган ва аввало, шу йўлдаги энг хавфли ғаним бўлиш нафсга қарши кураш руҳи билан йўғрилган. «Оломонча маданият» эса одамларда истеъмолчилик кайфиятини авж олдириб, нафсга салбий қувват беришдан ўзга нарса эмас. Шу жиҳатдан

«оломонча маданият» исломнинг туб моҳиятига зид ходиса десак, сира янглишмаган бўламиз. Асосан Фарздан кириб келаётган «оломонча маданият» турфа усуллар билан инсон ақлини зойил этиб, унда нафсу шаҳватга меъёр ҳиссиини сусайтиради. Нафсу шаҳватда меъёрни сақлаш асосан ҳар бир инсоннинг ўзига, унинг имон-этиқодига кўпроқ боғлиқ бўлгани каби, «оломонча маданият» домига тушиш ёки сақланиб қолиш ҳам кўпроқ унинг ўзига боғлиқдир. Шунинг учун ислом дини таълимотларидаги пурмаъно ибора билан айтганда, ҳар бир инсон «таъкиятул нафс», яъни нафсни поклаш билан машғул бўлмоғи лозим».

Халқимизнинг одоб-ахлоқи ислом динининг олийжаноб таълимотлари асосида шаклланган десак, муболаға бўлмайди. Фарзднинг салом бериб, ҳол-аҳвол сўрашидан тортиб, ота-онага қандай мурожаат қилиш борасидаги таълимлари тарбиянинг муҳим қирраларидандир. Фарздларга чиройли одоб-ахлоқни ўргатиш нафл ибодатдан афзал ва савоблироқ дейилади.

Ёшларни тўғри тарбиялашда имон-этиқод ва она Ватанга садоқат масаласи муҳим ўринга эга. Шунинг учун тарбия бериш ўта нозик ҳисобланиб, у тўғри бўлса, фарзд камолга етиб, эл-юртга фойда келтиради. Гўзал одоб охираат неъматларига етказувчи асосий воситалардан биридир. Қуръони каримда ҳам Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) ҳадисларида ҳам одоб-ахлоқ масаласига алоҳида эътибор берилган.

Фарздлар миллий одобларимизга доир одатларини унутиши жуда аянчли ҳол. Ёшларимиз миллий ва диний урф-одатларимизга тўғри келмайдиган тақлидларни қабул қилмасликлари зарур.

Бир ҳадиси шарифда бундай дейилган: «Икки мусулмон киши учрашиб, қўл бериб кўришса ва Аллоҳга ҳамд, истиғфор айтишса, уларни Аллоҳ таоло мағфират қилади». Пайғамбаримиз (а.с.) ушбу ҳадис орқали икки киши учрашганида, қандай кўришиш лозимлиги ҳақида ҳам таълим бердилар. Куръони каримда Аллоҳ таоло ҳабиби, Сарвари коинот Пайғамбаримиз Муҳаммад (а.с.)ни бутун инсониятга ахлоқ ва одобда намуна бўлишга лойиқ зот эканликлари тўғрисида хабар бериб, бундай марҳамат қилади: «Сиз, **дарҳақиқат, буюк хулқ узрадирсиз**» (*Қалам, 4*).

Жамиятнинг энг муҳим бўлаги ҳисобланган оила мустаҳкамлиги никоҳ воситасида юзага келиши, кўп асрлар мобайнида халқимиз орасида риоя қилиниб келинаётган никоҳ асли умуминсоний қадриятлар асосида оилани мустаҳкамлашга қаратилгани, никоҳ туфайли оилада барқарорлик ва соғлом муҳит ҳукм суриши, бу эса жамият ва давлат тараққиётининг асоси эканига катта эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир.

Албатта, халқимиз, жумладан, ёш авлод ғарб фан-техникаси, маданияти, адабиёту санъатининг илғор жиҳатларини инкор этмайди. Бироқ ғарб зиёлиларининг ўзи «ғарбнинг муаммоси» сифатида баҳолаётган «оломонча маданият»нинг маънавий-ахлоқий тубанликларини ёшларимиз қанча тез англаса, шунча яхши.

«Огоҳлик» сўзининг маъноларини бугунги замон шароитидан келиб чиқиб, янада кенг миқёсда тушунишимизга тўғри келади. Яъни бугунги огоҳлик халқимиз, айниқса, ёшлар қалбини, руҳиятини, ақл-идроки ва умуман маънавиятини жаҳонда юз

бераётган мафкуравий йўналишдаги ошкора ва яширин таҳдидларнинг хатарларидан ва «оломонча маданият»нинг емирувчи таъсиридан муҳофаза қилишни ҳам ўз ичига олади.

Кимнинг она Ватанни севиш туйғуси кучли ва имон-этиқоди мустаҳкам бўлса, ўзининг ўтмишини ҳурматлаб, яхши билса, «оломонча маданият» тузоғига тушиб қолмайди. Бунинг учун оилада ота-оналар фарзандлари билан миллий муסיқаларимизни эшитишса, биргаликда китоб ўқишса, уларни турли спорт тўғаракларига жалб этишса, ёшларнинг ёт ғоялар учун вақти ҳам, қизиқиши ҳам бўлмайди.

«Ислом нури» 2012, 14-сон

ТАҚДИРИМСАН, БАХТИМСАН, ЭРКИН ВА ОБОД ВАТАН!

«Мустақиллик» сўзининг туб мазмун-моҳиятини она Ватан озодлигини орзу қилган ва бунинг учун курашганлар чуқур англайди. Шу боис оғир синовли даврларни бошидан кечирган ва ҳозирги дориломон кунларнинг қадрини биладиган юртдошларимиз ёш авлод онгига «Истиқлол» деган тушунчанинг нақадар залворли эканини ўтмиш ва бугунни қиёслаган ҳолда етказишлари муҳимдир.

Кеча ва бугун

*Биз боболаримизнинг муқаддас дини бўлган
Ислом динини қадрлаймиз, ҳурмат қиламиз,
одамзод руҳий дунёсида имон-эътиқодни,
инсоний фазилатларни мустаҳкамлашда
унинг ўрни ва таъсирини юксак баҳолаймиз.*

ИСЛОМ КАРИМОВ

Мустақил Ўзбекистонимизнинг асрларга татиғулик 21 йили давомида рўй берган ўзгаришлар ҳар бир кишининг ҳаётига дахлдордир. Мўмин-мусулмонлар диний ибодатларини эмин-эркин адо этмоқдалар, ёшларимиз олий ва ўрта махсус ислом билим юртларида таълим олишяпти ҳамда минглаб фуқароларимиз ҳаж ибодатини адо этиб, «ҳожилар» деган улуғ номга эга бўлишди. Давлатимиз томонидан бу эзгу ва олийжаноб ишларга ундовчи диннинг равнақи учун кенг имкониётлар берилди.

Асрлар давомида етук олимларни тарбиялаган мадрасалар эшигига шўро даврида қулф осилди, билим масканлари турли омборларга айлантирилди.

Истиқлол неъматини боис, алҳамдулиллоҳ, юртимизнинг ҳар бир гўшаси кундан-кунга ўзгача чирой очмоқда. Қад ростлаётган замонавий иншоотлар, обод этилаётган зиёратгоҳлар юртимиз гўзаллигига янада файз бахш этмоқда. Осори атиқаларни таъмирлаш жараёнида асосан тарихий ёдгорликларнинг асл кўринишини сақлаб қолишга ҳаракат қилинди.

Имом Бухорий, Имом Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий, Имом Мотуридий ва Бурҳониддин Марғиноний каби алломаларнинг юбилей тўйлари тантанали равишда нишонланди. Уларнинг хокипоклари қўним топган гўшалар обод этилиб, зиёратгоҳлар барпо қилинди. Улуғ бобокалонларимизнинг илмий мерослари тадқиқ этилиб, ёш авлод тарбиясида унумли фойдаланилмоқда.

Ёш авлодни ҳар томонлама билимли қилиб тарбиялаш, интеллектуал салоҳиятини ошириш, уларни маънавий жиҳатдан баркамол инсон бўлиб етишишларини таъминлаш олиб борилаётган оқилона сиёсатнинг асосини ташкил этади.

Истиқлол илм масканлари эшикларини ёшларга кенг очиб берди. Мустабид тузум даврида фақатгина 2та – Тошкент ислом институти ва Бухорода «Мир Араб» мадрасаси чекланган шароитларда фаолият юритишга руҳсат этилганди.

Мустақилликкача 425 киши диний маълумотга эга бўлган бўлса, 1991–2012 йилларда ислом ўқув юртларини олти мингдан зиёд талабалар тамомлади. Ушбу соҳада ҳам диний, ҳам дунёвий билимларни мукамал эгаллаган етук кадрлар тайёрланди. Бугун ушбу диний таълим масканларида таҳсил олган

талабалар турли соҳаларда, хусусан, масжидларда имомлик қилиб, ватандошларимизнинг диний маърифатини ошириш, уларга ислом динининг асл моҳиятини етказиш йўлида фидокорона хизмат қилмоқдалар.

Истиқлолдан аввал ҳаж сафарига санокли кишиларгина борган бўлса, ҳозир ҳар йили 11 мингдан зиёд фуқароларимиз умра ва ҳаж ибодатларини адо этиб келмоқдалар. Шу кунга қадар 145 мингдан ортиқ юртдошларимиз муборак сафарларга бориб қайтдилар.

Пойтахтимизда Тошкент ислом институти, «Кўкалдош» ва «Хадичаи Кубро», Китоб шаҳрида «Хожа Бухорий», Наманганда «Мулла Қирғиз», Андижонда «Саййид Муҳйиддин махдум», Урганчда «Имом Фахриддин Розий», Нукусда «Муҳаммад Беруний» билим юртлари фаолият кўрсатмоқда.

Шўро даврида харобага айланган масжидлар қайта тикланиб, фойдаланишга топширилди. Аввал ўлкамизда саксонга яқин масжид фаолият юритган бўлса, ҳозирга келиб уларнинг сони икки мингдан ошиб кетди.

Мустабид тузум даврида ҳаж сафарига бориш ҳам жуда қийин бўлиб, сафар ижозати ниҳоят даражада чекланган эди. Таассуфки, узоқ йиллар давомида диёримиз мусулмонларининг бу йўлдаги орзу-ниятларига эътибор берилмади. Натижада кўплаб уламоларимиз ва бир қанча имон-эътиқодли кишиларимиз ҳажга боролмасдан, армон билан бу дунёдан ўтиб кетдилар.

Истиқлол шарофати билан юртдошларимиз қулай шароитларда ва бевосита давлатимиз кўмагида

муборак Байтни зиёрат этиш бахтига муяссар бўлдилар. Ўтган йиллар мобайнида ҳукуматимиз томонидан ҳаж зиёратига борувчиларга мунтазам ёрдам кўрсатилиб келинмоқда. Ҳар йили минглаб фуқароларимиз ҳаж сафарига бориб, ислом динининг бешинчи арконини адо этиб қайтмоқдалар.

Ўзбекистонда истиқомат қилаётган турли дин ва миллатлар вакиллари ўртасида тотувлик таъминланди. Ўзбекистондаги диний конфессиялар ўртасидаги ҳамжиҳатлик ришталари тарихий анъаналар билан бир қаторда ҳуқуқий ва ижтимоий асослар билан ҳам мустаҳкамланди. Бу мамлакатимиз Конституциясининг 18-моддасида қуйидагича акс этган: «Барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирки, миллати, диний эътиқоди, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар қонун олдида тенгдир».

Нурафшон кунлар қадрига етайлик!

Ислом оламидаги энг нуфузли ташкилотлардан бири – ISESCO томонидан пойтахтимиз – Тошкентга 2007 йилда Ислом маданиятининг пойтахти мақомининг берилиши ҳукуматимизнинг Ислом маданияти ва маънавиятини юксалтириш йўлида амалга ошираётган хайрли ишларининг жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилишидир.

Ҳар қандай эзгу ният ва мақсадни амалга ошириш, аввало, жамиятдаги мустаҳкам тинчлик ва хотиржамликка боғлиқ. Бу барча замонларда ўз исботини топган ҳақиқатдир. Сир эмаски, ҳозир дунёнинг айрим мамлакатларида сиёсий беқарорлик, ҳукм сураётган бўлса, бошқа бир ўлкада террорчилик,

миллат танламас иллатлар халқаро хавфсизликка таҳдид солмоқда. Бу каби ҳолатлар эса бизнинг тинч ва фаровон ҳаётимизнинг мустаҳкам асоси бўлган истиқлолимизга шукрона қилиш, қадрига етиш ва уни кўз қорачиғидек асраб-авайлашга ундайди.

Табиийки, киндик қони тўкилган жой инсон учун ҳамма нарсадан ҳам қимматлидир. Расули Акрам (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) Мадинаи мунавварага жўнаб кетаётганларида туғилиб ўсган ватанлари Маккаи мукаррамага юзланиб: «Агар қавмим мени Маккадан чиқиб кетишга мажбур қилмаганида, ҳеч ҳам ўз ихтиёрим билан уни ташлаб кетмаган бўлур эдим», деганлари сийрат китобларида баён этилган. Демак, ватанни севиш, ватанпарвар бўлиш, ундаги бор нарсаларни ардоқлаб яшаш инсон табиатида мавжуд бўлган ҳис-туйғудир.

Зеро, ватан, миллат, дин тушунчалари инсон учун азиз ва муқаддасдир. Буюк аллома Алихон тўра Соғунийнинг қуйидаги сўзларидаги она Ватанни севган ва унинг йўлида жон фидо қилишга тайёр бўлган киши қалбида ғайрат ва шижоат уйғотади: «Ҳар бир инсонга маълумдурки, дунё ҳаётида инсоннинг энг севган, қадрли, қимматли тўрт нарсаси бордир. Бу тўрт нарсага эга бўлмаган кишилар инсонлик шарафидан маҳрум бўладилар. Улар: озодлик ва эркинлик, меҳнат билан топилган бойликка ўзи эгалик қилиши, туғилиб ўсган она Ватани ҳамда асрлар бўйи эътиқод қилиб келаётган муқаддас динидир».

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 17 июлдаги «Муборак Рамазон ойини муносиб тарзда ўтказиш тўғрисида»ги қарори ҳар бир фуқаро

қалбини тоғдек кўтарди. Ундаги белгиланган мақсад ва вазифаларни тўла бажариш қай бир соҳада бўлишидан қатъи назар, ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиздир.

Ҳамиша муборак Рамазон ойи юртимиз аҳлига катта қувонч бахш этади. Бу йил ҳам шундай бўлди. Қайси бир масжидга борманг, у ерда Рамазон шукуҳи акс этади. Қуръон хатмларига қатнашаётган кексалар билан суҳбат қилсангиз, кўзларида миннатдорлик ёши балқиганини, Яратганга шукроналар айтишаётганининг гувоҳи бўласиз. Зеро, Пайғамбар (а.с.) ҳадисларининг бирида: «Аллоҳ таоло бандага каттами, кичикми бир неъмат берса ва банда унинг шукронаси учун «Аллоҳга ҳамд бўлсин» деса, шунда у ўша неъматидан ҳам афзалроқ нарсага эришган бўлади», деганлар.

Демак, кечаю кундуз бу неъматларнинг шукронасини адо этиб бормоғимиз лозим бўлади. Зеро, Қуръони каримда шундай дейилади: «**Агар** (берган неъматларимга) **шукр қилсангиз, албатта,** (уларни янада) **зиёда қилурман**» (Иброҳим, 7).

Истиқлолнинг ҳар бир йили юртимиз тарихида ўзига хос ёрқин из қолдирмоқда. Бу даврда эришилган улкан муваффақиятларимиз тарих зарварақларига зарҳал ҳарфлар билан муҳрланмоқда. Ватанимизни янада обод, турмушимизни бундан-да фаровон этиш – энг улуғ мақсадимиздир.

«Ислом нури» 2012, 15-сон

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Каримов И.А. *Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда.* – Т.: Ўзбекистон 1999.

Каримов И.А. *Озод ва обод ватан эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз.* – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 528 б.

Каримов И.А. *Миллий истиқлол мафкураси. Халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир.* – Т.: Ўзбекистон, 2000.

Каримов И.А. *Ватан равнақи учун ҳаммамиз масъулмиз.* Т. 9. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – 432 б.

Каримов И.А. *Мақсадимиз тинчлик-осойишталик ва бунёдкорлик.*, // Халқ сўзи, 2001. 27 сентябрь.

Каримов И.А. *Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак.* – Т.: «Ўзбекистон», 2002.

Каримов И.А. *Юксак маънавият – энгилмас куч.* – Т.: Маънавият, 2008. – 176 б.

Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009. – 617 б.

Абдулқодир Солиҳ. *Ал-ақоид ва-л-адян.* – Байрут: «Дар ал-маърифат», 2006.

Абулҳасан Али Ҳусни. *Қодиёний ва қодиёнийлик: тадқиқот ва таҳлил.* – Жидда: «Ад-дор ас-саудийя», 1983.

Абу Муҳаммад Абдулқодир ибн Аби-л-Вафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Кураший ал-Мисрий. *Ал-Жавоҳир ал-мудиа фи табақот ал-ҳанафия* / Абдулфаттоҳ Муҳаммад ал-Ҳалв таҳрири остида. 5 жилдли – Ҳижр ли-т-тибоат ва-н-нашр ва-т-тавзи ва-л-илон, 1993.

Абу Мутиъ Макхул ан-Насафий *Бидъатчи, адашган ва адаштирувчи фирқаларга раддиялар китоби*. Таржима ва изоҳлар муаллифи: А. Муҳиддинов. – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2012.

Абдуллоҳ Сомирой. *Қодиёнийлик ва инглиз истилоси*. – Байрут: «Ал-марказ ал-арабий литтибоъа ваннашр», 1997.

Алиев Жамшид. *Зулмат гирдоби*. – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009.

Атаев М.Р. *Маждуддин ал-Уструшанийнинг Мовароуннаҳр фикҳ илми тарихида туганган ўрни*: Тар. фан. номз. ... дис. – Т.: ТИУ, 2011. – 215 б.

Атаев М.Р. *Ислом манбалари жаҳолатга қарши*. Шарқшунослар анжумани маърузалар тўплами. – № 3. – Т.: ТошДШИ, 2010. – Б. 144-150.

Ал-Бағдодий. А. *Ал-Фарқ байн-ал-фирақ*. – Байрут: Дорул-маърифат., 1986.

Ал-Мавсуъа ал-муяссара фил адян вал мазоҳиб вал аҳзобил муосира. // Ишроф ва таҳтит ва мурожаат доктор Мони ибн Ҳаммод ал-Жуханий. 5-нашр. 1-2-жилд. – Риёд, «Дар ан-надва ал-оламия», 2003.

Ал-Фахрий А. *Талхис ал-баён фий фирақи аҳлил-адён*. – М.: 1988.

Аш-Шахристониён. *А. Ал-милал ва-н-ниҳал*. – Қоҳира, 1961, 2 жилд.

Абу-л-Фатҳ Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Хусайн ал-Уструшаний. *Китоб ал-фусул*. – Тошкент. – ЎзРФАШИ. – Қўлёзмалар асосий фонди. – Қўлёзма. № 3245. – 338 в.

Али ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ. «*Китобу талхис ал-баён фи зикри аҳлил-адён*». Нашрга тайёрловчи С. Прозоров. – Масква: 1988. – 140 б.

Аҳмад Абдулқодир Шозилий. *Ҳаракот ал-ғулув ват-татарруф фил-ислом (Ислолда чуқур кетиш ва муҳолифлик ҳаракатлари)*. – Қоҳир. «Ад-дор ал-мисрия лил-китоб» нашриёти. Йили кўрсатилмаган.

Бабаджанов Б.М. *Кокандское ханство: власть, политика, религия*. – Ташкент; Токио. Yangi nashr, 2010.

Бутий, Муҳаммад Саид Рамазон. *Ал-ламазҳабия: ахтару бидъа таҳдид аш-шариати ал-исламия*. – Дамашқ: «Дар ал-Фарабий», 2005.

Ваҳба ибн Мустафо аз-Зухайлий. *Тафсирул мунийр*. – Дамашқ: «Дар ал-фикр», 1998.

Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида (янги таҳрири). Ўзбекистон Республикасининг қонуни. – Т.: Адолат, 1998.

Доктор Аш-Шакъа М. *Ислол била мазоҳиб*. – Миср, 1991.

Диний бағрикенглик ва мутаассиблик: (юз саволга – юз жавоб). – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009.

Дунёвийлик ва динийлик ўрта асрлар Марказий Осиё уламолари талқинида // Ислол ва дунёвий маърифий

давлат мавзуидаги халқаро илмий назарий анжуман материаллари. –Т., 2003.

Жўзжоний А.Ш. *Ислом ҳуқуқшунослиги ва ҳанафий мазҳаби тараққиётида Ўрта Осиё фақиҳларининг ўрни*: Тар. фан. докт. ... дис. – Т.: ТИУ, 2005. – 268 б.

Жўраев Ш. *Бузғунчи даъватчилар*. – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2010.

Закурлаев А. *Ғоялар кураши*. –Т.: «Мовароуннахр», 2000.

Закурлаев А. *Ўзбекистон ривожига таҳдид солаётган ғайриқонуний диний оқим ва террорчилик ташкилотлари*. –Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ босмахонаси, 2010.

Зиёдов Ш. *Ал-Мотуридий ҳаёти ва мероси*. – Т.: «Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси» нашриёти, 2000.

Зиёдов Ш. *Абу Мансур Мотуридий ва унинг «Китоб ат-таъвилот» асари*. – Т.: «Фан», 2010.

Ибн Қутлубғо. *Тож ат-тарожим*. – Байрут: Дор ал-қалам. Нашр йили кўрсатилмаган.

Имом Муҳаммад Абу Захра. *Абу Ҳанифа*. – Қоҳира: Дор ал-фикр ал-ароби. Нашр йили кўрсатилмаган.

Ислом энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2004. – 320 б.

Йўлдош Парда. *Халқаро террорчилар найранги*. // Хуррият, 1999. 17 ва 23 ноябрь.

Комилов К., Ҳасанбоев Ў., Ҳошимов Н. *Диний экстремизм ва халқаро терроризм – жамият*

тараққиётига таҳдид. (Маърифий-услубий қўлланма).
–Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009.

Мансуров А., Шокир Б. *Мусулмончиликдан илк сабоқлар.* Т.: «Мовароуннахр» нашриёти, 1992.

Муминов А.К. *Роль и место ханафитских 'улама' в жизни городов Центрального Мавараннахра (II-VII/VIII-XIII в):* Дис. ... докт. ист. наук. – Т.: ТИУ, 2003. – 304 с.

Мустафо ибн Абдуллоҳ Ҳожи Халифа. *Кашф аз-зунун ан асом ал-кутуб ва-ал-фунун.* 2 жилдди. – Байрут. Дор ал-фикр, 1402–1982.

Муҳаммад Абдулҳай ал-Ҳиндий ал-Лакнавий. *Ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия.* – Байрут: Дор ал-марифа, 1972. – 632 б.

Мадкур Р.М. *Ат-Такфир вал-ҳижра: важҳан лил-важҳ.* – Қоҳира, 1985.

Мелиқўзиев Ж. *Ҳалокат тузоғи.* – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2010.

Надавий. *Бузғунчи ҳаракатларга чизгилар.* – Кувайт: «Дор ал-баён».

Оқилов С. *Мотуридия таълимотида «имон» масаласи: «мўмин» тушунчасининг талқини //* Фан ва инновация фаолиятини ривожлантиришда ёшларнинг роли. – Т.: 2010.

Раманд А. *Жамаъат ат-Такфир фи Миср.* – Қоҳира, 1995.

Салоҳ Абу ас-Сауд. *Ал-Маржаъ ал-комил фи-л-фирақ ва-л-жамаат ва-л-мазаҳиб ал-исламия.* Миср, «Мактабат ан-нафиза», 2005.

Салоҳиддин Тошкандий. *Темурнома: Амир Темур Кўрагон жангномаси*. Нашрга тайёрловчи П.Равшанов. – Т.: Чўлпон, 1991.

Сафо Забихулло. *Улуми тарихи исломий тамаддуни дар ақлий (Ислом маданиятида ақлий фанлар тарихи)*. Ж.1. –Техрон: Амири Кабир, Сипехр матбааси.

Сўфи Оллоёр. *Сабот ул-ожизин*. – Т.: «Меҳнат» нашриёти, 1991.

Терроризмга қарши кураш тўғрисида. Ўзбекистон Республикасининг қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2004. 5-сон.

Терроризм, сепаратизм ва экстремизмга қарши кураш тўғрисидаги Шанхай конвенциясини ратификация қилиш ҳақида. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қарори. // Ўзбекистон Республикасининг Қонун ҳужжатлари тўплами, 2001. 17-сон.

Тўйчибоев А. *Исломга ёт жамоа*. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2010.

Убайдуллаев У. *Халқаро терроризм: тарихи ва замонавий муаммолари*. –Т.: Академия, 2002.

Шайх Абдулазиз Мансур. *Ақоид матнлари*. –Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006.

Шермухаммедов К. *Жаҳолат тўри*. –Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2010.

Хайруддин аз-Зириклий. *Ал-Алом қомус тарожим ли-ш-шуҳур ар-рижол ва-н-нисо мин*

ал-араб вал-мустирибин вал-мушташриқин. 10
жилдли. – Қоҳира: Дор ал-илм ли-л-малайин, 1998.

Юсуф Қарзовий. *Фатавои муғасира ҳудал
ислам*. – Қоҳира. «Дар ал-қалам линнашр ват-тавзиъ»,
1998.

ТАҚРИЗЛАР

Маълумки, ақидапарастлик деярли барча диний эътиқодларда мавжуддир. Пайғамбаримиз ҳадисларига кўра яҳудийларда 71, насронийларда 72 фирқа бўлгани каби исломда улар 73 та бўлажаги башорат қилинган. Бу ерда рақамлар, албатта, рамзий маънога эга, аммо ҳарқалай, балки ислом рохирги дин бўлгани учунми, унда турфа оқимлар бошқаларга қараганда ҳам кўп бўлиши таъкидланаяпти.

Айдарбек Тулепов «Ислом ва ақидапараст оқимлар» номли рисоласида Пайғамбар (а.с.) вафотидан сўнг VII асрнинг иккинчи ярмидан X асргача ислом дунёсида жиддий ғоявий ихтилофлар юз берганини объектив ҳол сифатида баҳолайди. Ислом таълимоти ривожланди, жуда катта ҳудуд шароитлари, у ерларда яшаган инсонларнинг одатлари ва анъаналарини ўзига қамраб олди.

Дарвоқе, классик илоҳий-шаръий тафаккур тўрт сунний мазҳабни шаръий деб баҳолаб, бундай турфаликни муносиб тақдирлади. Биринчи навбатда бундай толерант-плюралистик ёндашув Қуръони карим ва Ҳадиси шариф орқали ўз тасдиғини топди. Қуръонда қайта-қайта турли-туманлик Аллоҳнинг яратувчанлик режасига мувофиқ экани таъкидланади. Қолаверса, турфаликнинг ижобий аҳамияти Пайғамбаримизнинг ушбу ажойиб ҳадисларида ўзифодасини топган: «Ихтилофу умматий раҳматун», яъни «Умматим орасидаги турли-туманлик Аллоҳнинг марҳаматидир».

Биз ҳозир глобаллашув, ғоялар кураши ўта фаоллашган, баъзи экстремистик кучлар ислом динини ўзларига ниқоб қилиб олиб, ғаразли мақсадларда фойдаланаётган даврда яшамоқдамиз. Бежиз эмаски, Президентимиз Ислом Каримов ўз асарларида ва маърузаларида биринчи навбатдаги вазифа – мусулмонларнинг ўзи ақидапарастликдан халос бўлмоқлари лозимлиги, акс ҳолда дунёда тинчлик ва барқарорлик бўлмаслиги ҳақида такрор ва такрор таъкидлаб келадилар.

Шуларни ҳисобга олиб, «Диний билими саёз, турли фитна-фасод қўзғайдиган фикрларни, ғояларни содда халқ онгига сингдиришга уринаётган чаласавод кимсаларга эргашиб кетмасликлари учун, ёшларни тўғри йўлга солиш ва хушёрликка чорлаш мақсадида ушбу асарни ёзишга азму-қарор қилдим», – дейди муаллиф китобнинг кириш қисмида.

Шунингдек, асарда ислом экстремизмининг ғоявий илдизлари узоқ ўтмишга, ҳатто ислом тарихининг биринчи, асрига бориб тақалиши, тақдир тақозоси билан Тақийиддин ибн Таймия (1263–1328) унинг биринчи назариётчисига айлангани, унинг ғояларини кейинчалик бир неча диний-сиёсий ҳаракатлар, жумладан, ваҳҳобийлик ва сохта «салафийлар» кенгайтиргани ва исломда энг радикал таълимотни барпо қилганлари, «Ислом давлатини тузиш» ғоясини ишлаб чиққан «Мусулмон биродарлар» ҳаракатининг раҳбари Ҳасан ал-Банно (1906–1949) ва шу ҳаракатдан етишиб чиққан Саййид Қутб (1906–1966)лар ҳозирги замон ислом экстремизмининг асосчиси экани ишонарли тарзда баён этилган.

Айдарбек Тулепов ислом динига доғ тушираётган ҳар бир оқимнинг ақидасини содда-равон сўзлар, уларнинг далиллари билан келтиради. Муаллиф «Аҳли Сунна вал Жамоа» наздида қандай эканини таъкидлаб, ўқувчини адашмасликка, огоҳликка чорлайди. Биринчи навбатда китоб ана шу хислати билан жуда қимматли ва долзарб. Китобнинг яна бир хислати принципиаллик, қатъий мавқеда туриш. Маълумки, ёшларни насронийликка, хусусан, католикликка чорлаш учун Ватиканда «Жаз» ёки ёшларга манзур бўлган замонавий мусиқалар қўйилади. Бундан ярим аср аввал Ҳабиб Бурқибба давлат раҳбари бўлган пайтда Тунисда беш эмас, уч вақт намоз ўқиш тавсия этилган. Бундай ботил, сохта принципсизлик билан, албатта, ислом-имоннинг мустаҳкамлигига эришиб бўлмайди.

Бидъат аҳлидан бўлган тоифалар ҳақида батафсил баён қилиниб, уларнинг иддаolari шарҳлангач, муаллиф ҳақли равишда «Кимки ўткир зеҳни билан бу каби фирқалар ҳақида тафаккур қилиб, ушбу китобда ёзилганларга амал қилса, Аҳли Сунна ва Жамоага таяниб, билдирилган фирқаларга биноан улардан сақланса, унинг тўғри йўл топиши, шунингдек, турли фирқаларга илмсиз ҳолда кириб қолмаслигига умид қиламиз », – деб хулоса қилади. Шу ўринда бир мулоҳаза билдириб ўтишни истардим. Китобнинг бир жойида «Ихтилоф, низо ва фитна» сўзлари гапнинг уюшиқ бўлаклари сифатида, яъни синоним маънода берилган ва далил этиб «Бақара» сураси 191-оятдаги «фитна» сўзи келтирилган. Оятдаги «фитна» сўзи 624 йил бошидаги «Нахла» воқеаси билан боғлиқ ва

«диндан чиқариш» маъносида ишлатиляпти. Шунини эътиборга олиш керак.

Ватанни севиш, ватанпарвар бўлиш хусусида муаллиф Алихонтўра Соғунийнинг ажойиб сўзларини эсга олади. Мен ҳам ўз навбатида мусофирчиликда қолиб кетган ватандошимиз, Айн-Шамс университетининг профессори Насрулло Тирозийнинг 1969 йилда Мисрда тўрт йил хизматдан сўнг Ватанга қайтаётганимда айтган сўзларини келтирмоқчиман. «Бизга нима хизмат бор?» – деган саволимга жавобан у киши: «Сизга биргина хизмат бор: Она Ватан ҳузурига бориб, унинг олдида тиз чўкиб, этагидан ўпиб, мен ғарибдан салом етказурсиз». Ўшанда биз бирга тўпланган ёш ватандош ёр-биродарлар учун бу чуқур сабоқ бўлган. Ватаннинг қадри ғурбатда-мусофирчиликда янада теран билинишини бутун вужудимиз ила ҳис қилдик. Умуман олганда, муаллиф ўз олдида қўйган мақсад ва вазифаларни тўла адо этган. Айдарбек Тулеповнинг «Ислом ва ақидапараст оқимлар» номли рисоласи долзарб мавзуга бағишланган, замонамиз талабига жавоб берган, илмий-назарий ва амалий-татбиқий аҳамиятга эга асар сифатида баҳолаган ҳолда унинг нашр этилиши нафақат Ўзбекистон мусулмонлари идораси фаолияти билан боғлиқ кишилар, балки кенг китобхон аҳли учун ҳам манзур ва манфаатли бўлади деб ўйлаймиз.

Аҳаджон Ҳасанов

Тарих фанлари доктори. Тошкент ислом университети Диншунослик ва жаҳон динларини қиёсий ўрганиш ЮНЕСКО кафедраси профессори.

Ўзбекистон Республикаси ўзига хос тараққиёт ва мустақиллик йўлини босиб ўтди. Аммо бу йўл ғоят мураккаб ва масъулиятли, машаққатли ва бир текис бўлмаган ривожланиш босқичларидан иборат бўлди. XX аср охири ва XXI аср боши турли маънавий, мафкуравий, ғоявий ва иқтисодий-молиявий таҳдидларга бой эканлигини намоён қилди. Ўзбекистонда ўз саъй-ҳаракатларини бошлаган турли диний ақидапараст оқимлар халқни танланган демократик жамият қуриш йўлидан оғдиришга, ҳуқуқий давлат асосларини бузиш ва давлат ҳокимиятини қўлга киригиш орқали миллий давлатчилик асосларини қўпоришга ҳамон ҳаракат қилмоқдалар.

Бу борада муҳтарам юртбошимиз Ислом Каримовнинг қуйидаги фикрлари айнан ўз вақтида айтиб ўтилган: «Диний экстремизм ва фундаментализм бизнинг минтақамиз учун туғдириши мумкин бўлган хавф-хатарларни бевосита таҳлил қилишга киришишдан олдин эътиборни одамларнинг диний эътиқодлари билан боғлиқ ҳар қандай муаммо ғоят нозик эканлигига, уларнинг диний маънавий қадриятлари билан шиорлардан, хусусан, исломни қайта тиклаш шиоридан фойдаланаётган муайян кучлар кўзлаётган, динга алоқаси бўлмаган сиёсий ва бошқа тажовузкор мақсадлар ўртасидаги фарқни тушуниб олишларига эришиш зарурлигига қаратишни истардим».

Мустақиллик халқ ва миллат озодлиги ва эркини таъминловчи неъмат бўлиб, уни сақлаб қолиш ва

истиқболини таъминлаш бутун жамият ва ҳар бир фуқаро зиммасидаги муқаддас бурчдир. Мана шундай масъулиятли бурчни тўла-тўқис адо этиш учун энг аввало ғоявий ва мафкуравий жиҳатдан огоҳ бўлиб, ислом дини ниқобидаги ақидапараст оқимлар моҳиятини тўғри баҳолаш зарур. Бунинг учун эса халқимиз тафаккурини соф диний ақидалар билан қуроллантиришимиз лозим.

Муаллиф Айдарбек Тулеповнинг «Ислом ва ақидапараст оқимлар» китоби ҳам мана шу савобли мақсадга йўналтирилган бўлиб, ўз олдига қўйилган илмий мақсадларни тўла ва холисона ҳал этиб берган. Китобда тарихий ақидапараст тоифалар ва улардан ажралиб чиққан фирқалар таҳлили, замонавий мутаассиб оқимлар кирдикорлари аниқ ва лўнда таҳлил остига олинган. Асарнинг бошланишида ислом динидаги ақидавий ва фикҳий мазҳаблар ёзилганлиги ўқувчида ақидапараст оқимларнинг сохта даъволарининг умуман исломнинг соф ақидасига мутлақо тўғри келмаслигини тезда англаб олиш имконини беради. Бу эса муаллифнинг мазкур китобни таълиф этишдан кўзлаган энг асосий мақсадидир. Шунга кўра, китоб жуда долзарб муаммонинг ҳал этилишига бағишланган бўлиб, соҳада янги қарашларнинг жорий бўлишига хизмат қилади.

Муаллиф «Ислом ва ақидапараст оқимлар» асарини ёзишда араб, форс, инглиз, рус ва ўзбек тилларидаги мазкур мавзуга бағишланган эллиқдан ортиқ китоб ва бир неча диссертацияларда берилган оқим ва фирқаларга тааллуқли маълумотларни йиғиб, тизимлаштирган ва батартиб жамлаган. Асарда ёритилган турли ақидапараст оқим ва фирқалар тарихи

ва улар тарғиб қилган бузуқ ақидаларни билиб олиш, ҳозирги кунда мавжуд замонавий бузғунчи ва мутаассиб кучларнинг пуч ғояларига қарши юртдошларимиз иммунитетини шакллантириш имконини беради. Шунингдек, «Ислом ва ақидапараст оқимлар» асари дунёга келиши учун Айдарбек Тулеповнинг ҳаётий ва меҳнат тажрибаси жуда юқори бўлганлиги, асарнинг нақадар салобатли ва фойдали бўлишини таъминлаб берган. Шу жиҳатлари билан «ислом дини билан ниқобланган ақидапараст оқимларга бағишланган» бу асар ҳозирги замон исломшунос ва ақидапарастлик тарихи билан шуғулланувчи мутахассислар учун муҳим манба ҳисобланиши билан бир қаторда ҳар бир юртдошимиз учун зарур ҳаётий қўлланмадир.

Хуллас, Айдарбек Тулеповнинг «Ислом ва ақидапараст оқимлар» асари исломшунос олимлар талабларига тўлиқ жавоб бериши билан бир қаторда, юртдошларимизнинг маънавий ва диний билимларини янада ошириб, ҳидоят йўлида янада собитқадам бўлишларида яқиндан ёрдам беради. Агарда келгусида бу асар рус, араб ва инглиз тилларига таржима қилинса, Марказий Осиё учунгина эмас, дунё тадқиқотчилари учун ҳам бир янгилик бўлишига ишончим комил.

Муслим Атаев

Тарих фанлари номзоди. Тошкент ислом университети, Исломшунослик илмий-тадқиқот маркази катта илмий ходими

ФИРҚАЛАРНИНГ АЛФАВИТ ТАРТИБИДАГИ МУНДАРИЖАСИ

Номи	Бети	Номи	Бети
Аббодия	113	Бакрия	133
Аббосия	87	Баҳшамия	70
Абдалия	56	Бидъия	155
Авния	53	Бишрия	109
Адолат уюшмаси	244	Бобакия	94
Ажорида	53	Бобийлик	187
Азракия	47	Боқирия	88
Акморийлар	240	Ботиния	98
Алавия	74	Бурғусия	123
Албоия	167	Бутурия	85
Алиилоҳия	86	Ваҳмия	116
Амалия	152	Ваҳҳобийлик	200
Аммория	90	Воқифия	141
Амравия	67	Воридия	138
Анфолия	128	Восилия	66
Асария	155	Друзлар	169
Асвория	69	Жабария	126
Ахнасия	58	Жаноҳия	167
Аҳмадийлик	188	Жаҳмия	135
Аҳмадия	105	Жаъдия	122
Баёния	87	Жорудия	84
Байҳасия	151, 173	Жоҳизия	113

Айдарбек Тулепов. Ислом ва ақидапараст оқимлар

Жуббоия	70	Маннония	130
Зайдия	83	Мансурия	165
Заъфарония	121	Марисия	149
Зиёдия	139	Масаррия	112
Зиммия	125	Матбахия	53
Зоҳирия	101	Мафруғия	129
Зурория	95	Махлуқия	140
Ибодия	48	Маҳкамия	65
Иброҳимия	57	Маъбадия	58
Имомия	82	Маълумия ва	55
Искофия	110	Мажҳулия	
Ислом жиҳодчилар ҳаракати	234	Мозиёрия	94
		Муаммария	108, 170
Ислом лашкарлари	244	Муборақия	92
Исмоилия	90	Муғирия	123
Исҳоқия	80	Мужоҳидлар ҳаракати	233
Кавзия	63		
Кайсония	107	Музтаррия	127
Карромия	101	Мукрамия	59
Касабия	131	Муқаннаия	157
Касария	64	Муқотилия	120
Каъбия	115	Мултазиқия	137
Комилия	167	Мурайсия	137
Лафзия	142	Мурдория	69
Лоиния	92	Муржиа	144
Маия	128	Мусавия	91
Маймуния	68	Мустадрика	121
Манқусия	152	Мустасния	153

Муслмон биродарлар	212	Ражъия	91
		Разомия	168
Мутабаррия	117	Рожия	149
Мутаносихия	88	Рофизия	73
Мутаолия	56	Рувайдия	116
Мутараббисия	94	Рушайдия	59
Мутрифия	84	Сабаъия	75
Муфаввиза	125	Сабоҳия	171
Муфаззалия	171	Савбония	149
Мухтория	174	Салтия	56
Муҳаккима	50	Санавия	106
Муҳаммадия	86	Саолиба	57
Мушаббиха	153	Собиқия	131
Муъаттилия	136	Сойибия	147
Мўътазила	66	Сохта салафийлик	202
Наждот	51	Сулаймония	85
Нажжория	120, 130	Сумомия	111
Наззомия	69	Суфастоя	123
Насрия	81	Суфрия	51
Новисия	81	Таблиғчилар	224
Нокисия	118	Тавба	244
Нумайрия	83	Тағлибия	61
Нурчилар	219	Тарифия	85
Нусайрия	96	Торикия	147
Оғахоний	210	Тумания	149
Омурия	75	Убайдия	174
Равшания	184	Узун соқоллилар	245

Айдарбек Тулепов. Ислом ва ақидапараст оқимлар

Умайрия	171	Қарматия	98
Фония	140	Қатъия	95
Футия	110	Қорасаллалилар	247
Хавфия	132	Қосития	119
Хайётия	114	Ғайрия	141
Халафия	63	Ғассония	148
Хаттобия	124, 168	Ғаффория	111
Хозимия	54	Ғуробия	168
Хорижийлар	43	Ҳамзия	56
Хуррамия	93	Ҳарақия	139
Чароғкуш	175	Ҳарбия	124
Шабибия	60	Ҳарурият	46
Шайбония	58	Ҳасабия	133
Шайтония	109	Ҳафсия	59
Шамрохия	65	Ҳашвия	154
Шария	125	Ҳашшофия	100
Шарикия	115	Ҳизбут-тахрир ал-исломий	234
Шаҳҳомия	114		
Шиа	76	Ҳимория	72
Шоккия	150	Ҳишомия	95
Шуайбия	54	Ҳозимия	62
Шумайтия	89	Ҳорисия	60
Юнусия	96, 148	Ҳуббия	132
Язидия	55	Ҳузайлия	67
Туркистон исломий харакати	246	Ҳулмония	99
		Ҳулулия	93
Қабрия	142	Ҳуруфия	102
Қадария	104		

ИСЛОМ ДИНИДАГИ МАЗҲАБ ВА ФИРҚАЛАР МУНДАРИЖАСИ

Ислом динидаги ақидавий йўналишлар	5
Аҳли Сунна вал-Жамоа.....	5
Мотуридия йўналиши	6
Ашъария йўналиши	11
Ислом динида фикҳий мазҳаблар	26
Ҳанафий мазҳаби.....	29
Моликий мазҳаби	34
Шофий мазҳаби	36
Ҳанбалий мазҳаби	38
Ислом умматининг оқимларга бўлиниб кетиши	41
Хорижийлар тоифаси.....	43
Хорижийлар.....	43
Ҳарурия.....	46
Азрақия.....	47
Ибодия	48
Муҳаккима	50
Наждот.....	51
Суфрия	51
Авния	53
Ажорида.....	53

Матбахия	53
Хозимия	54
Шуайбия	54
Маълумия ва Мажхулия.....	55
Язидия	55
Абдалия.....	56
Мутаолия	56
Салтия.....	56
Ҳамзия	56
Иброҳимия	57
Саолиба.....	57
Ахнасия.....	58
Маъбадия.....	58
Шайбония	58
Мукрамия	59
Рушайдия.....	59
Ҳафсия	59
Шабибия	60
Ҳорисия	60
Тағлибия	61
Ҳозимия.....	62
Кавзия.....	63
Халафия	63
Касария.....	64
Шамрохия.....	65
Маҳкамия	65

Мўътазила тоифаси.....	66
Восилия	66
Амравия	67
Хузайлия	67
Маймуния.....	68
Асвория.....	69
Мурдория.....	69
Наззомия	69
Жуббоия.....	70
Баҳшамия	70
Ҳимория	72
Рофизия тоифаси	73
Алавия.....	74
Омурия	75
Сабаъия.....	75
Шиа	76
Исҳоқия	80
Насрия	81
Новисия	81
Имомия.....	82
Зайдия	83
Нумайрия	83
Жорудия.....	84
Мутрифия	84
Бутурия	85

Сулаймония	85
Тарифия	85
Алиилоҳия	86
Муҳаммадия	86
Аббосия	87
Баёния	87
Боқирия	88
Мутаносихия	88
Шумайтия	89
Аммория	90
Исмоилия	90
Мусавия	91
Ражъия	91
Лоиния	92
Муборакия	92
Хуррамия	93
Ҳулулия	93
Бобакия	94
Мозиёрия	94
Мутараббисия	94
Зурория	95
Қатъия	95
Ҳишомия	95
Нусайрия	96
Юнусия	96

Ботиния	98
Қарматия	98
Хулмония	99
Ҳашшошия	100
Зохирия.....	101
Карромия.....	101
Ҳуруфия	102
Қадария тоифаси.....	104
Аҳмадия	105
Санавия.....	106
Кайсония	107
Муаммария.....	108
Бишрия	109
Шайтония	109
Искофия.....	110
Футия	110
Сумомия	111
Ғаффория.....	111
Масаррия	112
Аббодия	113
Жоҳизия.....	113
Хайётия.....	114
Шаҳҳомия	114
Каъбия	115
Шарикия	115

Ваҳмия	116
Рувайдия.....	116
Мутабаррия	117
Нокисия	118
Қосития.....	119
Муқотилия.....	120
Нажжория	120
Заъфарония	121
Мустадрика	121
Жаъдия	122
Бурғусия.....	123
Муғирия.....	123
Суфастоия.....	123
Хаттобия	124
Ҳарбия	124
Зиммия	125
Муфаввиза.....	125
Шария	125
Жабария тоифаси.....	126
Музтаррия	127
Анфолия.....	128
Маия.....	128
Мафруғия.....	129
Маннония	130
Нажжория.....	130

Касабия	131
Собиқия	131
Хавфия	132
Ҳуббия.....	132
Бакрия.....	133
Ҳасабия	133
Жаҳмия тоифаси	135
Муъаттилия	136
Мултазиқия	137
Мурайсия.....	137
Воридия	138
Зиёдия.....	139
Ҳарақия.....	139
Махлуқия	140
Фония.....	140
Воқифия.....	141
Ғайрия.....	141
Лафзия	142
Қабрия	142
Муржиа тоифаси	144
Сойибия	147
Ториқия.....	147
Юнусия	148
Ғассония	148
Марисия.....	149

Рожия	149
Савбония	149
Тумания	149
Шоккия	150
Байҳасия	151
Амалия	152
Манқусия	152
Мустасния.....	153
Мушаббиха	153
Ҳашвия	154
Асария	155
Бидъия	155
Худолик даъво қилган шахслар.....	157
Муқаннаия.....	157
Мансурия	165
Албоия	167
Жаноҳия	167
Комилия.....	167
Разомия	168
Хаттобия	168
Ғуробия.....	168
Друзлар.....	169
Муаммария.....	170
Муфаззалия	171
Сабоҳия.....	171

Умайрия	171
Байҳасия	173
Мухтория	174
Убайдия	174
Чароғкуш.....	175
Равшания.....	184
Замонавий оқимлар.....	187
Бобийлик	187
Аҳмадийлик	188
Ваҳобийлик.....	200
Сохта салафийлик.....	202
Оғахоний	210
Муслмон биродарлар	212
Нурчилар	219
Таблиғчилар	224
Мужоҳидлар ҳаракати	233
Ислом жиҳодчилар ҳаракати	234
Ҳизбут-таҳрир ал-исломий.....	234
Акримийлар.....	240
Адолат уюшмаси	244
Ислом лашкарлари.....	244
Тавба	244
Узун соқоллилар	245
Туркистон исломий ҳаракати	246
Қорасаллалилар	247

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Ислом динидаги ақидавий йўналишлар	5
«Фикҳи акбар» китоби	15
Ислом динидаги фикҳий мазҳаблар.....	26
Ислом умматининг оқимларга бўлиниб кетиши.....	41
Хулоса	251
Муаллифнинг мақолаларидан намуналар	259
Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати	307
Тақризлар	314
Фирқаларнинг алфавит тартибидаги мундарижаси.....	321
Ислом динидаги мазҳаб ва фирқалар мундарижаси.....	325

МУЛОҲАЗАЛАР УЧУН

АЙДАРБЕК МЕДЕТОВИЧ ТУЛЕПОВ
ИСЛОМ ВА АҚИДАПАРАСТ ОҚИМЛАР

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент – 2013

Нашр учун масъул:
Эркин Малик

Муҳаррир:
Бобомурод Эралиев

Техник муҳаррир:
Раъно Бобохонова

Дизайнер-саҳифаловчи:
Ильнур Караджаев

Мусахҳиҳлар:
Маъмура Зиямуҳаммедова
Шарофат Хуррамова

Компьютерда матн терувчилар:
Мариям Абдуллаева
Моҳира Зуфарова

Нашриёт лицензияси: АИ № 201, 28.08.2011 йил.

Босишга 30.05.2013 йилда рухсат этилди. Бичими 60×90^{1/16}.
Офсет босма. Шартли-босма табоғи 21,0. Нашр-ҳисоб табоғи 21,0.
Адади 30 000 нусха. Буюртма № 2969.

«Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмаҳонасида чоп этилди.
100000, Тошкент ш., Буюк Турон, 41

ISBN 978-0943-03-943-1

9 789943 009431